

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

33. AASTAKÄIK 2021 NUMBER 6 (387)

Eesti Vabariigi Presidendi võim ja sõna

Martin Mölder 963

Uued ja vanad tarkuseraamatud: Bibliomemuaar

Mihkel Mutt 1012

“Julgesin teha niisuguseid asju, mida teised ei julgenud”:

Intervjuu Voldemar Milleriga

Jaak Urmet 1031

Uut Tooma-traditsioonist

Albrecht Dihle 1049

Tõlkinud Jaan Lahe

Huumor: mis see on ja kuidas tekkis?

Toomas Tiivel 1086

Arvustus: Suurraamat Eesti linnadest. Kaur Alttua, Lilian Hansar, Villu Kadakas, Tiina Kala, Ragnar Nurk, Oliver Orro, Anton Pärn, Toomas Tamla. *Eesti linnaehituse ajalugu: Keskajast tsaariaja lõpuni*. Peatoimetaja ja koostaja Lilian Hansar, toimetaja Anneli Randla. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2019. 616 lk.

Toomas Kiho, Mati Laur .. 1108

Gilbert Ryle. *Vaimu mõiste*. Tlk Uku Tooming; järelsõnad
Julia Tanney ja Uku Tooming. (Avatud Eesti raamat.) Tar-
tu: TÜ Kirjastus, 2020. 484 lk.

Taavi Laanpere 1112

Abstracts

..... 1125

Tants teadmatusse: Päevik 1944–1961. XXXVI

Herbert Normann 1133

Paberväljaande tellijale on digiväljaande lugemine

TASUTA: www.kultuurileht.ee

Joonistused lk 1011, 1030, 1048, 1085, 1152:

URMAS VIIK (1961) on lõpetanud 1991. aastal Eesti Kunstiaka-
deemia (EKA) graafikuna, aastatel 1990–1992 EKA graafika eks-
perimentaalateljee juhataja, 1998–2004 Tallinna Pedagoogikaüli-
kooli kunstiosakonna professor, 2005–2015 EKA professor, see-
järel vabakutseline kunstnik.

EESTI VABARIIGI PRESIDENDI VÕIM JA SÕNA

Martin Mölder

2021. aastal ootavad iseseisvuse taastanud Eestit ees seitsmenda presidendivalimised, mis võivad tuua meile selle ajajärgu viienda presidendi.¹ Kuigi Eesti poliitilises süsteemis pole presidendile vormiliselt jäetud märkimisväärset rolli, on ta poliitilise elu kujundamisel olnud siiski tähtsal kohal, sest tal on ametikohast tulenev võim(e) vajaduse korral sekkuda avalikku väitlusse ja selle kaudu ühtlasi poliitilisse protsessi. See on andnud presidendiametile poliitikas palju kesksema koha, kui ainult seaduse sõna järgi peaks olema. Samuti näeme selle poliitilise institutsiooni ümber lahendamata pinget — alates valijatest kuni erakondade eliidini on Eesti ühiskonnas väga erinevaid arusaamu selle kohta, millise sisuga peaks presidendi ametikoht olema täidetud. Kui vaatame selle ametikoha tegelikku sisuga täitmist, siis on näha nii mõndagi nüanssi — näiteks eliidi strateegilised kaalutlused valimistel või valimiste ebaõnnestumine nii riigikogus kui ka valimiskogus —, mis võib presidendi autoriteedile, millele ka tema sõna võim suuresti tugineb, varju heita. Seega oleks just presidendi valimise aastal sobiv mõelda sellele, mida tähendab presidendi institutsioon ning tema võim koos oma võimalike puuduste ja vastuoludega Eesti poliitilises süsteemis ning kuidas on meie iseseisvuse taas-

¹Eesti Vabariigi presidendi ametis on olnud: president Konstantin Päts 1938–1940; peaministrid Vabariigi Presidendi ülesannetes Jüri Uluots 1940–1945, August Rei 1945–1963, Aleksander Warma 1963–1970, Tõnis Kint 1970–1990, Heinrich Mark 1990–1992; presidendid Lennart Meri 1992–2001, Arnold Rüütel 2001–2006, Toomas Hendrik Ilves 2006–2016, Kersti Kaljulaid 2016–. Käesolevas artiklis vaatlen neist nelja viimast.

tamisele järgnenud ajal ametis olnud presidendid kasutanud oma kõige kesksemat võimumehhanismi — enda sõna.

Järgnev analüüs algab poliitiliste süsteemide lühiülevaatega, milles keskendun parlamentaarsete ja presidentaalsete riikide mõnele põhierinevusele. Edasi kirjeldan lühidalt Eesti presidendi valimise korda ja tema võimupädevusest, et mõista paremini selle institutsiooni demokraatlikku poliitilist legitiimsust ning presidendi tegutsemisvälja. Järgneb ülevaade presidendi institutsiooniga kaasnevatest vastuoludest ja pingetest, mis samuti aitavad seletada seda, kuidas president Eesti poliitilisse süsteemi paigutub. See kõik on kontekst mõistmaks Eesti presidenti kui poliitilist institutsiooni. Analüüsi teises pooles keskendun selle institutsiooni vahest kõige tähtsamale võimuinstrumendile — presidendi sõnale. Selle käsitlemiseks olen koondanud peaaegu kõik meie viimase nelja presidendi kõned ja avalikud sõnavõtted — rohkem kui 1600 teksti, mille temaatiliseks liigitamiseks kasutasin selliseks tekstianalüüsiks välja töötatud masinõppe meetodeid. Nende abil on võimalik tuvastada, millistest teemadest on kõnedes juttu ja kui palju ühes või teises kõnes mõnda teemat on puudutatud. Nii saab analüüsida kogu tekstikorpust korraga ja selgitada selle korpuse üldised temaatilised piirjooned ning nende muutumine aja jooksul. Analüüsi tulemusena on näha, millise kõnekuvandi on meie presidendid endast ajalukku jätnud.

PRESIDENDI ROLL PARLAMENTAARSES RIIGIS

Poliitilisel ametikohal, mida tähistatakse sõnaga “president”, võib olla väga erinev tähendus sõltuvalt sellest, mis laadi poliitilisest süsteemist räägitakse. See võib ulatuda peaaegu olematu tähtsusega poliitilisest ametnikust (kes teab, mis on Saksamaa presidendi nimi ja mida ta teeb?) tugeva sise- ja välispoliitilise mandaadiga valitsejani, nagu näiteks on Ameerika Ühendriikide president. Parlamentaarsetes riikides jääb presidendi otsene poliitiline roll tavaliselt vaoshoituks, samas kui presidentaalsetes riikides on president poliitilise süsteemi keskmes. Nende kahe süsteemi erinevus taandub sellele, kuidas suhestuvad omavahel seadusandlik võim ja täitevvõim (vt Lijphart 2009).

Eesti on parlamentaarne riik, mis üldjoontes tähendab seda, et täitevvõim — võim seadusi ellu viia ja riigi igapäevast toimimist korraldada — kuulub peaministrile ja valitsusele, kes on ametis parlamendi “loal”. Valitsusel peab tegutsemiseks olema riigikoogu toetus. Täitevvõim saab seega oma demokraatliku legitiimsuse kaudselt, parlamendi kaudu, ning täpsemalt — sinna valitud erakondade kaudu. Seadusandlik võim ehk parlament ja täidesaatev võim ehk valitsus on niimoodi paratamatult teineteisega seotud, vastastikku sõltuvad. Presidendile sellises süsteemis väga palju ruumi ei ole. Isegi kui sellise nimetusega institutsioon on olemas, jääb talle peamiselt sümboolne ja esindusroll.

Presidentaalsetes süsteemides seevastu on presidendi roll märksa suurem. Sel puhul peaministrit üldjuhul ei ole ja täitevvõimu juht on president, kes ei pea oma võimu teiste poliitiliste tegutsejatega jagama (nii nagu juhtub koalitsioonivalitsuste puhul) ning kelle võim tuleneb otse valijaskonnalt. Presidentaalsetes riikides ei sõltu valitsus seadusandliku võimu heakskiidust, vaid tavaliselt valib täidesaatva võimu ametisse otse rahvas ning kindlaks ametiajaks. Kuna presidendi võim on parlamendist sõltumatu, on presidendi positsioon presidentaalses süsteemis selles mõttes isegi tugevam kui peaministri oma parlamentaarses süsteemis.

Ajalooliselt on need kaks tüüpi kaks erinevat võimalust monarhi võimu piiramiseks ja hajutamiseks (vt Colomer 2011). Parlamentaarsetes süsteemides on see võim taandunud suuresti tseremoniaalseks, samas kui presidentaalsetes süsteemides säilitas monarhi eeskujul loodud riigipea ehk presidendi ametikoht märkimisväärse võimupädevuse, mis oli aga teiste institutsioonide võimupädevusega selgelt piiratud ja tasakaalustatud.

Ühesõnaga, parlamentaarse riigi president on täidesaatva võimuta president, mis lihtsustatult tähendab seda, et tal puudub võim teha poliitilisi otsuseid, osaleda õigusloome või poliitika kujundamises. Pigem võiks oodata, et parlamentaarse riigi president on riikliku ühtsuse kandja, kes vahendab ja silub poliitilisi konflikte ning täidab tseremoniaalseid kohustusi, mis sümboliseerivad riigivõimu tervikuna, mitte parajasti ametis oleva valitsuse ega kellegi teise võimu (Bulmer 2017). Parlamentaarne riigi pre-

sident on seega riigi institutsioon, mis peaks olema poliitiliselt neutraalne, kuid samal ajal kehastama ühiskonna ühiseid alusväärtusi. Kuna poliitilise tegutsemise võimalus on sellisel presidendil piiratud, on poliitiline sõna parlamentaarse riigi presidendile vahest üks olulisemaid viise oma võimu teostada.

EESTI PRESIDENDI VALIMISE KORD

Eesti kui parlamentaarse riigi presidendi poliitiliste tegutsemisvõimaluste ja rolli mõistmiseks tuleb esmalt käsitleda tema valimise süsteemi. Presidendi valimise kord on määratletud põhiseaduses (§ 79) ning Vabariigi Presidendi valimise seaduses (Vabariigi Presidendi. . . 2012). Sätestatud korra järgi peaks presidendi esmajärjekorras valima riigikogu (vt ka Madise jt 2020: 718) ehk siis riigikokku valitud erakonnad. Riigikogus on kandidaate võimalik üles seada üksnes selle liikmetel, mis tähendab, et president peaks olema ennekõike erakondade valitud president. Erakonnad panevad paika kandidaadid ja otsustavad nende vahel. Samas tähendab riigikogus valituks osutumise piir — $\frac{1}{3}$ riigikogu koosseisu häälestest — seda, et üldjuhul ei saa tegemist olla presidendiga, kelle on ametisse nimetanud üksnes parajasti valitsev koalitsioon. Valituks osutumise kõrge piir tekitab olukorra, kus presidendivalimiste õnnestumine selle esmasel ettenähtud viisil on väga ebatõenäoline. Selleks oleks vaja märkimisväärset üksmeelt opositsiooni ja valitsuse vahel, mida tavapärases poliitilises olukorras ei ole mõtet oodata.

Kui ükski kandidaat ei pälvi riigikogu $\frac{1}{3}$ enamuse toetust, läheb valimine valimiskogu kätte. See koosneb 2017. aasta haldusreformi ning praeguse omavalitsuste vahelise valijaskonna jaotuse alusel umbes pooleks riigikogu liikmetest ja kohalike omavalitsuste esindajatest. Valimiskogu ette liiguvad edasi kaks viimasena riigikogus kandideerima jäänud isikut, kuid seal võivad uusi kandidaate üles seada ka valimiskogu liikmed. Seega ei ole valimiskogus valitud president enam riigikokku kuuluvate erakondade president, vaid midagi natuke enamat. Kuigi enamikus omavalitsustes on võimul needsamad erakonnad mis riigikogus, ei ole n-ö riigi tasandi erakondade võim (parlamendifraktsioo-

nid ja erakondade üleriigilised juhtorganid) kohaliku tasandi üle täielik ning ühtlasi jääb kohalikes omavalitsustes palju ruumi ka valimisliitudele, mis ei seostu parlamendierakondadega. Valimiskogus valitud president on laiema legitiimsusega kui riigikogus valitu.

Valimiskogus nagu ka riigikogus toimub valimine mitmes voorus, kuid erinevalt valimistest riigikogus peaks valimiskogu viimases voorus valitama kahe allesjäänud kandidaadi vahel. Valituks peaks osutuma see, kes saab valimistel osalenud valimiskogu liikmete poolthäälte enamuse (PS § 79). Kuna aga Vabariigi Presidendi valimise seaduse § 11 lõige 2 punkt 2 lubab ka seda, et rikutud sedelid loetakse osalenud häälteks, peitub siin võimalus presidendivalimised sedelite tahtliku rikkumisega nurjata. Sellisel juhul siirdub valimiste järg uuesti riigikogu kätte.

Ükskõik kas president valitakse riigikogus või valimiskogus, on ta ikkagi poliitilise eliidi valitud president. Vaatamata sellele et hääletamine on salajane nii riigikogus kui ka valimiskogus, kontrollivad riigikogus selle käiku erakondade juhid, ning suurem osa kohalike omavalitsuste esindajaid on samuti erakondliku taustaga. Nii on siiski tegu pigem erakondade kui kodanikkonnaga presidendiga, sest kodanikel puudub selles protsessis otsene sõnaõigus. Valimiskogus on kaalukauss küll natuke rohkem kallutatud kodanikkonna poole, sest kohalike omavalitsuste esindajad on kodanikkonnale mõnes mõttes lähemal kui riigikogu liikmed või erakondade juhid.

Vaatamata sellele, et põhiseaduse § 84 ütleb, et president peatab ametis oleku ajaks oma erakondliku kuuluvuse, on iga poliitiline ametikoht ning eriti veel nii kõrge ametikoht paratamatult ühe või teise erakonna nägu. Süsteemis, kus valituks osutumise uksehoidjad on vähemal (valimiskogu) või rohkemal (riigikogu) määral erakonnad, on see paratamatu. Kuigi Eesti presidendi poliitiline võim on väga piiratud, on tal siiski rohkem kui küll võimalusi olla poliitiline, isegi kui see riivab selle institutsiooni mõtet nii, nagu ta parlamentaarses süsteemis peaks toimima või Eesti põhiseaduses on piiritletud.

Kui esmajärjekorras peaks presidendi valima riigikogu, siis võiks öelda, et Eesti presidendi valimiste süsteem üldjuhul ei toimi nii, nagu peaks. Riigikogu ei saanud presidendi valimisega hakkama 1996., 2001., 2006. ega 2016. aastal. Tõsi, 2016. aastal valis presidendi lõpuks siiski riigikogu, kuid alles pärast seda, kui valimised ka valimiskogus olid rikutud sedelite tõttu läbi kukunud ning parlamendierakonnad pidid kiiresti välja tulema kõigile vastuvõetava kandidaadiga, et oma mainet päästa. Riigikogul õnnestus president valida üksnes 2011. aastal, kui Toomas Hendrik Ilves kandideeris teiseks ametiajaks. Tuleb aga meeles pidada, et see toimus väga erandlikus olukorras — riigikogus oli vaid neli erakonda ning peale Keskerakonna poliitilisest konkurentsist välistamise suuri lõhesid poliitikamaastikul ei olnud. Sellise olukorra kordumine on ebatõenäoline.

Kuigi seisukohad siin teatud määral erinevad, ei ole vähemalt praegu kehtiva süsteemi vormilised puudujäägid (näiteks valimiste ebaõnnestumise võimalus valimiskogus) ühegi erakonna jaoks kuigi oluline probleem ning kõigi erakondade puhul on piisavalt erimeelsusi, et presidendi valimiste küsimust poliitilisest päevakorrast eemal hoida. Sotsiaaldemokraadid eelistaksid, et president oleks valitud valimiskogus (SDE programm... 2018), samas kui Reformierakond (Reformierakonna... 2019) toetab selle ülesande jätmist riigikogule, Keskerakond (Eesti Keskerakonna... 2018) ja EKRE (Eesti Konservatiivse Rahvaerakonna... 2019) aga toetaksid hoopis presidendi otsevalimist rahva poolt. Kui küsida selle kohta Eesti valijate arvamust, siis eelistaksid kõikide erakondade toetajad üldiselt presidendi otsevalimist. Toetust presidendi otsevalimisele erakondade valijate hulgas näeme tabelist 1.

Ent kuigi kodanike põhiosa soov nende erakondlikust kuuluvusest olenemata oleks presidenti valida ise, on Eesti kodanikud saanud presidendi valimistel sõna sekka öelda vaid üks kord — 1992. aasta valimised toimusid erandliku korra alusel, kus esime-

Tabel 1

TOETUS PRESIDENDI OTSEVALIMISELE
ERAKONDADE TOETAJATE HULGAS

Kas Teie arvates peaks rahvas presidenti otse valima?

	Jah	Pigem jah	Pigem ei	Ei
Reformierakond	26%	33%	26%	15%
Keskerakond	59%	34%	6%	1%
EKRE	75%	20%	5%	1%
Isamaa	48%	31%	12%	9%
Sotsiaaldemokraadid	39%	30%	28%	4%
Eesti 200	37%	34%	15%	13%

Allikas: Väärtushinnangute uuring (juuni 2020), Ühiskonnauuringute instituut, Norstat Eesti AS

seks hääletusvooruks oli rahvahääletus.² Rahvahääletusel kogus Arnold Rüütel 41,8% häälest, Lennart Meri 29,5%, Rein Taagepera 23,4% ning Lagle Parek 4,2%. Kuna rahvahääletusel keegi absoluutset enamust ei saavutanud, siirdus valimine kahe kõige rohkem hääli saanud kandidaadi vahel riigikokku, kus parlamendiliikmed valisid hääletega 59 : 31 presidendiks Lennart Mere.

Siin joonistub välja huvitav vastuolu rahva ja poliitilise eliidi arvamuste vahel. Rahvas oleks soovinud presidendiks ilmselt Arnold Rüütli, kuid poliitiline eliit toetas ülekaalukalt Lennart Merd. Väga oluline osa oli siin ka Rein Taageperal, kelle kandideerimise üks tähtsamaid ajendeid oli välistada Arnold Rüütli presidendiks saamise võimalus rahvahääletusel (Taagepera 1993). Kui Rein Taagepera poleks kandideerinud, oleks tõenäosus Arnold Rüütli presidendiks valimiseks esimeses voorus rahvahääletusel olnud palju suurem.

Sel puhul on vägagi tähelepanuväärne asjaolu, et oma teise ametiaja lõpul esitas president Meri seisukoha, et Eestis peaks

²1938. aasta põhiseaduse järgi (§ 40) kuulus presidendi valimise õigus rahvale, kui riigivolikogu, riiginõukogu ja kohalike omavalitsuste esindajate kogu seadsid valimisteks üles rohkem kui ühe kandidaadi.

presidendi valima rahvas otse. Oma ametist lahkumise kõnes 2001. aastal riigikogus, kui valimiskogu oli presidendiks valinud Arnold Rüütli, esitas Lennart Meri riigikogule põhiseaduse muutmise eelnõu presidendi otsevalimiseks rahva poolt. Seega soovis president Meri ise muuta seda süsteemi, mis rahva tahte vastaselt oli tal lubanud presidendiks saada.³

Arnold Rüütli vari pani 1992. aastal poliitilise eliidi tegutsema tema presidentuuri välistamiseks. Väga sarnane olukord korrus 2006. aastal, kui presidendiks valiti Toomas Hendrik Ilves. Tookord oli vägagi tõenäoline, et valimiskogus valitakse teiseks ametiajaks tagasi Arnold Rüütel, ning ennekõike just selle võimaluse ärahoidmiseks, nagu me USA Eesti saatkonna hiljem avalikuks saanud memodest teada saime (Raun 2011), kandideeris Ilves presidendiks. USA suursaadiku märkmetest jääb mulje, et põlgus Rüütli vastu oli sel puhul Ilvese peamine ajend.

Kuidas mõjutab selline valimise süsteem ja tegelike valimis- tega seotud poleemika presidendi võimu ning selle legitiimsust? Kui Eesti presidendi kõige suurem võim on pigem vormiline ja sümboolne, siis on väga oluline, kellelt see võim pärineb ja kui palju see vastab kodanikkonna ning teiste poliitiliste tegutsejate ootustele. Presidendi valimiste süsteemist ja selle ajaloost näeme, et presidendi institutsioon on poliitilise eliidi (erakonnad) ja kodanikkonna vahel n-ö pingule tõmmatud. Valimiste süsteem tagab selle, et president saaks võimupädevuse suuremal või vähemal määral erakondadelt, kes kohati on kaudselt kodanikkonna soovidele presidendi osas vastu töötanud. Samal ajal tahaksid valijad presidenti valida otse, millele on aga vastu erakondade enamus. Selles küsimuses ei esinda teised erakonnad peale Keskerakonna ja EKRE seega oma valijate tahet. Sellisesse süsteemi on aga sisse ehitatud oht, et presidendi võimu legitiimsus võib märkimisväärselt osale valijaskonnast problemaatiline tunduda.

³Eesti Vabariigi põhiseaduse muutmise seaduse eelnõu 864 SE ei leidnud toonase valitsuskoalitsiooni (Isamaa, Reformierakond, Mõõdukad) toetust ning langes menetlusest välja.

PRESIDENDI VORMILINE VÕIMUPÄDEVUS

Eesti presidendi võimupädevus on sätestatud põhiseaduse §-s 78 ning see hõlmab hulka esindus- ja protseduurilisi ülesandeid. Põhiseaduses esitatud loetelu on ammendav, mis tähendab seda, et muid otseseid funktsioone ei tohi presidendil olla (Madise jt 2020: 705). Mõne loetletud pädevuse tundmine on oluline selleks, et mõista presidendi võimu piire. Teadmatuses võiks eeldada, et presidendi suurim võim tuleneb tema ülesannetest, mis on seotud riigikogu valimistega, valitsuse ametisse astumisega või seaduste väljakuulutamisega. Samal ajal tuleb aga meele pidada, et kõige olulisem presidendi võimupädevus ei ole selles loetelus ega ka mujal põhiseaduses otseselt kirjas, vaid tuleneb kaudselt seal kirjapandu mõttest Eesti poliitilise süsteemi üldisemas kontekstis.

Põhiseaduse järgi kuulutab president välja riigikogu korralised või erakorralised valimised. Samas ei ole tal sel puhul tegelikult otsustusõigust, sest need tingimused ja olukorrad, mil ta seda teha saab, on kindlaks määratud ega sõltu temast (samas: 706–707). Erakorralised riigikogu valimised võivad olla automaatne reaktsioon väga eriomasele poliitilisele olukorrale (nt riigikogu ei ole võimeline valitsust moodustama või riigieelarvet vastu võtma) ning presidendi otsustusruum siin puudub. Ta peab üksnes reageerima talle ette antud olukorrale.

Samuti puudub presidendil suurem otsustusvabadus valitsuse ametisse nimetamisel. President saab määrata peaministrikandidaadi ning siin tegelikult on presidendil teatud vabadus valida (samas: 710–711), sest talle pole otseselt ette kirjutatud, kes peaks kandidaat olema. Siiski peab sel peaministrikandidaadil olema riigikogu toetus, mis seab teatud piirid. Samas ei pea presidendi poolt riigikogule esitatud peaministrikandidaat olema valimised võitnud erakonna juht, vaid võib olla näiteks mõne teise parlamendierakonna juht. Sellest valikust võib sõltuda, milline valitsus ametisse saab. Näiteks 1999. aasta valimised võitis Keskerakond, kuid president Meri esitas peaministrikandidaadiks hoopis Mart Laari, kes oli valimistel teiseks jäänud Isamaast (millel oli liit Reformierakonna ja Mõõdukatega juba sõlmitud). Samalaadne olukord kordus Arnold Rüütli ajal 2003. aastal, mil peami-

nistrikandidaadiks nimetati Edgar Savisaare asemel Juhan Parts, kuigi Keskerakond oli taas valimised võitnud. Kui koalitsioonivariante on palju, võib presidendi otsusest sõltuda, milline valitsus astub ametisse ja kes jääb opositsiooni.

Valitsuse tegevuse puhul on presidendil veel üks ülesanne: ta nimetab ametisse ja vabastab ametist ministreid. Ka siin ei ole ta otsustes vaba, sest parlamentaarses riigis ei saa presidendil olla sisulist rolli valitsuse moodustamisel (samas: 711). President peab ministrite ametisse nimetamisel lihtsalt vormistama peaministri otsused ja valikud, sest peaminister on see, kes kannab koos valitsusega poliitilist vastutust parlamendi ees.

Peale valitsuse töö on presidendil teatud tingimustel oma osa ka seadusloome käigus, kuid ka sel puhul on see enamasti väga piiratud ja vormiline. Selleks et riigikogus vastu võetud seadus jõustuks, peab president seaduse seejärel välja kuulutama. Põhiseaduse § 107 järgi võib president jätta seaduse välja kuulutamata (vt ka samas: 708–709); täpselt sama seaduse korral võib ta seda teha kaks korda. Esimesel korral peab president selle saatma koos põhjendusega tagasi riigikokku ning sel korral võib see põhjendus olla ka poliitiline. Kui riigikogu seaduse uuesti muutmata kujul vastu võtab, ei saa president enam seaduse välja kuulutamisest poliitilistel põhjustel keelduda, ta peab osutama seaduse vastuolu(de)le põhiseadusega ning saatma seaduse edasi riigikohtusse, kes teeb lõpliku otsuse. Seega ei ole ka siin presidendil tegelikult väga palju vabadust otsustada — lõpuks teeb otsuse ikkagi kas riigikogu või riigikohus. Aga juba ka selline samm presidendilt — astuda vastu seadusandlikule võimule, kellel on parlamentaarses süsteemis kõige otsesem demokraatlik legitiimsus — on märkimisväärne ega jää kindlasti ilma avaliku tähelepanu ja mõjuta.

Need on Eesti presidendi peamised otsesed, sisuliselt väga piiratud võimuhoovad. Tema olulisim võim tuleneb aga teda puudutavast kõige üldisemast sättest. Põhiseaduse § 77 ütleb, et president on riigipea, ja just selles on kõige tähtsam väga kaudselt ja peidetult kirjas. Riigipea roll tähendab, et presidendil peab olema esindusfunktsioon ja ta peab olema vahekohtunik ning tasakaalustaja teiste võimuharude vahel; tal on ühiskonda ühendav

funktsioon (samas: 703–704). Ja see ühtsuse edendamine peaks toimuma ennekõike kõnede ja seisukohavõttude kaudu, mis ei ole presidendi ülesandena ametlikult reguleeritud. Just see, et tegemist on täidesaatvast võimust eraldi seisva riigipeaga, tähendab, et presidendil peaks oma sõna kaudu olema kanda laiem ühiskondlik roll.

Ühesõnaga, vaatamata kõikidele vormilistele protseduuridele, mida president saab Eesti poliitilises süsteemis teha, on tema kõige suurem võim tema sõna. Kelle nimel aga peaks ta kõnelema? Arvestades riigipea institutsiooni loogikat parlamentaarses süsteemis, peaks ta ennekõike kõnelema kogu ühiskonna nimel. Kui hästi praegune valimissüsteem, mis sisuliselt teeb presidendist ikkagi ennekõike erakondade, s.t poliitilise eliidi presidendi, seda tagada suudab ja kui palju parem või halvem oleks presidendi valimine kodanikkonna soovide järgi — see on küsimus, millele vastata püüdmine peab jääma mõneks teiseks korraks. Ei ole mingit tagatist, et erakondade valitud president oleks rohkem kogu ühiskonna president kui valijaskonna otse valitud president. Ning paratamatult õonestavad kõik vastuolud, lahkarvamused ja pinged presidendi institutsiooni ümber presidendi sõna võimu.

EESTI PRESIDENDI SÕNA: KÕNED JA NENDE ANALÜÜS

Vaatamata parlamentaarsele riigikorrale, mis ei anna presidendile märkimisväärset otsest poliitilist tegutsemisvõimet, on kõik meie riikliku iseseisvuse taastamise järgsed presidendid jätnud Eesti ajalukku oma äratuntava ja isikupärase jälje ning kodanike mällu oma ainuomase kuvandi. Lennart Meri kui intellektuaal ja kirjanik või hoopis kui elegantne diplomaatiline protokollrikkuja, poliitilise ebakorrektsuse näide. Arnold Rüütl väärikas hoiak ja hõbevalged juuksed või kuulumine pigem Eesti minevikku kui tulevikku. Toomas Hendrik Ilvese kililips ja ameerikalikud maneerid või tema üleolev toon. Kersti Kaljulaid kui võimekas ametnik, kellel vajaduse korral ka manitsev ja moraalne hoiak. Küllap igaüks tunneb need omadused ära ja mäletab ühte või teist veel lisaks.

Selline on ehk mulje, mis inimestel on presidentidest jäänud. Millise kuvandi endast on meie presidentid aga ise otsustanud jätta, kasutades selleks kõige olulisemat nende käsutuses olevat vahendit — oma sõna? Presidentidel on võimalus rääkida ning neid kuulatakse nii Eestis kui ka välisriikides. Neil on vabadus valida teemasid, mida käsitleda, probleeme, mida esile tuua, ja lahendusi, mida pakkuda. Presidentide sõnal on suur mõju ning seda sõna on kõik meie neli presidenti kasutanud.

Presidendi ametlikult koduleheküljelt (www.president.ee) ja selle arhiividest⁴ on alates president Mere ametiaja algusest kuni käesoleva analüüsi kirjutamiseni 2020. aasta sügisel, mil president Kersti Kaljulaidi ametiaeg veel kestab, võimalik alla laadida üle 1600 kõne ja sõnavõtu. Küllap pole kõik kõned või sõnavõtud internetti jõudnud, kuid võib eeldada, et kõige olulisemad on seal olemas. Neid analüüsides on võimalik paremini mõista, kuidas Eesti presidentid oma võimu on kasutanud.

Tänapäevased tekstianalüüsi meetodid võimaldavad tekste arvuti abiga kiiresti ning tähenduslikult analüüsida. Üheks selliseks meetodiks on teemade modelleerimine (Blei jt 2003), mis kõige üldisemal kujul on järelevalveta masinõppe meetod tekstide liigitamiseks. “Järelevalveta” osutab siinkohal sellele, et meetod tuvastab ise ühes tekstikorpuses sisalduvad teemad ning määrab nende osakaalu dokumentides, ilma et selleks oleks vaja analüütiku täiendavat sisendit. Ainus parameeter, mis on vaja eelnevalt määrata, on otsitavate teemade arv.

Teemade modelleerimist kui meetodit (vt ka DiMaggio jt 2013) võib käsitada tekstiloomest statistilise mudelina, mis teatud mõttes üritab seda protsessi taastoota. “Teema” tähendab sel puhul teatud kindlat tõenäosuste jaotust kogu tekstikorpuse sõnavaras. Iga teema juures on igal sõnal teatud esinemistõenäosus ning vastavalt teemale see tõenäosus varieerub. Näiteks kui teemaks on kultuur, siis on sellistel sõnadel nagu “teater”, “kunstnik”, “muusika” suurem tõenäosus esineda, ja kui teemaks on

⁴Lennart Meri: vp1992-2001.president.ee; Arnold Rüütel: vp2001-2006.president.ee/et; Toomas Hendrik Ilves: vp2006-2016.president.ee/et.

majandus, siis on suurem tõenäosus hoopis sellistel sõnadel nagu “raha”, “maksud”, “majanduskasv”. Iga tekst, iga dokument võib olla segu erinevatest teemadest, kuid oletame, et tahame koostada teksti, mis räägib 80% majandusest ja 20% kultuurist ning erinevate sõnade tõenäosus nende teemade puhul on meil juba määratud.

Kuidas võiks sellise teksti statistiline “mudel” välja näha? Enne kui tekst on n-ö loodud, koosneb iga tekst määramata sõnadest ning vastavalt dokumendi üldisele teemade jaotusele on igal sõnal teatud tõenäosus tulla mingist teemast ja iga teema puhul on tal mingi kindel tõenäosus esineda. Kui üks tekst peaks koosnema 80% majandusteemast ja 20% kultuuriteemast, siis igal sõnal, millest seda dokumenti luuakse, on vastav tõenäosus kuuluda ühte või teise teemasse. Selle tõenäosuse järgi tuleks esmalt otsustada, millisest teemast iga konkreetne sõna tuleb. Kui sõna jaoks on teema valitud, siis vastavalt selle teema sõnade tõenäosusele tuleks valida konkreetne sõna. Kui näiteks teksti esimese sõna valitud teemaks osutus majandus, siis selleks konkreetseks sõnaks, mis selle esimese kohta täidab, on tõenäoliselt “raha”, “maksud” või “majanduskasv” ning mitte “teater”, “kunstnik” või “muusika”.

Teemade modelleerimine kui meetod toimib sellist protsessi uuesti ja uuesti läbi mängides (vaadates igas dokumendis esinevaid sõnu tervikuna olenemata nende järgnevusest lausetes), kuni saavutatakse tulemus, kus tegelike tekstide ja mudeli vaheline kooskõla on optimaalne. Analüütik ütleb, et ta soovib näha näiteks 50 teemat, ning seejärel hakkab mudel arvama, mis need 50 sõnade tõenäosuse jaotust võiksid olla ja mis võiks iga dokumendi puhul vastav teemade jaotus olla. Ta teeb seda uuesti ja uuesti, kuni saavutab vastuvõetava tulemuse. Üldjuhul on see tulemus intuiitiivselt üpriski tähenduslik. See tuleneb asjaolust, et teemade modelleerimine suudab tabada ühte tekstide ja tähendusloome põhilist omadust, nimelt seda, et sõnade tähendus sõltub nende kasutamise kontekstist, teistest sõnadest, millega koos neid kasutatakse (DiMaggio jt 2013).

Teemade modelleerimise “teema” just seda meile analüütiliselt pakubki — sõnu, mis tõenäoliselt esinevad koos teatud teksti-

des, aga mitte teistes. Selle tulemuseks on iga teema puhul sõnade kogum, mille abil on võimalik seda teemat iseloomustada, sest nad jagavad teatud ühist tähendust. See meetod üksnes otsib selliseid sõnu vastavalt analüütiku poolt ette antud teemade arvule. Kui need sõnad on leitud, on analüütiku ülesanne otsustada, mis on see ühine tähendus, mis neid sõnu seob, ning vastavalt sellele anda igale teemale nimetus või määrata ta mingisse üldisemasse kategooriasse. Selles mõttes ei ole tõlgendamise aspekt sellisest meetodist kuhugi kadunud — see tuleb mängu siis, kui analüüsi tulemuste üle on vaja otsuseid langetada.

Käesolevas analüüsis kasutan teemade modelleerimise meetodi ühte alavormi — struktuurilist teemade modelleerimist (Roberts jt 2014, 2019). See on edasiarendus selle meetodi eespool osutatud esmasest sõnastusest ning võimaldab teemadel omavahel korreleeruda (s.t teemadel võib olla teatud mudeli korral arvesse võetud tõenäosus koos esineda) ning pakub ühtlasi analüütilise raamistiku modelleerimaks seda, kuidas teemade esinemistõenäosus mõnes dokumendis võib sõltuda selle dokumendi teatud täiendavatest omadustest, nagu näiteks selle autor või aeg. Niimoodi on võimalik hõlpsasti uurida nii seda, mis teemad teatud tekstikorpuses esinevad, kui ka seda, kuidas nende esinemist oleks võimalik täiendavalt seletada.

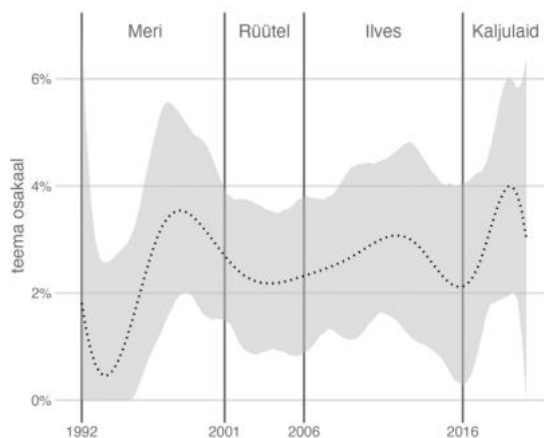
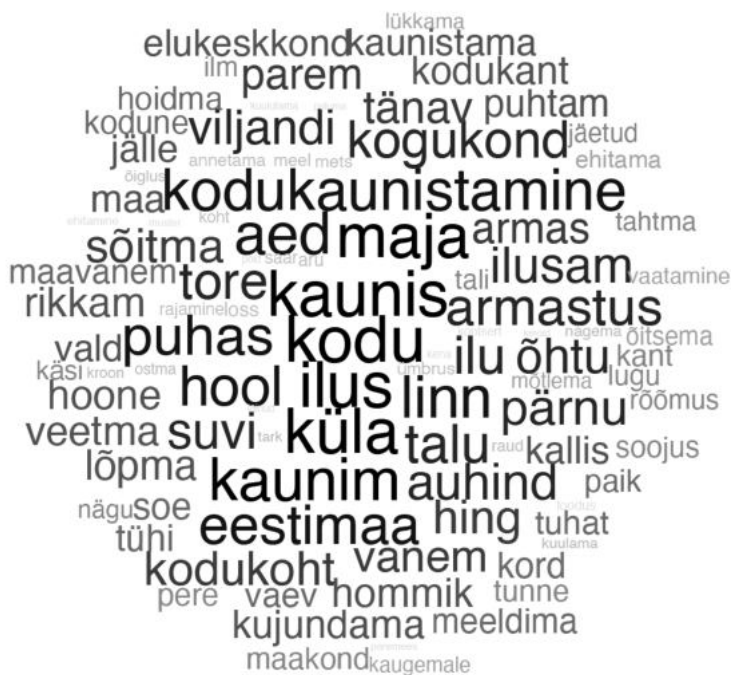
Presidentide kõnesid on seega analüüsitud järgmiselt. Esmalt on kõik kõned presidendi koduleheküljelt ja selle arhiividest alla laaditud ning nende tekst salvestatud. Seejärel on kasutatud eesti keele töötluspaketti *estnltk* (Orasmaa jt 2016) selleks, et viia kõik tekstides esinevad sõnad algvormi (lemmatiseerimine) ning määrata nende liigid. Tekstid on puhastatud lähtudes tavapära-
stest protseduuridest selliste analüüsides puhul (Buckley 2016; Lucas jt 2015). Tekstidest on eemaldatud n-ö stoppsõnad, näiteks sidesõnad, ja muud sõnad, millel ei ole olulisemat sisulist tähendust ning mis on seega analüütiliselt kasutud, ja kirjavahe-
märgid. Samuti on tekstidest eemaldatud numbrid ning vähem kui kolmetähelised sõnad ning väga harva esinevad sõnad (mis esinevad vähem kui 1%-l dokumentidest). Niimoodi on analüüsiks ette valmistatud tekstikorpus, kus on 1641 kõnet ning 4499 unikaalset sõna kõikides kõnedes. Teemade modelleerimiseks on kasutatud

statistilise tarkvara *R* paketti *stm* (Roberts jt 2019) ning teemade mudelit, mis eristab tekstidest 40 teemat⁵ ning kus teemade esinemine tekstides on modelleeritud sõltuvalt kõnede ajast (aasta). Niimoodi on võimalik esmalt hinnata, kuidas ühe või teise teema esinemissagedus on aja jooksul muutunud, ning selle kaudu ka seda, millise presidendi kõnedesse üks või teine teema kuulub.

Allpool on käsitletud teemasid iseloomustatud jooniste abil, kus on näidatud iseloomulike sõnade pilv (sõnad, mis suure tõenäosusega esinevad koos teatud kõnedes, kuid mitte kõigis) ning teema ennustatud osakaal tekstikorpuses aja jooksul. Üks näide sellisest teemast ning selle seosest ajaga on välja toodud joonisel 1. Vaadates selle teema iseloomulikke sõnu, võiks seda nimetada näiteks koduarmastuseks (hiljem on seda siiski teistmoodi nimetatud). Ta sisaldab selliseid sõnu nagu “kodu”, “kaunis”, “ilus”, “armastus”, “hool”. Mida suurem on sõna joonisel, seda iseloomulikum on ta sellele teemale. Sõnapilve kõrval näeme joonist, mis näitab selle teema osakaalu muutust aja jooksul — punktiirjoon näitab mudeli kõige paremat ennustust ning hall riba selle ümber võimaliku vea ulatust. Aastatega ja vertikaalsete joontega on tähistatud presidentide ametiaja algus. Nii on paremini näha, kelle ametiajal ehk siis kelle kõnedes üks või teine teema rohkem päevakorral oli. Antud juhul näeme, et see teema oli iga presidendi kõnedes olemas.

Kõigist 40 teemast, mida kasutatud mudel presidentide kõnedest eristas, tuleb pikemalt ja ülevaatlikumalt juttu allpool. Joonised on tekstis esitatud ainult mõne valitud teema puhul (vt joonised 3–8). Artikli lisas on aga antud ülevaade kõikidest teemadest ning ühtlasi iga teema puhul toodud mõni näide nendest kõnedest,

⁵Sellise meetodi puhul ei ole ranget reeglit teemade arvu määramiseks ning kokkuvõttes on see analüütiku otsus, mis sõltub sellest, milliseid teemasid üks või teine mudel on võimeline tuvastama. Erineva teemade arvuga mudelite puhul jääb tuvastatud teemade sisuline ring samaks, kuid varieerub see, kuidas teemad koonduvad või on üksteisest eristatud. Kui valida väiksema teemade arvuga mudel, siis on sarnased teemad koondunud üheks; kui aga valida suurema teemade arvuga mudel, siis on nad suurema tõenäosusega eristatud eraldi teemadeks.

Joonis 1. Näide teemast.

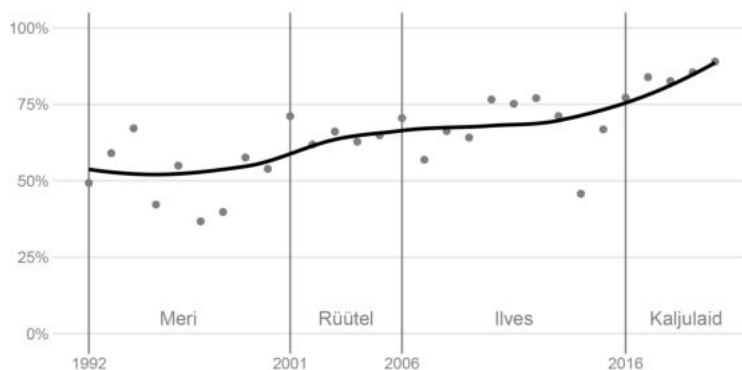
kus just see teema kõige tugevamalt esile tuli. Seal on ka pikemalt seletatud teemade liigitamise loogikat ning selle iseärasusi.

PRESIDENTIDE SISE- JA VÄLISPOLIITILINE ORIENTATSIOON

Kõige üldisemal tasandil saaksime vaadelda seda, milline on olnud sise- ja välispoliitika tasakaal presidentide kõnedes. Iga teema, täpsemalt igale teemale vastava iseloomulike sõnade kogumi põhjal on võimalik otsustada, kas see teema kõnetab Eestiga piiritletud küsimusi (siseküsimused ja sisepoliitika) või kõnetab ta rahvusvahelist poliitikat ja suhtlust riikide vahel. Enamiku teemade puhul on selline liigitamine üpriski lihtne, kuid samas on selliseid teemasid nagu **küber** ennekoike president Ilvese puhul ning **digihiskond** president Kaljulaidi puhul, kus ei ole selgesti määratletav, kas tegemist on sise- või välispoliitilise küsimusega. Paljud kõned, kus neid teemasid kõige rohkem leidub, on esitatud rahvusvahelisel areenil ning seeläbi võiks väita, et tegemist on välispoliitiliste teemadega. Kuna need mõlemad teemad aga peegeldavad Eesti sisepoliitilist kogemust väljapoole ning kumbki president nendest teemadest ei räägiks, kui ta ei oleks Eesti president, võib neid siiski “sise”-teemade hulka arvata.

Kui kõik 40 teemat niimoodi ühesse kahest kategooriast määratleda (iga teema klassifikatsioon on näha analüüsi lõpus olevas lisas), siis kui suur hulk meie presidentide kõneldud sõnadest tuli teemadest, mis olid välispoliitilise suunitlusega ja kui suur hulk teemadest, mis olid pigem sisepoliitilised? Vastav jaotus on esitatud joonisel 2.

Näeme, et aja jooksul on presidentide sisepoliitiline orientatsioon selgesti suurenenud. Kui president Mere kõnede mahust käsitles üldiselt natuke üle poole sisepoliitilisi teemasid, siis Rüütli ja Ilvese puhul küündis see juba 70% kanti ning president Kaljulaidi puhul on see juba üle kaheksakümne protsendi. Iseseisvuse taastanud Eesti esimene president oli märkimisväärses mahus välispoliitilise orientatsiooniga. Meie praegune president on aga vähemalt oma kõnedes ja sõnavõttudes peaaegu täielikult sisepoliit-

Joonis 2. Siseteemade osakaal.

tilise orientatsiooniga, s.t keskendunud teemadele, mis on otseselt seotud Eestiga ja n-ö Eesti sees toimuvaga.

PRESIDENTIDE KÕNEKUVANDID

Üksikute teemade puhul saab esile tuua ennekõike kahte aspekti — teemad, mis on kõikide presidentide puhul ühised, ning teemad, mis eriti selgelt kuuluvad ühe või teise presidendi ametiaega. Paljusid teemasid ei käsitle mitte kõik presidendid, ning ka nendest on antud põgus ülevaade. Alustan aga kõigile ühistest teemadest. Need on teemad, mis suures osas liidavad kõiki meie presidentide, olid kõikidele mingil põhjusel olulised, esinevad kõikide kõnedes.

Selliste teemade hulka kuuluvad kaks haridusega seotud teemat — üks, mis puudutab **kooliaasta algust** (koosnedes esmaajoonest presidentide kõnedes kooliaasta alguses), ning teine, mis on rohkem keskendunud **kõrgharidusele** (nt kõned ülikoolidega seotud üritustel). Samuti on kõikide presidentide kõnedes enamvähem võrdselt olulisel kohal kultuur, ennekõike just **eesti keel ja kultuur**, ning **kodukaunistamine** (koosnedes ennekõike presi-

dentide kõnedest kodukaunistuse auhindade üleandmisel⁶). Nendes ühistes teemades on näha ühiseid ülesandeid, mida kõik presidendid on täitnud kooliaasta sissejuhatamisel, kodukaunistamise auhindade üleandmisel või ülikoolidega seotud üritustel.

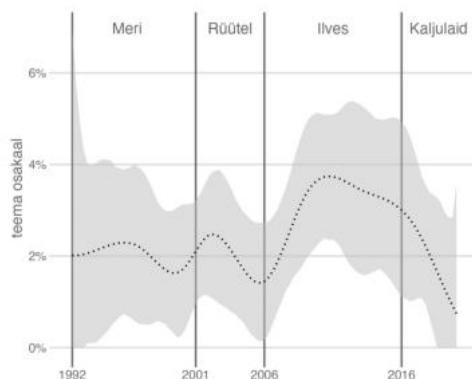
Välispoliitilisi teemasid on kõigi presidentide ühiste teemade hulgas sisuliselt üks — teema, mis puudutab Eesti ümbruskonda ja meie **naaberriike**. See teema osutab Soomele, Rootsile, Taanile, Lätile ning üleüldiselt Läänemere piirkonnale. See on naabritevahelise koostöö ning ühiste sündmuste teema. On ka üks teine välispoliitiline teema — **välispoliitika**, mis teatud määral esineb kõikide presidentide kõnedes, kuid see on üks vähestest analüüsi tuvastatud teemadest, mille puhul on raske määratleda tema sisu (vt artikli lisa), ning seega ei ole siinkohal sellele rohkem keskendunud (tegemist on ennekõike kõnedega välisvisiitidel või seoses väliskülastistega).

Kuigi osa nendest ühistest sise- või välispoliitilistest teemadest on rohkem sattumuslikud kui teised (miski ei ole määranud seda, et president peaks olema kodukaunistamise liikumise patroon ja esinema sellega seotud üritustel⁷), näitavad nad siiski, mis on olnud iga meie presidendi jaoks jääv suurus. Haridus, kodu, eesti keel ja kultuur ning meie naabrid — neid on väga raske käsitlemata jätta.

Teemasid, mis olid omased ennekõike ühele presidendile ja mitte teistele, oli aga palju rohkem ning siin näeme ka väga selget erinevust presidentide vahel. Nende puhul tuleb arvesse võtta ka ametiaja erinevat pikkust ja asjaolu, et president Kaljulaidi ametiajast on kaetud üksnes esimesed neli aastat. Kõige rohkem unikaalseid teemasid oli president Merel, kelle puhul võib välja tuua üheksa teemat analüüsitud 40-st, mis on omased ennekõike just temale. Ilvesel oli selliseid teemasid viis, Rüütilil kaks ja Kal-

⁶Alates 1997. aastast on Vabariigi President olnud kodukaunistamise liikumise patroon.

⁷Selle traditsiooni seotus presidendiga pärineb Kosstantin Pätsi ametiajast, kes juba esimesel kodukaunistamisalasel koosolekul 23. aprillil 1936 pidas pika ja sütitava kõne selle tegevuse tähtsusest ning oli hiljem kodukaunistamisliikumise patroon.

Joonis 3. Eesti keel ja kultuur.

julaidil kolm. On ka teemasid, mida käsitleb vaid mõni president. Tuleme nende juurde käesoleva ülevaate lõpus.

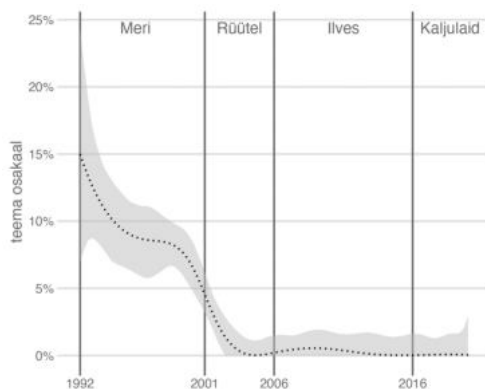
Lennart Meri

President Mere üheksast unikaalsest teemast on neli sisepoliitilised ja viis välispoliitilised ning nagu teistegi presidentide puhul on paljud neist ajastuomased — teemad, mis said päevakorral olla ainult 1990. aastatel, kui iseseiseva Eesti riigi taasloomine alles käis. Loomulikult rääkis president Meri palju **Euroopast** ja **Euroopa Liidu laienemisest**, aga ka **Venemaast** ja **Eesti julgeolekust**. Oluliseks teemaks tema kõnedes oli ka **Eesti Vabariigi järjepidevuse** rõhutamine, millel on ühtlasi tugev välispoliitiline mõõde, kuid see on siin siiski arvatud sisepoliitiliste teemade hulka. Paljudest nendest teemadest kumab läbi Eesti Vabariigi ülesehitamise käik ja selle vajadused.

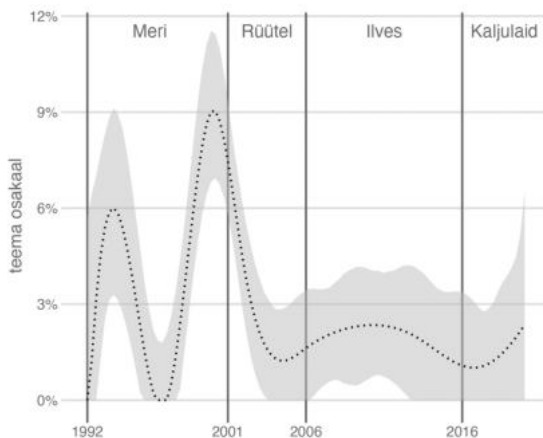
Oma teistes sisepoliitilistes teemades käsitles president Meri nii minevikku kui ka eestlaseks olemist. Ainsana meie presidentidest käis tema kõnedes väga tugevalt läbi **küüditamise** temaatika (kuigi ka president Ilvese kõnedes on seda teemat märgata) ning arusaam Eestist kui väikeriigist (teema **pühadus/väikeriik**). Palju oli juttu ka **põhiseaduslikust korrast** ja **kirjasõnast**. Kõigi nende teemade puhul saab öelda, et Lennart Meri oli president, kellele oli iseseisvuse taastanud Eesti presidentidest kõige olulisem nii Eesti rahvusvaheline positsioon kui ka Eesti minevik ja eesti kultuur. Ta oli oma kõnekuvandi poolest kõige unikaalsem president — ükski teine ei paista nii paljude teemadega silma kui tema.

Arnold Rüütel

Kahest president Rüütli iseloomulikust teemast on üks sisepoliitiline ja teine välispoliitiline. Tema jaoks oli oluline **kohalik areng** ja **rahvusvaheline koostöö**. Rüütli kohalikku tasandit puudutav teema kõneleb ennekõike kohaliku tasandi arengust ja elujõulisusest ning kohaliku tasandiga seotud probleemidest. Selle

Joonis 4. Eesti Vabariigi järjepidevus.

Joonis 5. Küüditamine.

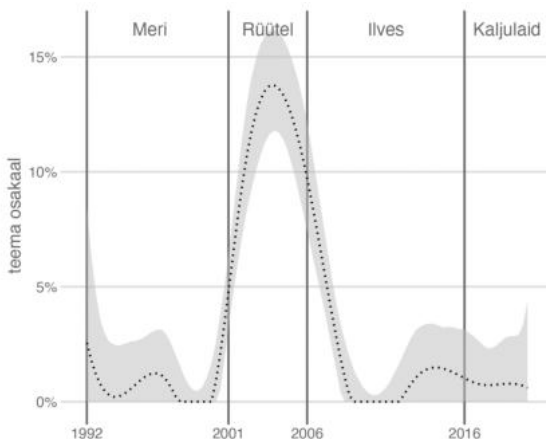
teema kaudu joonistub välja maapiirkondade olulisus president Rüütlile. Tema rahvusvahelist koostööd puudutav teema osutab riikidele alates Rumeeniast kuni Läti ja Leeduni ning selle regiooni riikide koostööle.

Toomas Hendrik Ilves

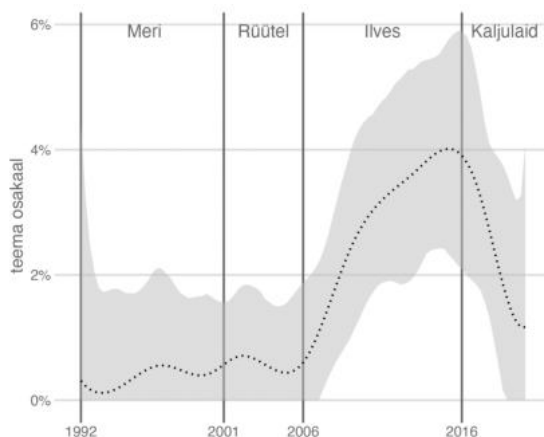
Iseseisvuse taastanud Eesti kolmas president Toomas Hendrik Ilves paistab silma viie sellise teema poolest, mida ükski teine president märkimisväärselt ei käsitle. Nendest kaks olid sisepoliitilised ja kolm välispoliitilised. Kaks nendest teemadest on sellised, mille kohta võiks öelda, et nendega on tegeldud suuresti olude sunnil. 21. sajandi esimese kümnendi lõpu majanduskriis peegeldub teemas **kriisid ja lahendused** (kuigi selle teema iseloomulikud kõned käsitlevad palju ka sisepoliitilisi probleeme). Samuti näeme eraldi 2014. aasta **Ukraina kriisi** teemat. Sellest majanduskriisist ja Ukraina kriisist ei oleks mõne teise presidendi ametiajal ju saanud juttugi olla.

Peale Ukraina kriisi rääkis Ilves veel Eesti **kaitseväge välismissioonidest** ning **Euroopa Liidust**. Kui Lennart Mere kõnedes oli Euroopa Liit teemaks läbi selle laienemise ja Eesti liikmeks saamise prisma, siis Ilvese puhul on ELi temaatika märgatavalt teise fookusega. Eesti on juba ELi liikmesriik ning see sõnavara, mis moodustab Ilvese Euroopa Liidu teema, on liidu toimimise seisukohast palju igapäevasem (nt “siseturg”, “eelarve”, “konkurents”, “strateegia”, “eesistumine”).

Peale kriiside käsitles Ilves sisepoliitilistest teemadest veel **kodanike ja kodakondsuse** küsimusi. Võib-olla üheks teemaks, millega Ilves kõige selgemalt ka üldsuse kuvandisse jäi, on **küber**-temaatika, mis siinkohal on küll arvatud president Kaljulaidiga ühiseks teemaks, kelle ametiajal, eriti alguses, see samuti selgelt esil on olnud. See on teema, mis kerkis esile 2007. aasta aprillis Eestis korraldatud tänavarahutuste ning sellega kaasnenud küberrünnakute varjus, ning puudutab interneti turvalisust (“internet”, “küberruum”, “küberekaitse”, “küberrünnak”, “küberjulgeolek”). See on teema, millega Toomas Hendrik Ilves on ka pärast oma ametiaja lõppu silma paistnud.

Joonis 6. Kohalik areng.

Joonis 7. Küberteemad.

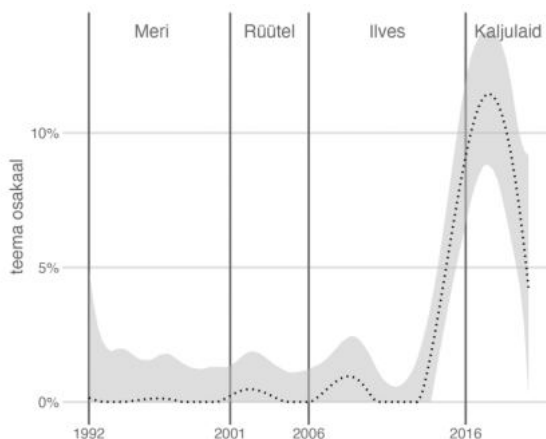
Kersti Kaljulaid

Tehnoloogiaga seonduv on olnud südamelähedane ka meie praegusele presidendile, kelle puhul on kõik kõnedest silma paistavad ja ainult talle ainuomased teemad sisepoliitilised. Üks nendest kolmest puudutab **digihiskonda**. Kui Ilvese **küber**-teema oli keskendunud julgeolekule, siis Kaljulaidi puhul paistab silma pigem rõhk digitaalse ühiskonna ja majanduse võimalustel ja arengul (“digitaalne”, “tehnoloogia”, “tehisintellekt”, “digihiskond”, “robot”, “tehnoloogiline”, “üleminek”). Teine Kaljulaidi teema keskendub Eesti riigi julgeolekule ja **riigikaitsele**. Erinevalt näiteks Lennart Mere julgeolekuteemast puudutab Kaljulaid ennekoike julgeoleku siseriiklikku mõõdet (“kaitsevägi”, “kaitseliit”, “kaitsetahe”, “ajateenistus”).

On märkimisväärne, et president Kaljulaidi ainuomaste teemade hulka kuulub ka üks, mida ühegi teise presidendi puhul märgata ei ole — teema, mida moodustavatel sõnadel puudub esmapilgul neid siduv sisuline tähendus. Selle teema iseäralikumate sõnade hulgas on sellised nagu “tegelikult”, “lihtsalt”, “hästi”, “natuke”, “keeruline”, “panustama”, “vabatahtlik”. Siiski saab selle teema sisu selgemaks, kui vaatame neid kõnesid, milles see oli kõige rohkem esindatud. Kümne kõige iseloomulikuma kõne hulka kuuluvad kõned elupäästjate medalite üleandmisel, Eleringi aastaseminaril, vabatahtlike tunnustamisel, siseministeeriumi valitsemisala juhtide arengupäeval, päästetepoo avamisel, teravishoiu kõrgkooli lõpuaktusel, politsei- ja piirivalveameti vastuvõtul, sotsiaaltöö päeval ning Eesti parima toiduaine konkursil. Need kontekstid on küll erinevad, kuid neid kõiki seob üldine **tänuulikkus**, mida president kuulajatele väljendas.

Osaliselt ühised teemad

Peale iga presidendi puhul unikaalsete teemade on hulk teemasid, mis on märkimisväärselt olemas mitme presidendi kõnedes. Kui ainulaadsed teemad aitavad meil paremini mõista seda unikaalset kuvandit, mis igast presidendist on jäänud või jääb, siis ühised

Joonis 8. Digiühiskond.

teemad on olulised selle kuvandi laiendamiseks ja üldiselt oluliste teemade paremaks mõistmiseks.

Näiteks seovad president Rüütli ja Ilvest **iseseisvuse taastamine, põllumajanduse ja tunnustamise** temaatika. Kaks esimest on pigem Rüütlile iseloomulikud teemad ja kolmas omane pigem Ilvesele. Samuti on **ärkamisaja** teema iseloomulik nii Rüütlile, Ilvesele kui ka president Merele. See on teema, mis vaatab tagasi Eesti maa ja rahva minevikku, tihti peale kaugemale meie riigi sünnist sada aastat tagasi. See on ka teema, millel on tugev kiriklik ja kristlik mõõde; teema, mis oli märgatavalt olemas iseseisvuse taastanud Eesti kolme esimese presidendi kõnedes, kuid mis üldiselt puudub president Kaljulaidi kõnedest. Ning kui president Rüütli üheks teemaks oli kohalik omavalitsus ja kohalik areng, siis **kohaliku omavalitsuse** temaatika on olemas ka Mere, Ilvese ja Kaljulaidi kõnedes, kuid sootuks teises võtmes. Tundub, et nende jaoks on fookuses pigem haldusreform või ettevõtlus kohalikul tasandil ning mitte otseselt kohaliku tasandi areng ja olukord laiemalt.

Kuigi president Rüütli ja president Kaljulaid oleksid natuke nagu erinevatest maailmadest (ja teatud määral ongi), on nende kõnede temaatikas siiski mingil määral ühist. Kaljulaidi ja Rüütli seob näiteks tähelepanu **loodusele**. President Merd ja president Kaljulaidi seob aga **laulupidude** temaatika, mida võiks laiemalt nimetada ka kultuuriarmastuseks. See on teema, mis sisaldab osutusi muusikale ja laulupeole, teatrile ja kirjandusele ning selliseid sõnu nagu “süda”, “armastus” ja “kallis”.

On kolm teemat, mis on märkimisväärselt esindatud Ilvese ja Kaljulaidi kõnedes, kuid puuduvad kahe esimese presidendi sõnavõttudest. Nendeks on **vabadus/ajakirjandus, teadus ja kunst ning perekond**. Kõigi kolme teema puhul näeme sarnast ajalist suundumust: nende osakaal hakkas suurenema Ilvese ametiajal ning suuresti on see kasv jätkunud Kaljulaidi ametiajal. Seega võib oletada, et nende puhul on tegemist mingis mõttes ka ajastuomaste teemadega, mille ühiskondlik ja poliitiline olulisus on just viimase aja laiemas kontekstis esile tõusnud.

Kuidas seda mitmekesisist pilti kokku võtta ja mida sellest meelde jätta? Aja jooksul on meie presidentide kõnede sisu muutunud palju sisepoliitilisemaks. Kõikide presidentide kõnedes on väga palju ajastuomast. Lennart Mere kõnekuvand, mis oli kindlasti kõigist neljast presidendist kõige rikkam, vaatas nii Eesti minevikku kui ka lähitulevikku ning oli väga palju keskendunud Eesti riigi loomisega kaasas käivatele teemadele. Arnold Rüütel oli oma kõnedes president, kelle jaoks oli oluline loodus, põllumajandus ja kohalik areng. President Ilves keskendus ja president Kaljulaid keskendub aga väga olulisel määral kaasaja infoühiskonna ja tehnoloogia arengule ning sellest tulenevatele probleemidele.

Käesolev analüüs on tehtud Postimehe Fondi Noor-Eesti teadusgrandi toetusel.

Lisa:

TEEMADE ISELOOMUSTUS JA MÄÄRATLEMINE

Allpool esitatud kokkuvõte annab ülevaate analüüsis tuvastatud teemadest, nende omadustest ja iseloomulikest sõnadest ning ajalisest muutumisest. Teemad on järjestatud vastavalt sellele, kuidas nad presidentide kõnedes esinevad. Esmalt on välja toodud teemad, mis olid kõikide presidentidele ühised. Ülejäänud teemad on järjestatud üldjoontes presidentide ametiaja järgi, alustades president Merele iseloomulikest teemadest ja lõpetades president Kaljulaidi iseloomulike teemadega.

Määratlus “suund” näitab, kas tegemist on sise- või välispoliitilise teemaga. Sisepoliitiliseks on liigitatud teemad, mis käsitlevad ennekõike Eestit ja Eestis toimuvat, ning välispoliitiliseks need, mis ühel või teisel viisil puudutavad rahvusvahelist poliitikat ja riikide läbikäimist.

Lõigus “sõnad” on välja toodud iga teema puhul kümme kõige iseloomulikumat sõna. Nende määratlemiseks on kasutatud FREX algoritmi (Airoldi, Bischof 2016), mis lähtudes sõnade esinemistõenäosusest kõikides teemades valib välja just need sõnad, mis leiduvad ühes kindlas teemas, aga mitte teistes. See aitab vältida teemade iseloomustamisel selliseid sõnu, mis on kõikide teemade puhul väga tõenäolised ega aita seetõttu teemade erinevust määratleda.

Lõigus “kõned” on esitatud näited sellistest kõnedest, milles see teema on kõige selgemalt esile tulnud. Kõnenäited on valitud iga teema kümne kõige iseloomulikuma kõne hulgast.

Iga teema puhul on ka näidatud, kui suur osakaal selle 30 kõige iseloomulikumast kõnest igale presidendile kuulus. Arvestades ka presidentide erinevaid ametiaegu, on see oluline lisainformatsioon teemade liigitamisel presidentide vahel.

Lõpuks on “ajajoone” all esitatud iga teema ajast sõltuvat osakaalu kuvav joonis. Punktiirjoon näitab mudeli ennustatud osakaalu väärtust ning hall piirkond selle ümber 95% usaldusvahemikku. Vertikaalsed jooned tähistavad presidentide vaheldumist ning horisontaalne joon 0% taset. Seega, kui usaldusvahemikud puudutavad 0% taset, on võimalik järeldada, et mudel näitab vastava teema puudumist kõnedes vastaval ajahetkel. Neid ajajooni ning kõnede jaotust presidentide vahel on kasutatud teemade liigitamisel presidentide vahel.

Enamiku teemade puhul on iseloomulike sõnade hulgas ning vastavasse teemasse kuuluvaid kõnesid lugedes tuvastatav üks sisuline teemavaldkond. Osa teemade puhul on selgesti koos kaks teemavaldkonda (mis tuleb ilmsiks, kui sellesse teemasse kuuluvaid kõnesid pikemalt uurida). Selliste teemade nimetustes on need kaks sisulist teemavaldkonda teineteisest eraldatud kaldkriipsuga. Näiteks on **pühaduse/väikeriigi** teema, mis sisaldab nii religiooni kui ka väikeriigi temaatikat. Teine selline teema on **vabadus/ajakirjandus**, kus nende kahe valdkonna mõisted on koondunud üheks teemaks. Osalt võib see anda aimu, kuidas need sisulised teemad on omavahel seotud, teisalt peegeldab see teatud mõttes piire, mis antud juhul tulevad mudelile ette antud teemade arvust. Kui sellisel tekstianalüüsi mudelil paluda eristada suuremat arvu teemasid, avalduksid need teemavaldkonnad ka eraldi teemadena.

Seletamist vajab ka teemade omistamine presidentidele. Enamikul juhtudest ei ole see keeruline, kuid osa teemade puhul on paratamatult raske tõmmata piiri, millisele presidendile või millistele presidentidele on üks või teine teema iseloomulik. Selle määramiseks on kasutatud nii mudeli ennustatud esinemistõenäosuse sõltuvust ajast, mis on esitatud joonisena “ajajoone” all, kui ka iga teema puhul kõige iseloomulikumaid kõnesid. Kokkuvõttes on esitatud mõni näide kõnedest, mille puhul mudel ennustas vastava teema kõrget taset. Ühtlasi arvestati teemade liigitamisel ka seda, millise presidendi kõned olid iga teema 30 kõige iseloomulikuma kõne hulgas. See on ka vastavas lõigus proportsioonidena välja toodud. Hinnates presidentide kõnede esinemissagedust 30 kõige iseloomulikuma kõne hulgas, tuleb arvesse võtta ka erineva

pikkusega ametiaegu. Ühe ametiajaga Rüütel ning pooliku ametiajaga Kaljulaid on siin tõenäoliselt selle tõttu paratamatult alaesindatud.

Mis puudutab ajalist esinemistõenäosust, siis arvestati mingi teema ühe presidendi iseloomulikuks teemaks, kui selle esinemine oli tema ametiajal selgelt tipus ning teiste presidentide ametiajal oli teema esinemissagedus väga vähene ning enamasti statistiliselt eristamatu nullist. Näiteks liigitati **küüditamise** teema selgelt Lennart Mere teemaks vaamtamata sellele, et ka president Ilvese kõnedes leidub seda teemat teatud määral, sest see tipnes väga selgelt just Lennart Mere ametisoleku ajal. Kui presidentide ametiajal oli näha mitu esinemissageduse tippu, siis arvestati see teema mõlemale presidendile iseloomulikuks. Selliseks teemaks on näiteks **loodus**, mis on iseloomulik nii president Rüütile kui ka president Kaljulaidile. Eriti keeruline oli liigitada selliseid teemasid, mille esinemissagedus tipneb kahe presidendi ametiaja piiril või selle lähedal. Näiteks **küber**-teema on arvestatud nii Ilvese kui ka Kaljulaidi teemaks, sest 30 kõige iseloomulikuma kõne hulgas on mõlema presidendi kõnesid peaaegu võrdselt, samas **digiühiskonna** teema on arvestatud ainult president Kaljulaidi teemaks, sest 30 kõige iseloomulikuma kõne hulgas ei olnud president Ilvese kõnesid (kuigi ajaline suundumus näitab selle teema tugevat kasvu juba president Ilvese ametiajal).

Silt: kooliaasta algus. *Suund:* sise. *Presidendid:* kõik.

Sõnad: kool, õpetaja, õpilane, haridus, õppimine, klass, noor, õppima, laps, oskus, kooliaasta, gümnaasium, õpetama, põlvkond, teadmine, matemaatika, vanem, haridussüsteem, lapsevanem, põhikool.

Kõned ja näited: Ilves: “Vabariigi Presidendi telepöördumine kooliaasta eel”, 31.08.2015; Meri: “Vabariigi President esimesel koolipäeval”, 1.09.1997.

Top 30 osakaal: Meri 0,13; Rüütel 0,07; Ilves 0,6; Kaljulaid 0,2.

Ajajoon:

Silt: kodukaunistus. *Suund:* sise. *Presidendid:* kõik.

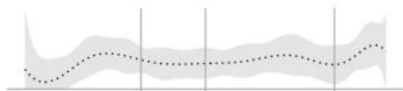
Sõnad: kodu, ilus, kaunis, küla, maja, kaunim, linn, aed, kodukaunistamine, puhas, hool, eestimaa, talu, ilu, armastus, tore, kogukond, suvi, auhind, pärnu.

Kõned ja näited: Ilves: “Vabariigi President kodukaunistamise aasta lõpetamisel Viljandi “Ugala” teatrimajas 14. augustil 2011”, 14.08.2011; Rüütel: “Vabariigi President Kodukaunistamise aasta lõpetamisel”, 24.08.2002; Meri: “Vabariigi

Presidendi kõne kodukaunistamise auhindade kätteandmisel”, 23.06.1999; Kaljulaid: “Vabariigi Presidendi kõne kodukaunistamise konkursi auhindade kätteandmisel”, 27.08.2017.

Top 30 osakaal: Meri 0,27; Rüütel 0,13; Ilves 0,37; Kaljulaid 0,23.

Ajajoon:

Silt: eesti keel ja kultuur. *Suund:* sise. *Presidendid:* kõik.

Sõnad: keel, muuseum, soome-ugri, kultuur, emakeel, identiteet, inglise, kultuuriline, kirjandus, rahva, rahvus, eestikeelne, tekst, akadeemik, rahvuskultuur, keeleline, rahvuslik, peterson, olemine, saksa.

Kõned ja näited: Ilves: “Vabariigi President sõnavõistluse lõpetamisel Kadriorus”, 2.12.2010; Rüütel: “Vabariigi President kooliaasta alguse puhul”, 1.09.2005.

Top 30 osakaal: Meri 0,2; Rüütel 0,13; Ilves 0,57; Kaljulaid 0,1.

Ajajoon:

Silt: kõrgharidus. *Suund:* sise. *Presidendid:* kõik.

Sõnad: ülikool, rektor, narva, tartu, üliõpilane, akadeemiline, tehnikaülikool, professor, õppejõud, tallinn, teadus, kõrgharidus, linn, tudeng, audoktor, teadlane, visioon, eestikeelne, raamatukogu, keskus.

Kõned ja näited: Ilves: “Vabariigi President Tartu Ülikooli 87. aastapäeva aktusel”, 1.12.2006; Ilves: “Vabariigi President Tallinna Ülikooli rektori, professor Tiit Landi ametisseastumise puhul”, 11.05.2011.

Top 30 osakaal: Meri 0,1; Rüütel 0,23; Ilves 0,47; Kaljulaid 0,2.

Ajajoon:

Silt: naaberriigid. *Suund:* välis. *Presidendid:* kõik.

Sõnad: soome, läänemeri, laht, rootsi, meri, lennart, helsingi, soomlane, taani, piirkond, läti, sild, laev, kallas, riia, põhjala, läänemereäärne, vesi, vahemeri, sadam.

Eesti Vabariigi Presidendi võim ja sõna

Kõned ja näited: Ilves: “President Toomas Hendrik Ilves Soome lahe aasta 2014 avamisüritusel Tallinnas, Eesti Meremuuseumis”, 10.02.2014; Rüütel: “Vabariigi President Helsingi linna lõunal”, 20.11.2001; Kaljulaid: “Vabariigi Presidendi tervitussõnad Schengeni 10. aastapäeva tähistamisel Valgas/Valkas”, 21.12.2017.

Top 30 osakaal: Meri 0,27; Rüütel 0,17; Ilves 0,33; Kaljulaid 0,23.

Ajajoon:

Silt: välispoliitika. **Suund:** välis. **Presidendid:** kõik.

Sõnad: gruusia, hispaania, norra, majesteet, kuninganna, suurbritannia, kuninglik, kuningas, luksemburg, baltimaa, kõrgus, külaskäik, belgia, ühendkuningriik, kirjandus, kanada, hansa, integreerumine, riigivisiit, nato.

Kõned ja näited: Ilves: “Vabariigi President Gruusia parlamendis”, 23.11.2006; Meri: “Vabariigi President pidulikul õhtusöögil Nende Majesteetide Norra Kuninga Harald V ja Kuninganna Sonja auks”, 31.08.1998; Kaljulaid: “Vabariigi President Tema Kuningliku Kõrguse prints Haakoni ja kroonprintsess Mette-Mariti ametlikul visiidil Eesti Vabariiki”, 25.04.2018; Rüütel: “Vabariigi President Luksemburgi Suurhertsogi Henri ja Suurhertsoginna Maria Teresa poolt Vabariigi Presidendile ja proua Ingrid Rüütile antaval pidulikul õhtusöögil”, 5.05.2003.

Top 30 osakaal: Meri 0,33; Rüütel 0,13; Ilves 0,4; Kaljulaid 0,13.

Ajajoon:

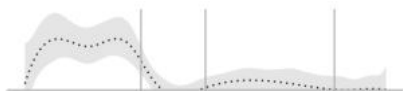
Silt: kirjasõna. **Suund:** sise. **President:** Meri.

Sõnad: ajakirjandus, lause, leht, järeldus, ajaleht, tsitaat, kvaliteet, prantsuse, artikkel, aastatuhat, tagamaa, väljaanne, kolmas, kummaline, osutama, sotsiaalne, nimelt, sõnavabadus, pealkiri, tsiteerima.

Kõned ja näited: Meri: “Vabariigi President Soome Kultuurirahastu seminaril”, 9.05.1996; Meri: “Vabariigi President Kesk- ja Ida-Euroopa ajalehekirjastajate kohtumisel Tallinna raekojas”, 18.09.1993.

Top 30 osakaal: Meri 0,93; Rüütel 0; Ilves 0,07; Kaljulaid 0.

Ajajoon:

Silt: küüditamine. *Suund:* sise. *President:* Meri.

Sõnad: kuritegu, mälestama, küüditama, ohver, küüditamine, mäletama, minevik, mälestus, siber, rukkilill, totalitaarne, kommunism, murtud, leinapäev, surema, kurjus, saatus, tulnud, juuni, maailmasõda.

Kõned ja näited: Meri: “Vabariigi President Paide Vallimäel”, 7.06.2001; Meri: “Vabariigi President Võru Kandle aias”, 31.05.2001.

Top 30 osakaal: Meri 0,67; Rüütel 0,07; Ilves 0,23; Kaljulaid 0,03.

Ajajoon:

Silt: põhiseaduslik kord. *Suund:* sise. *President:* Meri.

Sõnad: põhiseadus, riigikogu, seadus, põhiseaduslik, riigikohus, erakond, lahusus, institutsioon, õiguskantsler, parlamentaarne, õigusriik, amet, õiguskord, riigipea, kohtunik, kohus, võim, esimees, valitsus, valimine.

Kõned ja näited: Meri: “Vabariigi President Eesti põhiseaduse teaduskonverentsil”, 26.09.1997; Meri: “Vabariigi President IX Riigikogu tööaasta avamisel”, 10.09.2001; Meri: “Vabariigi President Riigikohtu hoone avamisel”, 22.06.1994.

Top 30 osakaal: Meri 0,47; Rüütel 0,17; Ilves 0,27; Kaljulaid 0,1.

Ajajoon:

Silt: väikeriik/pühadus. *Suund:* sise. *President:* Meri.

Sõnad: väikeriik, püha, väikerahvas, tool, suurriik, lootus, tasakaal, vahest, püsimine, viiskümmend, igatsus, lugupeetav, totalitarism, eesriie, enamus, paljus, vahekord, tendents, kõnelema, raudne.

Kõned ja näited: Meri: “Vabariigi Presidendi jõulurahu kuulutamine”, 24.12.1993; Meri: “Vabariigi President Väikeriikide auhinna vastuvõtmisel Herbert Batlineri Instituudis Salzburgis”, 23.07.2000.

Top 30 osakaal: Meri 0,97; Rüütel 0,03, Ilves 0; Kaljulaid 0.

Eesti Vabariigi Presidendi võim ja sõna

Ajajoon:

Silt: Eesti Vabariigi järjepidevus. *Suund:* sise. *President:* Meri.

Sõnad: kaasmaalane, vabariik, aastapäev, ühendriik, tahe, kanada, truudus, järjekestvus, armas, teade, ameerika, manifest, mittetunnustamispoliitika, relv, suursaadik, erakond, õnnitlema, vahekord, nägu, lipp.

Kõned ja näited: Meri: “Vabariigi Presidendi avaldus Rüütlisti kavaleridele”, 16.07.1996; Meri: “Presidendi läkitus Esto-96 sõjameeste konverentsile”, 9.08.1996.

Top 30 osakaal: Meri 1; Rüütel 0; Ilves 0; Kaljulaid 0.

Ajajoon:

Silt: ELi laienemine. *Suund:* välis. *President:* Meri.

Sõnad: laienemine, komisjon, kandidaatriik, läbirääkimine, liikmesriik, tippkohtumine, kriteerium, liitumine, liituma, liitumisläbirääkimised, liidu, kandidaat, protsess, kesk-euroopas, ühinemine, liit, laienemisprotsess, reform, sise-meri, euroopa.

Kõned ja näited: Meri: “Vabariigi Presidendi kõne “Helsingin Sanomat” seminaril”, 9.10.1997; Meri: “Vabariigi Presidendi loeng Austria Välispoliitika Instituudis”, 13.10.1997.

Top 30 osakaal: Meri 0,8; Rüütel 0,2; Ilves 0; Kaljulaid 0.

Ajajoon:

Silt: Euroopa. *Suund:* välis. *President:* Meri.

Sõnad: saksamaa, berliin, müür, eurooplane, impeerium, euroopa, leedu, ungari, mitmekesisus, euroopalik, jalta, sakslane, tsivilisatsioon, liituv, saksa, liit, totalitaarne, ida, ajalooline, ühtsus.

Kõned ja näited: Meri: “Vabariigi President Budapesti majandusülikoolis”, 14.05.1997; Meri: “Vabariigi President Jyväskyläs”, 8.11.1999.

Top 30 osakaal: Meri 0,8; Rüütel 0,17; Ilves 0,03; Kaljulaid 0.

Ajajoon:

Silt: julgeolek. *Suund:* välis. *President:* Meri.

Sõnad: nato, allianss, ühendriik, venemaa, ameerika, julgeolek, usa, balti, liitlane, washington, sõjaline, stabiilsus, balt, julgeolekupoliitika, liikmelisus, strateegiline, baltimaa, tippkohtumine, kaitse, liige.

Kõned ja näited: Meri: “Vabariigi President ühendatud Balti Ameerika Rahvuskomitee hommikusöögil Senati ja Kongressi Balti sõprusrühma liikmete auks”, 13.10.1999; Meri: “Vabariigi Presidendi ettekanne NATO XV Töökonverentsil Viinis”, 22.06.1998.

Top 30 osakaal: Meri 0,5; Rüütel 0,17; Ilves 0,23; Kaljulaid 0.1.

Ajajoon:

Silt: Venemaa. *Suund:* välis. *President:* Meri.

Sõnad: föderatsioon, vene, csce, venemaa, jeltsin, nõukogu, väljaviimine, endine, moskva, relvajõud, vägi, lääne, venelane, välisminister, pakt, balt, etniline, inimõigus, vähemus, läbirääkimine.

Kõned ja näited: Meri: “Vabariigi President Rahvusvahelises Diplomaatilis Akadeemias Pariisis”, 27.01.1993; Meri: “Vabariigi Presidendi kohtumine Riigikogu fraktsioonide esindajatega”, 11.12.1995.

Top 30 osakaal: Meri 1; Rüütel 0; Ilves 0; Kaljulaid 0.

Ajajoon:

Silt: välismajandus. *Suund:* välis. *Presidendid:* Meri/Rüütel.

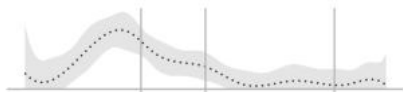
Sõnad: välisinvesteering, eksport, jaapan, kroon, protsent, investeering, pank, sisemajandus, välisinvestor, turg, kaup, otseinvesteering, majandus, kaubandus, mark, firma, investor, stabiilne, ettevõte, kogutoodang.

Kõned ja näited: Meri: “Vabariigi President seminaril “Finantsteenused Eestis””, 7.03.2000; Meri: “Vabariigi President ESTO äriseminaril The Ontario Club, Torontos”, 10.07.2000.

Eesti Vabariigi Presidendi võim ja sõna

Top 30 osakaal: Meri 0,67; Rüütel 0,33; Ilves 0; Kaljulaid 0.

Ajajoon:

Silt: väliskülalised ja -külastused. *Suund:* välis. *Presidendid:* Meri/Rüütel.

Sõnad: proua, poola, türgi, ungari, riigivisiit, president, island, tervis, härra, klaas, visiit, abikaasa, ekstsellents, tõstma, sloveenia, õitseng, vastastikune, kohtumine, itaalia, sõprus.

Kõned ja näited: Meri: “Vabariigi President Ukraina Vabariigi Presidendi Leonid Kutšma ja proua Ljudmila Kutšma auks korraldatud pidulikul õhtusöögil”, 24.05.1995; Meri: “Vabariigi President pidulikul õhtusöögil Islandi presidendipaari auks”, 9.06.1998; Rüütel: “Vabariigi President Türgi Vabariigi presidendi T. E. hr Ahmet Necdet Sezeri ja proua Semra Sezeri poolt antaval pidulikul õhtusöögil Eesti Vabariigi presidendi ja proua Ingrid Rüütli auks”, 6.09.2005.

Top 30 osakaal: Meri 0,6; Rüütel 0,33; Ilves 0,03; Kaljulaid 0,03.

Ajajoon:

Silt: laulupeod. *Suund:* sise. *Presidendid:* Meri/Kaljulaid.

Sõnad: laul, laulma, raamat, muusika, laulupidu, armas, süda, armastus, perekond, hümn, helilooja, teater, estonia, päike, eestimaa, film, lauluväljak, kallis, pidu, ime.

Kõned ja näited: Kaljulaid, “Vabariigi President XXVII laulupeo avakontserdil “Õpetajale””, 6.07.2019; Meri: “Vabariigi Presidendi kõne Noorte VIII Laulupeol Lauluväljakul”, 22.06.1997.

Top 30 osakaal: Meri 0,57; Rüütel 0,07; Ilves 0,1; Kaljulaid 0,27.

Ajajoon:

Silt: väliskülalised ja -külastused. *Suund:* välis. *Presidendid:* Rüütel/Meri.

Sõnad: india, austama, hiina, iirimaa, teene, orden, panus, lugupeetud, kõrgelt, küllap, maarjamaa, külaline, peatselt, infotehnoloogia, risti, silmapaistev, tervitama, klass, sadam, paul.

Kõned ja näited: Rüütel: “Vabariigi President Maarjamaa Risti V klassi ordeni üleandmisel parun Volker von Buxhoevedenile tseremoonial”, 20.06.2002; Rüütel: “Vabariigi President pidulikul õhtusöögil TTK Walesi printsi auks”, 5.11.2001.

Top 30 osakaal: Meri 0,3; Rüütel 0,63; Ilves 0,03; Kaljulaid 0,03.

Ajajoon:

Silt: kohalik areng. *Suund:* sise. *President:* Rüütel.

Sõnad: omavalitsus, lepe, kohalik, ühiskondlik, sotsiaalne, foorum, areng, jätkusuutlikkus, kindlustamine, regionaalne, demograafiline, tasakaalustama, ühiskond, kindlustama, osapool, osavõtja, arendamine, stabiilne, tagatis, protsess.

Kõned ja näited: Rüütel: “Vabariigi President regionaalarengu ja omavalitsuspoliitika foorumil “Tugev omavalitsus — Eesti tasakaalustatud arengu alus”, 25.04.2006; Rüütel: “Vabariigi President Pärnumaa omavalitsuste seminari avamisel”, 17.08.2006.

Top 30 osakaal: Meri 0; Rüütel 1; Ilves 0; Kaljulaid 0.

Ajajoon:

Silt: rahvusvaheline koostöö. *Suund:* välis. *President:* Rüütel.

Sõnad: koostöö, leedu, balti, suursaadik, tihe, suhe, vaheline, kontakt, rumeenia, regioon, kahepoolne, ekstsellents, partner, vastastikune, balt, omavaheline, assamblee, ümarlaud, regionaalne, rahvusvahemus.

Kõned ja näited: Rüütel: “Vabariigi President Itaalia suursaadiku T. E. hr. Ruggero Vozzi volikirja üleandmisel”, 21.02.2002; Rüütel: “Vabariigi President Liibanoni Vabariigi suursaadiku hr. Ahmed Ibrahimini volikirja üleandmisel”, 4.04.2002.

Top 30 osakaal: Meri 0,07; Rüütel 0,9; Ilves 0,03; Kaljulaid 0.

Ajajoon:

Eesti Vabariigi Presidendi võim ja sõna

Silt: iseseisvuse taastamine. *Suund:* sise. *Presidendid:* Rüütel/Ilves.

Sõnad: juut, iseseisvus, taastamine, omariiklus, ülemnõukogu, august, tollane, taastama, sündmus, ajalugu, nsv, kongress, rahuleping, õiguslik, järjepidevus, veebruar, okupatsioon, vabadussõda, võõrvõim, ajalooline.

Kõned ja näited: Rüütel: "Vabariigi President konverentsil "Otto Tief ja 1944. a vahevalitsus"", 17.09.2004; Rüütel: "Vabariigi President Tartu rahu 86. aasta-päeva pidulikul aktusel", 2.02.2006; Rüütel: "Vabariigi President juudi kogukonna esindajatega kohtumisel", 7.12.2004.

Top 30 osakaal: Meri 0,07; Rüütel 0,6; Ilves 0,27; Kaljulaid 0,07.

Ajajoon:

Silt: põllumajandus. *Suund:* sise. *Presidendid:* Rüütel/Ilves.

Sõnad: põllumees, põllumajandus, tootmine, töäjõud, ettevõtja, maaelu, innovatsioon, ettevõte, konkurentsivõime, majandus, keskmine, töötaja, ettevõtlus, tööturg, kasv, raudtee, turg, tööhõive, tootlikkus, investeering.

Kõned ja näited: Rüütel: "Vabariigi President põllumajanduskonverentsile "580 päeva Euroopa Liidus"", 2.12.2005; Rüütel: "Vabariigi President konverentsil "Maaelupoliitika rakendamine uutes liikmesriikides"", 8.06.2006.

Top 30 osakaal: Meri 0; Rüütel 0,67; Ilves 0,3; Kaljulaid 0,03.

Ajajoon:

Silt: ärkamisaeg. *Suund:* sise. *Presidendid:* Meri/Rüütel/Ilves.

Sõnad: kirik, jaan, selts, kreeka, peterburi, naine, jakob, vaimne, tõnisson, lipp, mees, sinimustvalge, vaim, hurt, kogudus, ideaal, valgus, haritlane, aade, sünd.

Kõned ja näited: Ilves: "Vabariigi President Jaan Krossi leinatalitusel Kaarli kirikus", 5.01.2008; Ilves: "Vabariigi President EELK Peterburi Jaani kiriku taaspühitsemise puhul", 20.02.2011.

Top 30 osakaal: Meri 0,2; Rüütel 0,2; Ilves 0,53; Kaljulaid 0,07.

Ajajoon:

Silt: tunnustamine. *Suund:* sise. *Presidendid:* Ilves/Rüütel.

Sõnad: teenetemärk, lähedane, vabatahtlik, tubli, tunnustus, tänama, *reset*, rõõm, sportlane, eeskuju, kogukond, märkama, tegu, toetaja, sünnipäev, võistlus, sõber, sport, märkamine, aitama.

Kõned ja näited: Ilves: "President Toomas Hendrik Ilves riigi teenetemärkide kätteandmisel "Eesti tänab"', 23.02.2014; Ilves: "Vabariigi President teenetemärkide üleandmisel Tallinnas", 23.01.2011.

Top 30 osakaal: Meri 0; Rüütel 0,27; Ilves 0,67; Kaljulaid 0,07.

Ajajoon:

Silt: kodanikud ja kodakondsus. *Suund:* sise. *President:* Ilves.

Sõnad: kodanik, valik, siht, kaasmaalane, kodakondsus, unistus, usaldus, valimine, riik, usk, iseseisev, armas, rahvus, homme, elama, pingutama, käituma, kaaskodanik, mõõtma.

Kõned ja näited: Ilves: "Vabariigi President Toomas Hendrik Ilves ametisseastumise tseremoonial", 9.10.2006; Ilves: "Vabariigi President kodakondsustunnistuste kätteandmise tseremoonial Kadrioru kunstimuuseumis", 30.09.2008.

Top 30 osakaal: Meri 0,07; Rüütel 0,1; Ilves 0,8; Kaljulaid 0,03.

Ajajoon:

Silt: kriisid ja lahendused. *Suund:* sise. *President:* Ilves.

Sõnad: parlament, austatav, kriis, arutelu, majanduskriis, eelnõu, valija, erakond, euro, kriitika, viga, seadus, euroala, riigieelarve, raha, hinnang, mõistlik, meedia, tagasilöökk, tark.

Kõned ja näited: Ilves: "President Toomas Hendrik Ilves kohtumisel parlamendierakondade esimeestega Kadriorus", 7.06.2013; Ilves: "Vabariigi President Kärjatelj", 9.10.2009.

Top 30 osakaal: Meri 0; Rüütel 0,03; Ilves 0,97; Kaljulaid 0.

Ajajoon:

Eesti Vabariigi Presidendi võim ja sõna

Silt: Euroopa Liit. *Suund:* välis. *President:* Ilves.

Sõnad: liikmesriik, liit, strateegia, euroopa, liidu, eurooplane, poola, vana, liikumine, konkurents, eelarve, erinevus, lepe, ülejäänud, energia, parlament, ühtne, põhiseaduslik, siseturg, usa.

Kõned ja näited: Ilves: "President Ilves Euroopa Kolledži Natolini linnakus", 7.12.2009; Ilves: "President Ilvese sõnavõtt Strateegiliste ja Rahvusvaheliste Uuringute Keskuses Washingtonis", 27.06.2007.

Top 30 osakaal: Meri 0; Rüütel 0,03; Ilves 0,77; Kaljulaid 0,2.

Ajajoon:

Silt: kaitseväe missioonid. *Suund:* välis. *President:* Ilves.

Sõnad: afganistan, kaitseväelane, sõdur, iraak, missioon, välismissioon, operatsioon, lähedane, kalev, fond, vigastama, teenistus, liitlane, admiral, veteran, langema, paldiski, võitlema, teenima, lahinguväli.

Kõned ja näited: Ilves: "Vabariigi President Carolin Illenzeeri Fondi heategevusõhtusõngil Mustpeade Majas", 14.04.2011; Ilves: "Vabariigi President Afganistanis langenud nooremseersant Herdis Sikka ärasaatmisel Tallinna Kaarli kirikus", 4.09.2010.

Top 30 osakaal: Meri 0; Rüütel 0,07; Ilves 0,77; Kaljulaid 0,17.

Ajajoon:

Silt: Ukraina kriis. *Suund:* välis. *President:* Ilves.

Sõnad: ukraina, liberaalne, autoritaarne, tammsaare, agressioon, krimm, demokraatia, külm, essee, fukuyama, sõda, territoorium, rikkuma, kommunistlik, kommunism, lääs, revolutsioon, annekteerimine, ebademokraatlik, õigustama.

Kõned ja näited: Ilves: "President Toomas Hendrik Ilves Wrocławis Globaalsel Foorumil", 6.06.2014; Ilves: "President Ilvese avalik loeng Tartu Ülikoolis: Muutuv julgeolekukeskkond ja Euroopa väärtused", 12.12.2014.

Top 30 osakaal: Meri 0,07; Rüütel 0; Ilves 0,83; Kaljulaid 0,1.

Ajajoon:

Silt: kohalik omavalitsus. *Suund:* sise. *Presidendid:* Meri/Ilves/Kaljulaid.

Sõnad: saaremaa, omavalitsus, vald, kohalik, haldusreform, projekt, saar, eraettevõtlus, linn, teenus, raha, töökoht, omanik, reform, nokia, pank, plaan, ettevõtja, firma, kohapeal.

Kõned ja näited: Ilves: “President Toomas Hendrik Ilvese kõne linnade ja valdade päeval”, 26.03.2014; Ilves: “President Toomas Hendrik Ilves 9. linnade ja valdade päeval Tallinnas”, 13.02.2013.

Top 30 osakaal: Meri 0,27; Rüütel 0,07; Ilves 0,4; Kaljulaid 0,27.

Ajajoon:

Silt: ÜRO. *Suund:* välis. *Presidendid:* Ilves/Rüütel/Kaljulaid.

Sõnad: üro, julgeolekunõukogu, üleilmne, konflikt, inimõigus, eesistuja, kliimamuutus, pagulane, terrorism, peasekretär, rahvusvaheline, organisatsioon, peaassamblee, humanitaarabi, ühinema, globaalne, säästev, võitlus, jõupingutus, süüria.

Kõned ja näited: Ilves: “Vabariigi President ÜRO Peaassamblee 64. istungjärgul”, 25.09.2009; Rüütel: “Vabariigi President Rahvusvahelisel konverentsil “Terrorismivastane võitlus inimkonna kaitsel””, 22.09.2003.

Top 30 osakaal: Meri 0; Rüütel 0,33; Ilves 0,43; Kaljulaid 0,23.

Ajajoon:

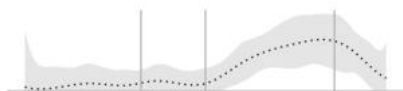
Silt: küber. *Suund:* sise. *Presidendid:* Ilves/Kaljulaid.

Sõnad: internet, erasektor, avalik, šveits, küberruum, andmed, küberkaitse, kodanikuühiskond, süsteem, küberjulgeolek, sektor, elektrooniline, küberrünnak, valitsus, kasutamine, kommunikatsioon, digitaalne, teave, arvuti, e-riik.

Kõned ja näited: Ilves: “President Toomas Hendrik Ilvese kõne Billington CyberSecurity kolmandal iga-aastasel tippkohtumisel küberjulgeoleku teemal Washingtonis”, 27.09.2012; Ilves: “President ICEGOV konverentsil Viru Konverentsikeskus”, 26.09.2011.

Top 30 osakaal: Meri 0; Rüütel 0,03; Ilves 0,53; Kaljulaid 0,43.

Ajajoon:

Eesti Vabariigi Presidendi võim ja sõna

Silt: loodus. *Suund:* sise. *Presidendid:* Kaljulaid/Rüütel.

Sõnad: liik, toit, mets, loodus, kliima, planeet, muld, vesi, looduseskkond, inimkond, loom, looduslik, keskkond, roheline, ökosüsteem, park, energia, elukeskkond, mitmekesisus, hektar.

Kõned ja näited: Kaljulaid: "XV Rahvusvahelisel Merenduskonverentsil", 27.09.2019; Rüütel: "Vabariigi President Ökokratt 2006 "Kes elab vees" lõpukonverentsil", 7.06.2006.

Top 30 osakaal: Meri 0,07; Rüütel 0,43; Ilves 0,13; Kaljulaid 0,37.

Ajajoon:

Silt: perekond. *Suund:* sise. *Presidendid:* Kaljulaid/Ilves.

Sõnad: ema, laps, isa, pere, emadepäev, naine, vägivald, mees, vanaema, armastus, tervis, perekond, lapselaps, olemine, ohver, mure, hool, tütar, haige, täiskasvanu.

Kõned ja näited: Kaljulaid: "Vabariigi President vägivallaennetuse tunnustusauhinna üleandmise tseremoonial", 24.05.2019; Kaljulaid: "Vabariigi President isadepäeva kontserdil Estonia kontserdisaalis", 12.11.2017; Ilves: "Vabariigi President emadepäevale pühendatud kontsert-aktusel Estonia kontserdisaalis", 9.05.2010.

Top 30 osakaal: Meri 0; Rüütel 0,17; Ilves 0,33; Kaljulaid 0,5.

Ajajoon:

Silt: teadus ja kunst. *Suund:* sise. *Presidendid:* Kaljulaid/Ilves.

Sõnad: kunst, teadus, looming, akadeemia, teadlane, arhitekt, kunstnik, teaduslik, preemia, teos, mägi, põnev, näitus, looja, masin, tegelikult, mõtlemine, aru, tamm, lugema.

Kõned ja näited: Ilves: "President Toomas Hendrik Ilvese avakõne loomemajanduse konverentsil "Creative Entrepreneurship for a Competitive Economy"", 19.10.2011; Kaljulaid: "Vabariigi President Eesti Rahvusringhäälingu 90. aastapäeva tähistamisel Estonia kontserdisaalis", 17.12.2016.

Top 30 osakaal: Meri 0,07; Rüütel 0; Ilves 0,37; Kaljulaid 0,57.

Ajajoon:

Silt: vabadus/ ajakirjandus. *Suund:* sise. *Presidendid:* Kaljulaid/Ilves.

Sõnad: vabadus, vaba, ajakirjandus, julgus, ajakirjanik, vale, meedia, õigusriik, sõltumatu, väärtus, sõnavabadus, demokraatlik, hoidmine, hirm, demokraatia, vaikima, kuulama, kartma, vastutama, režiim.

Kõned ja näited: Kaljulaid: “Vabariigi President Okupatsioonide ja vabaduse muuseumi Vabamu avamisel”, 14.08.2018; Kaljulaid: “Euroopa Ajakirjanike Föderatsiooni aastakongressil Tallinnas”, 10.05.2019; Ilves: “Vabariigi President suurkontserdil “Märkamisaeg” Tallinna Lauluväljakul ööl vastu 20. augustit 2008”.

Top 30 osakaal: Meri 0,03; Rüütel 0; Ilves 0,4; Kaljulaid 0,57.

Ajajoon:

Silt: digiühiskond. *Suund:* sise. *President:* Kaljulaid.

Sõnad: digitaalne, teenus, tehnoloogia, tehisintellekt, töökoht, andmed, tehnoloogiline, robot, ettevõtte, digiühiskond, masin, õigusruum, maks, erasektor, pakkuma, sektor, digiteenus, süsteem, auto, digimaailm.

Kõned ja näited: Kaljulaid: “Vabariigi Presidendi avakõne Tallinn Digital Summitil”, 30.09.2017; Kaljulaid: “Vabariigi President konverentsil “Tuleviku töö — uus reaalsus, uued lahendused””, 13.09.2017.

Top 30 osakaal: Meri 0; Rüütel 0; Ilves 0; Kaljulaid 1.

Ajajoon:

Silt: riigikaitse. *Suund:* sise. *President:* Kaljulaid.

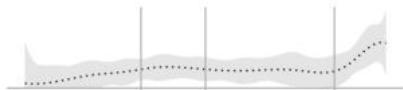
Sõnad: riigikaitse, kaitseliit, kaitsevägi, vabadussõda, kindral, ohvitser, kaitsetahe, võidupüha, kaitseliitlane, lahing, laidoner, sõjaline, võit, kaitsejõud, liitlane, relv, sõjavägi, ajateenistus, rahvavägi, kaitsevõime.

Kõned ja näited: Kaljulaid: “Vabariigi President Paju lahingu 100. aastapäeva tähistamisel Paju lahingu monumendi juures”, 31.01.2019; Kaljulaid: “Presi-

dent Vabadussõjas hukkunud Briti meremeeste mälestamisel Kaitseväe kalmistul”, 13.12.2018.

Top 30 osakaal: Meri 0; Rüütel 0,23; Ilves 0,27; Kaljulaid 0,5.

Ajajoon:

Silt: tänulikkus. *Suund:* sise. *President:* Kaljulaid.

Sõnad: tegelikult, lihtsalt, politsei, hästi, panustama, natuke, vabatahtlik, keerule, kriis, samamoodi, tõenäoliselt, e-riik, toimetama, tore, tihtipeale, tihti, päästja, üldse, asi, loomulikult.

Kõned ja näited: Kaljulaid: “Elupäästjate medalite üleandmisel”, 11.09.2018;

Kaljulaid: “Vabariigi President Eleringi aastaseminaril”, 27.01.2017.

Top 30 osakaal: Meri 0; Rüütel 0,03; Ilves 0; Kaljulaid 0,97.

Ajajoon:

Kirjandus

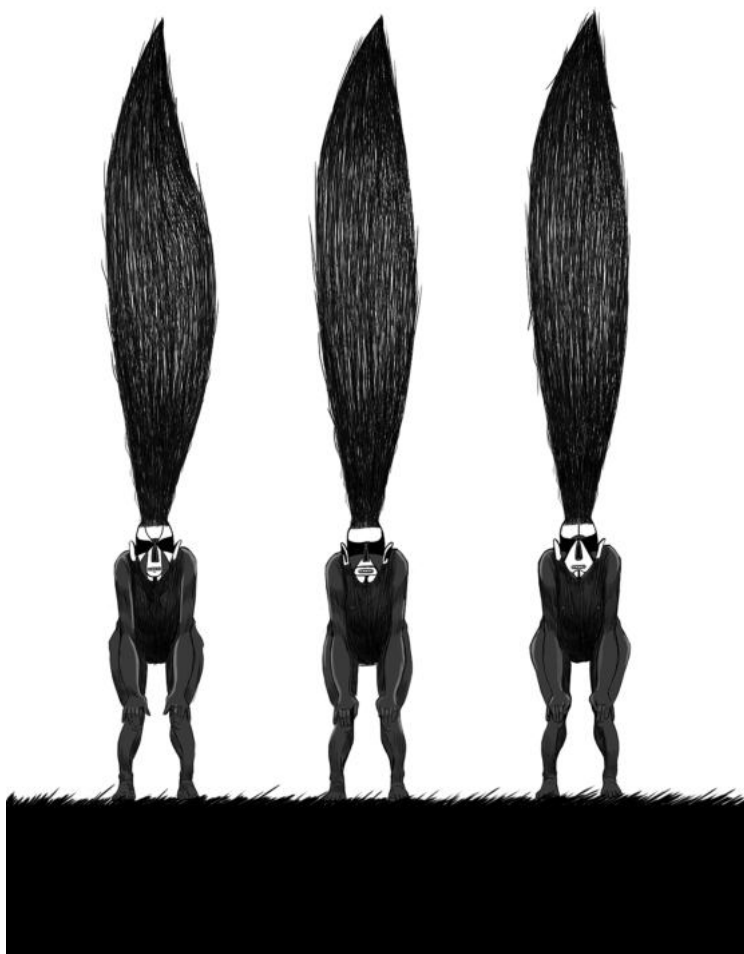
- A i r o l d i, Edoardo M., Jonathan M. B i s c h o f 2016. Improving and evaluating topic models and other models of text. — *Journal of the American Statistical Association*, Vol. 111, No. 516, pp. 1381–1403
- B l e i, David M., Andrew Y. N g, Michael I. J o r d a n 2003. Latent Dirichlet allocation. — *Journal of Machine Learning Research*, Vol. 3, pp. 993–1022
- B u c k l e y, Patrick 2016. Topic modelling. — Markus Hofmann, Andrew Chisholm (eds.). *Text Mining and Visualization: Case Studies Using Open-Source Tools*. (Capman & Hall / CRC Data Mining and Knowledge Discovery Series.) Boca Raton—London—New York: CRC Press, pp. 241–261
- B u l m e r, Elliot 2017. *Non-Executive Presidents in Parliamentary Democracies*. (International IDEA Constitution-Building Primer 6.) Second Edition. International Institute for Democracy and Electoral Assistance (International IDEA)

- Colomer, Joseph M. 2011. Comparative constitutions. — Robert E. Goodin (ed.). *The Oxford Handbook of Political Science*. Vt doi: 10.1093/oxfordhb/9780199604456.013.0009
- DiMaggio, Paul, Manish Nag, David Blei 2013. Exploiting affinities between topic modeling and the sociological perspective on culture: Application to newspaper coverage of US government arts funding. — *Poetics*, Vol. 41, No. 6, pp. 570–606
- Eesti Keskerakonna programm: Vastu võetud Eesti Keskerakonna XVII kongressil, 13. oktoobril 2018. 2018. Vt keskerakond.ee/files/Eesti_Keskerakonna_Programm_XVII.pdf
- Eesti Konservatiivse Rahvaerakonna programm “Eesti eesti!”: EKRE programm 2019. aasta Riigikogu valimisteks, 5.01.2019. 2019. Vt www.ekre.ee/ekre-programm-riigikogu-valimisteks-2019
- Eesti Vabariigi Põhiseadus. 2015. — *Riigi Teataja* I, 15.05.2015, 2. Vt www.riigiteataja.ee/akt/115052015002?leiaKehtiv
- Lijphart, Arend 2009. *Demokraatia mustrid: Valitsemisvormid ja nende toimimine kolmekümne kuues riigis*. Tlk ANTENNA TRANSLATIONS ja Hille Saluäär. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu
- Lucas, Christopher, Richard A. Nielsen, Margaret E. Roberts, Brandon M. Stewart, Alex Storer, Dustin Tingley 2015. Computer-assisted text analysis for comparative politics. — *Political Analysis*, Vol. 23, No. 2, pp. 254–277
- Madise, Ülle (peatoim.), Hent Kalmo, Oliver Kask, Peep Pruks (toim. koll.) 2020. *Eesti Vabariigi Põhiseadus: Kommenteeritud Väljaanne*. 5., parand. ja täiend. vlj. Tartu: Iuridicum
- Orasmaa, Siim, Timo Petmansson, Alexander Tkachenko, Sven Laur, Heiki-Jaan Kalep 2016. EstNLTk — NLP Toolkit for Estonian. — Nicoletta Calzolari, Khalid Choukri, Thierry Declerck, Sara Goggi, Marko Grobelnik, Bente Maegaard, Joseph Mariani et al. (eds.). *Proceedings of the Tenth International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC 2016)*. Paris, France: European Language Resources Association (ELRA). Vt estnltk.github.io/estnltk/1.4.1
- Raun, Alo 2011. Postimees.ee avalikustab Ilvest puudutavad Wikileaks saladokumendid. — Postimees, 28.01. Vt www.postimees.ee/379306/postimees-ee-avalikustab-ilvest-puudutavad-wikileaks-saladokumendid
- Reformierakonna valimisprogramm 2019. aasta Riigikogu valimisteks: Parem Eesti. 2019. Vt www.reform.ee/sites/default/files/

uploads/Reformierakonna_valimisprogramm_2019_printimiseks_a4.pdf

- Roberts, Margaret E., Brandon M. Stewart, Dustin Tingley, Christopher Lucas, Jetson Leder-Luis, Shana Kushner Gadarian, Bethany Albertson, David G. Rand 2014. Structural topic models for open-ended survey responses. — *American Journal of Political Science*, Vol. 58, No. 4, pp. 1064–1082
- Roberts, Margaret E., Brandon M. Stewart, Dustin Tingley 2019. stm: An R package for structural topic models. — *Journal of Statistical Software*, Vol. 91, No. 2, pp. 1–40. Vt doi.org/10.18637/jss.v091.i02
- SDE programm 2019. aasta riigikogu valimisteks. 2018. Vt valimised2019.sotsid.ee/wp-content/uploads/2018/12/2019-PROGRAMM-lo%CC%83plik-kinnitatud.pdf
- Taagepera, Rein 1993. Running for president of Estonia: A political scientist in politics. — *PS: Political Science & Politics*, Vol. 26, No. 2, pp. 302–304
- Vabariigi Presidendi valimise seadus. 2012. — *Riigi Teataja* I, 10.07.2012, 32. Vt www.riigiteataja.ee/akt/25096?leiaKehtiv

MARTIN MÖLDER (1983) on õppinud Tartu Ülikooli sotsiaalteaduskonnas riigiteadusi ja võrdlevat poliitikat 2002–2008, sotsiaalteaduste magister võrdleva poliitika alal 2008 (TÜ), doktorikraad 2017 (Kesk-Euroopa Ülikool). TÜ sotsiaal- ja haridusteaduskonna riigiteaduste instituudi laborant 2008–2010, võrdleva poliitika assistent 2010–2011, Johan Skytte poliitikauuringute instituudi teadur a-st 2017. *Akadeemias* on avaldanud artiklid “Nähtamatu enamus: Eesti kodanike liberaalne ja konservatiivne enesemääratlus ning hoiakud 2016. ja 2017. aastal” (2017, nr 6, lk 980–1021) ja “Nupud malelual: Poliitilise ruumi analüüs ning Eesti poliitikamaastik 2019. aasta Riigikogu valimiste eelõhtul” (2019, nr 2, lk 195–225).

URMAS VIIK. Libarebased I (2021)

UUED JA VANAD TARKUSERAAMATUD

Bibliomemuaar

Mihkel Mutt

Oma lähtekoha selgitamiseks kirjeldan elamust, mille aluseks on teatav ajaline robinsonaad. Nagu teada, on end minevikku kergem kujutleda, kui toeks või tellinguteks ümbritseda end vastava ajastu atribuutikaga. Et laiemas plaanis (lasta näiteks alatasa kirikukelli helistada või postipoisil sarve puhuda, riietada daamid krinoliinidesse jms) on see keeruline, keskendumine siinkohal kõnealuse ajastu tekstidele. Piltlikult võiks seda kujutleda nõnda, et satume vanasse härrastemajja, kust omanikud ammu lahkunud ja mille raamatukogutuba on jäänud toonasesse seisundisse, midagi uuemat pole aastakümnete jooksul lisandunud. Veedame seal määne nädala, võtame kappidest ja riiulitest raamatuid, avame ning loeme. Internetti ega telefoni meil kaasas pole, üldse oleme muust ilmast eraldatud. Üritame sisse elada teise ajastusse, kujutleda teist maailma, saada umbkaudsetki pilti selle raamatukogu kunagiste kasutajate vaimsest kosmosest. Muidugi on teel tuntud raskused: me ei saa end kahestada ega lihtsalt välja lülitada seda osa oma mälust, kus on talle teave sellest, mis tuli hiljem. Aga see on nõnda iga ajalooga tegeleva inimese puhul.

Mitte küll härrastemaja kujul, aga midagi sarnast koges siin kirjutaja tosin aastat tagasi oma vanematekodus. Mu isa oli käinud Ameerikas koolis ja otsustanud varasest noorusest, et peab saama diplomaadiks nagu vanaisagi. Ta hakkas end selles suunas harima, uurides varaküpse poisina majandust, juurat, ajalugu, geograafiat ja kultuurilugu ning õppis keeli. Kui perekond Ees-

tisse naasis, toodi kaasa kastide viisi raamatuid. Ju need olid isale lähedased (ka kui talismanid ja paremate aegade meenutajad), sest järgnenud ajaloosegadustes need säilisid, samas kui nii palju muud maist vara hävis.

Need raamatud seisis isa toas riulis. Muidugi olid nad seal olnud nii kaua, kui ma üldse midagi mäletan, peale paari kasti, mis ma avastasin hiljem kuuri pealt lakast. Aga ma polnud kunagi üritanud neisse süveneda (välja arvatud mõni üksik, nagu Will Duranti *The Story of Philosophy*), tuttavad olid nad eeskätt selja tiitlite kaudu. Need olid lõppeks vanad raamatud! Kui ise hakkasin maailma vastu huvi tundma, lugesin ikka uuemaid teoseid. Pärast ema siitilmast lahkumist tuli isa raamatutega midagi ette võtta. Hakkasin neid siis sirvima ja sorteerima, mitu päeva järjest. Mida kauem seda tegin, seda kaalutumaks tundsin end muutuvat ja kanduvat kuhugi mujale.

See tunne tabab mind ka nüüd, kui neid teoseid oma riulis silmitsen. Minu jaoks pole ajaränne see, kui minna kuhugi, kus pole veel elektrit või kus küntakse härjadega. Kõige lähem ajarändele on just niisugune sisseelamine teise ajastu vaimsesse kosmosesse. Seda aitavad tekitada kõik minevikukandjad, tollest ajast pärit esemed, sest asjad säilitavad endas alati oma loomise aega, artefaktid kui vaimukontsentraadid veel iseäranis.

Käesoleva kirjatöö seisukohast on tähtis see, et need raamatud ei olnud mingi juhuslik või teisejärguline kraam, vaid oma ajastu tiptpase. Aga nad olid välja antud 20. sajandi esimesel kolmandikul, mõni varemgi. Diletandina ei tunne ma vastavaid alasid põhjalikult, aga empiirilise kogemusegi najal sõندان väita, et praegu neist raamatutest eriti ei räägita, neile ei viidata sama suuna uuemates tähtteostes — välja arvatud vastava ala ajaloo käsitlejad või üldise vaimuloo visandajad.

Siit jõuame käesoleva loo põhiteema juurde. Mis raamatuid üks või teine põlvkond loeb ja miks? Seda mitte konkreetselt või lugejasotsioloogiliselt — kui ühe või teise põlvkonna meelislektüüri nimekiri —, vaid sellest seisukohast, mis neid nimekirju üldisemalt määrab. Missugused sotsiaalpsühholoogilised aspektid siin ilmnevad? Kas üks nimekiri on põhimõtteliselt etem kui teised ja mis sellest tuleneb? Mille poolest erineb progress vaimu-

maailmas progressist selle tavatähenduses? Mis vahe on noorte ja vanade tarkusel?

PÕLV- JA PEREKONDLIKKUS

Inimesed on normaalolekus alati mitmekesi, pluraalsus on inim-maailma põhitingimus. Kõik, mis neid füüsiliselt ja vaimselt ümbritseb, ühendab neid, tekitab neis kuuluvustunde. Inimestel pole tarvis seda üksnes tunda, vaid nad tahavad seda ühendavat ka väljendada ja isekeski läbi “jahvatada”. Inimestel on vajadus end avaldada ja saada sellele tagasisidet. Nad kommenteerivad enda ümber toimuvat ja vahetavad arvamusi. (See on seotud ühe teise üldisema omadusega, vajadusega oma kõnevõimet aktualiseerida. Inimene tahab ja peab rääkida saama, aga see ei puutu praegu otseselt siia.) Nõnda oli suguharulõkke ümber ja nõnda on pubis või veebi jututoas.

Vaimsesse ühisossa kuuluvad ka loetavad raamatud. Herbert Wellsilt pärineb üks rahvuse “definitioone”: see on kogum inimesi, kes loevad samu raamatuid (tänapäeval oleks vist õigem öelda “tekste”). Seda võiks jätkata: ka põlvkond on see, kes loeb samu tekste, ammutab samadest allikatest. See ühendab neid ning eraldab eelnenud ja järgnevaist põlvkonnist.

Ühendava all tuleks mõelda niihästi tekstide loomise aega kui ka nende autorite kuuluvust lugejatega (ligilähedaselt) samasse sootsiumi. (Viimane kehtib eeskätt suurrahvaste puhul, tekitades teinekord omalaadse müoopia, mille tulemusel oma ühiskonna kultuurilugu hakatakse pidama kultuurilooks üldse. Väikerahvad on ses mõttes avarama pilguga.)

Eelöeldu kehtib peamiselt viimaste sajandite kohta. Varem seisis aeg rohkem paigal. Kõikidele erinevustele vaatamata on vaimuvallal selles mõttes sarnasust materiaalsega. Näiteks maksid kuni 17. sajandi keskpaigani põhilised kaubad, nagu teravili, sama hinda mis sajandeid varem. Nii olid püsivad ka vaimsed autoriteedid. Eranditele ja harvadele lisandustele vaatamata eksisteeris muutumatu kaanon — klassikud, keda haritlane pidi tundma.

Piirid pole muidugi jäigad ja iga põlvkond loeb peale n-ö oma autorite ka varasemaid, niihästi oma rahvalt kui maailma varasalvest. Siiski on siinkohal eelduseks, et alati on esmatähtis elusana tunnetatav ja aktiivselt ümbritsev “raamatukogu”. Ent viimast tuleb detailiseerida, sest liigiti on siin olulisi erinevusi.

KIRJANDUS

Kõige rohkem kehtib põlvkondlikkus ilu-, eriti levikirjanduses. Süvakirjandus ja sellest klassikaks kristalliseerunu on põlvkonna ülesem, kuigi ka seal pole kõik nagu paistab. (Näiteks kui paljut antiikkirjandusest me ikkagi peame päris lähedaseks, nii et võiksime kätt südamele pannes öelda — see kõnetab meid? Täpsemalt kaedes avastame, et sageli on tegemist vanade motiivide kaasajasatunud teisenduste ja töötlustega. Siia alla kuulub ka kirjandusaine transponeerimine mingisse teise kunstikeelde, näiteks *Antigone* lavastus teatris, mille puhul tulemus on paratamatult kantud tänapäevasest tunnetusest.)

Enamik eluajal klassikuiks kuulutatuist jäävad ühe-kahe põlvkonna klassikuks. Selle üldisem põhjus on lihtne. Inimese vastuvõtvõime pole sajanditega märkimisväärselt suurenenud, ta jõuab elu jooksul lugeda enam-vähem sama arvu raamatuid kui muiste. Maailma rahvaarvu kolmekordne kasv on võimalikku lugejaskonda küll kasvatanud, aga üldsuhet see oluliselt ei muuda, sest kirjutajate arv on tõenäoselt kasvanud kiiremini kui lugejate arv. Selle tulemusena on konkurentsi suurenemine ilukirjanduse kulgu sisse programmeeritud. Järjest rohkem võib tulla täiesti häid kirjanikke, keda loetakse vähe või mitte üldse.

Millest sõltub valik ja ühe või teise autori õnnelik/õnnetu saatus? — Tundub, et järjest rohkem kultuurivälisest teguritest. Ühiskonna vaimne vereringe on alati vahendatud niihästi äriilma kui ka seltskondliku läbikäimisega. See, mida eespool mainisin seoses inimeste vajadusega tunda ühisosa, kehtib ilukirjanduse sfääris eriti tugevasti. Ilukirjandus on alati teatavat sorti peegel, elu tema enese vormides, mis on enamusele arusaadavam kui selle refleksioon näiteks humanitaarteadustes. Sellest omakorda on arusaadavamad need teosed, mis käsitlevad parajasti käimas ole-

vat elu. Sel pinnal koondutakse, sest arutada saab ikkagi seda, mida osalised tunnevad. Nii nagu maailm fragmenteerub, nii on järjest raskem leida inimesi, kes on lugenud sama raamatut. Aga selle tõenäosus on suurem ühe põlv- ja kildkonna seas. Kas sellealane suhtlus toimub traditsiooniliselt või digitaalselt, on teisejärguline.

Kommunikatsioon toimub mõlemas suunas: põlv- ja kildkond valivad, teevad ühe või teise teksti enda omaks, samas jäävad mingid teosed ühele või teisele grupile ette, sest “hüüavad tema nime”, s.t käsitlevad sellele grupile elutähtsat ainet.

Nii nagu igal põlvkonnal on oma lauljad, kunstnikud, näitlejad jt, nii on neil ka oma kirjanikud ja oma teosed. Enamasti on need kirjutanud mõni selle põlvkonna liige, ehkki alati ei pruugi, sest neid võidakse avastada ka unustatute seast. Näiteks üleeelmise sajandivahetuse Saksamaal avastati Hölderlin, Kleist ja Büchner. Meil avastati Kristjan Jaak Peterson ja Juhan Liiv. Minu nooruses, 1960. aastail, teataval määral avastati teiste hulgas Jaan Oks ja Artur Alliksaar.

Menuautorid vahelduvad koos nendega, kes nende poole “palvetavad”. Kas on võimalik kujutada tänapäeval kedagi lugemas Goethe *Noort Wertherit* kümneid kordi järjest!? Igal ajastul ja igal põlvkonnal on oma suuremad ja väiksemad “wertherid”.

Elus olevate menuautorite seas on alati ka väga häid ja väga halbu. Neile saab osaks avalikkuse tähelepanu alates tutvustamisest, konverentsiettekannete teemadeks olemisest kuni auhindamiseni välja. See kõik on osa põlvkondlikust eneseteostusest. Iga põlvkonna loomulikem vajadus on, et just nemad “täidaksid ruumid”, et nemad oleksid esteetikamaailmas niihästi seadusandlik, täitev- kui ka kohtuvõim, et nemad oleksid toimetustes, žüriides ja mujal. Kui tahta ironiseerida, siis võib seda väljendada loosungiga: ise teeme, ise sööme, ise nõud ka ära viime. See on väljaütlemata *esprit de corps*.

Tekst üksi, selle kvaliteet ei määra sugugi, kas seda loetakse. Tähtis on selle autor, eriti nooremate lugejate hulgas. Siis on alati üksteise loomingut agaralt loetud. Pole juhus, et eksisteerivad noorte autorite koondised, aga puuduvad vanade autorite koondised. Ka kirjandusrühmitisi on üldjuhul loonud noored. Ja

kui kirjanikud loevad hiljem üksteise loomingut võrdlemisi harva, siis ikkagi loetakse oma põlvkonda suhteliselt rohkem. Igal põlvkonnal on ka oma kriitikud jms. Põlvkondlik toetus “paisutuse” andmisel kindlasti suureneb. Kes end põlvkonnast välja lülitab, riskibki tee äärde jääda.

Võtame siia juurde teise eelmainitud teguri — äri. Vaimuvara on teatud mõttes kaup nagu iga teine ja allub turuseadustele. Selle taga on levivõrk, reklaam jne. Uudsus on siin võlusõna. Kaubandusvõrk promob mõistagi uusi ja elavaid autoreid.

Selle valgel pole haruldane, et vananedes klammerdavad lugejad oma põlvkonna vananevate lemmikute külge, sest need valideerivad ka lugejaid endid, on nende “veel-maailmas-olemasolu” moraalseks tagatiseks. Alati kaigub õhus vaikne karje: me ei taha veel, et meie maailm hukkuks, sestap kiitkem oma põlvkonna kirjanikke! (Kui just pole tegemist nendega, keda Stefan Zweig nimetas nõdrajalgseiks noortel sabas sörkijaiks.) Leiged ja tsiviliseeritud kultuurisõjad kestavad niikaua, kui inimkond vaheldub, kuna iga inimene ja tema aastakäik toovad endaga kaasa mingisuguse uue alguse.

PROGRESS

Kuna teaduslikud tõed kehtivad sõltumatult neid tunnetava indiviidi eripärast, siis on võimalik selles vallas samm-sammult tõele läheneda — kui tõe all mõista näiteks objektiivseid loodusseadusi ja neil rajanevate tehnoloogiate väljatöötamist või matemaatilisi tõdesid. Seega on võimalik, et iga järgnev uuring ja seda kajastav raamat on õigem ja parem kui eelmised, progress on kaheldamatu.

Seevastu kunst pole seotud tõega, vaid tähendustega. Seal on vanaviisi tähtsad vabadus, surm, jumal, usk ja teised inimolu põhiküsimused. Nende vallas ei ole progress selle tavatähenduses relevantne. Kuna kunstis on määrav looja, subjekt, mis on oma korda individuaalse ja sotsiaalse korrutis, siis võib see anda igasuguseid kombinatsioone. Näiteks võib keegi oma ajast ette jõuda, samad sugulashinged võivad korduda üle ajastute jms.

Muidugi on ka kunstis progressi, ainult et teiselaadset ja mitte sirgjoonelist.

Progress väljendub kas või tunnetuse peenenemises ja kunsti-keele rafineerumises. Näiteks romaani kui žanri esiletõus oli progress, sest võimaldas sünteetilist ja totaalset inimkujutust. Samuti on progress realismi levik laiemalt või uusaja voolude sümbolismi, impressionismi ja teiste tulek. Kuigi ka kunstis vahetuvad paradigmad, on suur osa sellest aegadeülene. Mingi põlvkonna südametunnistusena sündinu ei pruugi olla järgnevatele sama tähendusrikas, ent on kindlasti mõistetav ja miks mitte ka nauditav.

Siit võiks tuletada üldreegli, et inimene, kes tunneb teaduse eelviimast etappi, on tõesti ajast maha jäänud, aga ilukirjandusega ei pruugi see nii olla, sest seal ei ole uuemad automaatselt paremad. Mind huvitab praegu nende kahe, puhaste loodus- ja täppisteaduste ning puhta ilukirjanduse vahele jääv ala.

HUMANITARIA NING SOCIALIA

Käsitlen seda laialt, klassikalisest humanitaariast, ühiskonnateadustest, faktikirjandusest ja dokumentalistikast kuni biograafiate ning muu poolilukirjanduseni. Kuidas on selles valdkonnas progressiga? Kas too, kes ei tunne uusimat, on “faasinihkes” ja mil määral?

Oleneb, mis tiival. Mitmed sotsiaalteadused, eriti need, mis kasutavad matemaatilisi meetodeid ja/või arvutitehnoloogiat, on suhteliselt lähemal päristeadustele. Ja näiteks majandusteaduses on Colbert’i ajaga võrreldes toimunud kindlasti suur areng tänu Ricardo ja Smithi, Marxi, Keynesi, Hayeki, von Misese jt töödele. Majanduslike kontseptsioonide ajalugu on kahtlemata ka iseenestest huvitav, aga tänapäeva majanduse mõistmiseks enamasti ebavajalik. Uued raamatud on selles vallas üldjuhul samm edasi.

Samuti on progress endastmõistetav suhteliselt uutes teadustes, nagu sotsioloogia või sotsiaalsühholoogia, mis vanasti, nii palju kui nende algeid üldse esines, olid eelkõige spekulatiivsed, s.t opereerisid ettekujutustega. Paljusid ühiskonnateadusi ei saanudki vanasti olemas olla, sest nende esilekerkimine on seotud

uut tüüpi ühiskondade kujunemisega. Selle pinnalt on võrsunud näiteks Le Boni, Ortega y Gasseti, David Riesmani, Marcuse jt tööd.

Humanitaarteadustes on autori loovusel, tema isikupäral suurem roll kui täppis- või loodusteadustes, sest spetsiifiliste inimmaailma faktide tõlgendamisel loeb ka visionäärsus. Võtame või Fukuyama, kelle *Ajaloo lõpp* on ju nägemus. Mõni säärastest visionääridest on tekitanud terve koolkonna. Hilisemad autorid võtavad eelnenu endasse, uus kommenteerib vana. Pole haruldane, et kommentaatorid köidavad mitu “vana” punkti, lisavad omalt poolt mõne tähelepaneku ning teevad üldistuse. Ja nõnda üha edasi.

Niimoodi seisukohad rändavad, täiustuvad, rafineeruvad. Töötleja võib olla atraktiivsem kui tõuke andja, muu hulgas tänu sellele, et ta kirjutab ajakohasemas keeles, kasutab oma ajastu kõneviisi, toob sealt metafoore jne. Üldjuhul on ta kiirema lausega kui eelkäijad (mu meelest ei näita miski paremini, kuidas aja kulgemise tempo on tõusnud, kui see, mismoodi eelmiste sajandite raamatute narratiiv meie mõistes sageli lausa lohiseb — aega oli!). See on põhjus, miks järgnev põlvkond ei pöördu iga kord enam algtõuke juurde, vaid keskendub järeltõugetele. Pärast lõpmatuid töötusi ja “äratõmbeid”, mille tulemusel uus ja värske on muutunud triviaalsüsteemiks, ei paku originaali lugemine enam üldsegi seda pinget, mida oma tekkeajal. See on nõnda mujalgi, näiteks kunstkirjanduses: Mary Shelley *Frankenstein* ei tundu nii värvikas kui töötlused, Wellsi *Ajamasin* ei tundu romaanina, vaid väikse rabeda jutustusena jne.

Töötluste maatriks johtub inimese ajalikkusest: igal järgneval on võimalus eelnevat n-ö tasku pista, ilma et too saaks sinna vähimatki parata. Ja alati on tasku ka pistetud. Erinevus on eeskätt selles, kas seda on tehtud suurema või vähema respektiga, kas eelnevat iseseisva lõiguga meenutades või viitestikus “jt” all.

Niisiis loetakse üldjuhul seda töötlust või kommentaari, mis on aegruumiliselt lähim. Sellega haakutakse, see saab põlvkonnale “omaks”. See ei pruugi tingimata olla parim. Uued töötlused võivad olla ka vulgariseerivad ja lahjendavad. Tuntud ütlemine, et põialpoiss hiiglaste õlgadel näeb neist kahest kõige kaugemale, ei

pruugi pädeda. Pöialpoiss võib hakata end ise hiiglaseks pidama, pärishiiglase seljast maha kalpsata — koos vastavate tagajärgedega.

Palju sellest, mida pakutakse välja tõsise pähe, on tegelikult nn *infotainment*, meelelahutuslik teadus, nagu seda pakub näiteks Viasat History Channel.

Mõni sõna ajalookirjutusest, mis on siinkirjutajale kaua huvi pakkunud. Selles vallas on kindlasti progressi. Tänu uutele avastatud allikatele (kroonikad, aardeleiud jms), samuti mitmesugustele uutele tehnoloogiatele (nagu radiosüsinikumeetodil dateerimine) on uued ajalooramatud täpsemad ja tõesemad, neis on ümber hinnatud mõnigi varasem seisukoht. (Näiteks domineeris kaua Belgia ajaloolase Henri Pirenne'i vaade, et kogu õhtumaine tsivilisatsioon on levinud järkjärguliste lainetena Vahemere basseinist igas suunas laienedes. Viimasel poolel sajandil on Põhja-Euroopas avastatud n-ö isetekkelisi, antiigist mõjutamata kultuurikoldeid.)

Ajaloo vallas võib ka sajanditetagusest maitstavat leida, nagu Jacob Burckhardti *Itaalia renessansikultuur*. Mu nooruslemmik Gibbon tundub juba loetavuse piiri peal olevat, sest just antiikajaloost on viimase kolme-neljakümne aasta jooksul ilmunud palju uut ja põnevat. Ehkki ka selles vallas on teenimatult unustatud. Näiteks ühe parima raamatu antiikaja igapäevast on kirjutanud Jérôme Carcopino ingliskeelse tiitliga *Daily Life in Ancient Rome* (1940). See on mõnuga loetav ka kaheksakümmend aastat hiljem, isegi parem kui näiteks Mary Beardi vastavasisulised teksid. (Võiks arvata, et sellest raamatust eriti ei räägita, sest autor oli mõnd aega Vichy valitsuse haridus- ja noorsookasvatuse minister, kuigi... pärast valiti ta ometi Prantsuse Akadeemiasse.)

Kuidas autoriteedid eksisteerivad ja kaovad, seda võib näha tsiteerimisest ja viitamisest. Näiteks kui loen ühe oma lemmik- autori Hannah Arendti teoseid 1950.–1960. aastatest, kohtab ridadisi nimesid, keda Arendt peab heaks ja usaldusväärseks, aga kelle teosed minule ei ütle midagi. (Kui palju näiteks loetakse tänapäeval loomade käitumise uurimise üht pioneeri Adolf Portmanni?) Üldiselt mul ei ole põhjust Arendti hinnangutes kahelda ja ma võtangi neid *bona fide*. Nii on see teistegi lugupeetavate

autorite puhul. Tahtmatult kujutlen nende enda kirjutamisaja vaimele sisu ja taset. See on muide veel üks viise kogeda tunnet, millega oma siinset kirjatükki alustasin, siseneda teistsugusesse vaimsesse kosmosse — aega, mil asjad olid veel teisti.

Inimteaduste ja ning kunstide vahel on veel üks sarnasus. See puudutab vormi ja sisu (nende mõistete tinglikkuse ja seotuse võtame sulgude ette).

Kultuurilukku vaadates näeme, et enamikul olulistel mõtlejatel on mõni väljend või fraas, mille järgi neid ka laiemalt tuntakse ja mis on saanud nende kaubamärgiks. Mõned neist on uenduslikud, väljendades seni vähe uuritut (näiteks Freudi ja Jungi leiutatud mõisted “kompleks”, “kollektiivne alateadvus” jt, mis on muutunud küll juba nii igapäevaseks, et ei seostu enam üheselt oma loojatega). Teised on käsitlenud mõnd tuntumat aspekti inimmaailmast, aga värske nurga alt, mingis nihkes vms. Üldjuhul on raske olla päris uus, sest inimmaailm on suurel määral samaks jäänud. Näiteks “sotsiaalsele lepingule”, “igavesele tagasitulekule”, “Maya loorile”, “masside mässule”, “üksildasele rahvamassile”, “ühemõõtmelisele inimesele” jne võib varasemast leida lähedasi mõttekäike. (Ja kas ei meenu “ajaloo lõpu” puhul iseenesest piibli “aega ei saa enam olema”?). Sageli kohtab neid etteaimamisi või prolepsiseid kunstnike, eriti kirjanike loomingu (näiteks Dostojevski kirjeldab alateadvust suure meisterlikkusega, seda küll nõnda nimetamata).

Küllalt sageli on humanitaarteadustes tegemist vana asja ütlemisega lihtsalt omamoodi, uues sõnastuses. Selleks on ilmne põhjus. Nii nagu inimestel on vajadus luua kunsti, tahab iga põlvkond peale eelnevaga tutvumise ka ise pidevalt inimmaailma mõtestada. Kas selle tulemust saab pidada progressiks? Kui, siis suurte mõõndustega. Aga iseenesest ei tohiks see häirida, sest kuigi tegu on jalgratta leiutamisega, siis ikkagi kultuursel alal ja meeldival viisil, s.t see pakub esteetilist naudingut. Ja isegi kui käibele lastud löökväljendi taga on lähemal vaatlemisel teada-tuntud sisu, on midagi ka uut, kuivõrd kaks sõna, isegi sünonüümid, ei ole kunagi täiesti samased. Peter Bergeri “pühalik laotus” (*sacred canopy*) võiks olla asjakohaseks näiteks.

Arvestada tuleb veel järgmist. Kultuur, nagu eespool öeldud, on alati seotud seltskonna ja äriga. Uus peab ka müüma. Seepärast oleks õiglane teha vahet kahel: ühelt poolt (enese)reklaamil, mille puhul asjaosalised teavad, mis nad teevad, olles ka varasemast teadlikud. Väljast võib see natuke koomiline paista, aga kuulub asja juurde. Teiselt poolt siiral arvamisel, et ollakse midagi enneolematut avastanud, et nendega algabki tõeline tarkus. See tunne võib tekkida, kui näiteks lugeda, missuguse tõsimeelsusega praegu vahel kirjutatakse ajaloost teada-tuntud asjadest uute terminite varal (representatiivsus, maiskondlikkus jms). Tõsi, ka see on loomulik, sest keel on alati põlv- ja kildkondlik ühendaja ning lahutaja. See kehtib igal tasemel, argielust kunsti ja "pehmete" teadusteni. ("Meie nimetame neid asju niimoodi, meie struktureerimine olutervikut niimoodi, sest... meie oleme meie.") Uued struktureerimised ja vastav terminoloogia pole iseenesest halvemad ega paremad. Ja kui nad kõigele vaatamata ahvatlevad ka peale tulevaid põlvkondi tegelema ajaloo ja teiste inimteadustega, siis on see ju ikkagi positiivne. Selles mõttes võiksid vanemad kolleegid armulikult naeratada, nagu nooremate armumisi või maailmaparandamiskatseid seirates. Aga... asi pole ju selles. Vanad on nukrad ja suhtuvad pahase üleolekuga nooremate terminitesse ja nende kasutamisse esmajoones sellepärast, et nende endi vastavaid töid (ja termineid) enam ei meenutata ega tuntiagi. Neil on omast kohast õigus, sest need ei tarvitsenud sugugi halvemad olla. Aga niisugune on inimmaailma üldine seaduspära, mis aina tugevneb, sest kõike on rohkem ja rohkem ja selle tundjaid jääb iseenesest vähemaks. Kunstis ilmneb see veel selgemini.

Kokku võttes: kuigi vähem kui ilukirjanduses, on humanitaarias ning sotsiaalteadustes põlvkondlikkusel oma osa. Minevikku on jäänud paljud mitteilukirjanduslikud menüüid, millest mõnda anti omal ajal välja kümnetes tiraažides ja tohutul hulgal ning mis haritlaste seas laineid löid. Mäletan näiteks, kuidas kuulsin esimesel ülikoolitalvel vanematelt kolleegidelt mulle seni tundmatu Otto Weiningeri nime ning mõni aeg hiljem Tartu antikvariaadis tema *Geschlecht und Charakter*'i avastasin ja kodus avasin. Seegi oli omaaegne (1903) sensatsiooniraamat. (Mõndagi sellest, eelkõige üldise tendentsi mõttes, kõlaks praegu äärmiselt

n-ö ebakorrektselt ja seetõttu äärmiselt kaasaegselt, sest ebakorrektnes saab olla üksnes hoiak, mis on levinud, aga mida üritatakse summutada.)

Mulle on ikka tundunud, et mõned teosed elavad oma aja üle ja jäävad pikemaks ajaks kestma, sest on puudutanud kõige tähtsamat ja läinud selles sügavuti. Mõned neist kuuluvad poolametlike tüvitekstide hulka, mõned mitte. Ma ei taha neist alati rääkidagi, jah, ma olen neile lausa armukade! Neid tundes pole vaja lugeda kõike, mis on omakorda neist lähtunud, pole vaja teada viimast kui kommentaari ja arendust, pole tarvis ahmida järjekordset “viimast sõna”. Kiusatus seda teha on muidugi suur, ma tean, aga see on kergema vastupanu teed minek. Kuigi mõned autorid “viimase sõna” lahtrist lähevad ka n-ö edasi, tuleb seda ükskord teha ka endal, tuleb oma peaga mõelda.

Annan siinkohal endale aru, et minus räägib põlvkondlik eelarvamus ja selle loomulikud piirid. Minu teosevalik on subjektiivne, teistel on oma teosed, mis neil vaimumaaailmas teljestuda aitavad.

ELULOOD

Omaette rühma moodustavad elulood, mis on siinkirjutaja eriline kiindumus. Pean silmas tõsiseid biograafiaid, millele on üldjuhul eelnud pikk uurimistöö ja süvenemine. Sääraseid kirjutati kuni viimase ajani (mu kaks vaieldamatut lemmikut on Fiona McCarthy ja Michael Holroyd) ning vahel tehakse seda ka nüüd, ehkki ülekaalu on saavutamas “kiirem” variant, mis rajaneb ajakirjaniku tehtud intervjuudel ja kõnealuse isiku meediakajastustel.

Tõsise biograafia puhul on tähtis, kuidas autor tõlgendab oma objekti tegevust niihästi individuaalpsühholoogiast lähtudes kui ka ajaloolisel foonil. Interpretatsiooni edukus sõltub autori kujutlusvõimest, teadmiste pagasist, “ajalookuulmisest”, sõnameisterlikkusest ja muidugi isiklikust särast.

Need omadused kuuluvad kitsamalt subjekti juurde ja kuna selles vallas pole progress automaatne, siis ei tarvitse uus biograafia varasemaid ületada (neil on ses mõttes sarnasust ilukirjanduse

sega). Võtame näiteks Goethe kohta kirjutatu. Mil kombel saaks uus biograafia põhimõtteliselt parem olla? Mis puutub allikaid, siis enam-vähem kõik, mida on võimalik uurida, on juba ära uuritud ja uusi andmeid selles vallas ei lisandu. Järelikult püsib objekt muutumatu, tema suurus teosevõrrandis on konstantne. Paremus saab nüüdsest tulla üksnes autori panusena. Tema interpreteeringu andekus ning sõnasuutlikkus võivad meile anda uue ja parema Goethe-raamatu. Aga igakord ei pruugi. Näiteks võrdlemisi hiljuti (2015) ilmunud Rüdiger Safranski *Goethe: Kunstwerk des Lebens* on hea, aga 1965. aastal esmavalgust näinud Richard Friedenthali *Goethe, sein Leben und seine Zeit* on veel parem.

Selles vallas kohtab võltsuudsust, võltsparemust. Ei maksa lasta end petta kirjastajate ja raamatukaupmeeste müügikärast. Näiteks kohtab ingliskeelses kultuuriruumis ühe või teise uue biograafia reklaamis sageli mõistet “definitive”. See peaks tähendama midagi, mis on lõplik ja jääv, mis määrab kaanoni ja mida ei ole vaja enam täiendada, seega siis absoluutset tippu. Aga nagu näitab praktika, tähendab see üldjuhul üksnes seda, et raamat on tõesti paks ja põhjalik, mitte aga “määrav” tasemelt. Mõni varasem kirjutaja on olnud mingi põhjusel oma objektiga kongeniaalsem ja talle rohkem n-ö pihta saanud. Näiteks Joachim Festi Hitleri-elulugu (1973) on ses mõttes parem kui Ian Kershaw’ käesoleval aastatuhandel üllitatud kolmeosaline *Hitler*. Mõnes suhtes on kõige olulisema öelnud aga kõige esimene sellest reast, Alan Bullocki *Hitler: A Study in Tyranny* (1952).

Näib, et tähtsate tegelaste puhul kohtame iga kolmekümne aasta järel uut “definitive”-elulugu. Jätame kõrvale juhtumid, kus tõepoolest lisandub kvalitatiivselt uut allikmaterjali. Näiteks Thomas Manni kohta kirjutatu, mis on ilmunud enne 1975. aastat, kui möödus kakskümmend aastat kirjaniku surmast ja ta päeva-raamatud muutusid uurijatele kättesaadavaks, ongi suurel määral anakronistlikud. Mainime ka üht piirijuhtumit, mille puhul tekst kirjeldab üldarusaadavas keeles ja inimlikul tasandil mingi (teadus)avastuse tegemist: selline on DNA avastaja James D. Watsoni *Kaksikheeliks*.

Minu kunagiseks lugemisraamatuks (veel üks, mida isa riulist “laenutasin”) olnud Thomas Bulfinchi *Age of Fables or*

Beauty of Mythology, mis jutustab Kreeka, Rooma ja Skandinaavia müüte, ilmus esimest korda 1867 (!) ja seda peeti ületamatuks kuni 1940. aastal ilmunud Edith Hamiltoni samateemalise kogumikuni. Hamiltoni raamat on “algmeetriks” tänini.

KOKKU VÕTTES

Laias laastus võib öelda, et suur osa humanitaariat kirjutab end kogu aeg ümber, varieerides ja moduleerides niihästi struktuuraalselt ja vormiliselt kui ka oluliste (tähtsusega seotud) probleemidega tegelemise mõttes.

See, mis on hetkel olemas, näib alati kõrguvat nagu ilmasammas, aga nii ei pruugi see peagi enam tunduda. Selles mõttes on õigus skeptikuil, kes hoiatavad, et ei maksa lugeda teoseid, mis pole vähemasti aasta vanad. Välja arvatud juhul, kui ollakse kriitik või muidu seotud vaimuelu haldamisega.

Igal ajajärgul on omad Noah Yuval Hararid, Jordan Petersonid ja teised olulised autorid, keda haritud inimene peab olema lugenud, et toimuvasse arutellu sõna sekka öelda. See on nõnda muidugi kõige üldisemalt, mitte suuna ega kallaku mõttes. Aeg näitab, kes neist püsima jääb.

Üldjuhul vajab iga uus põlvkond, et just (või ka) tema ise ütleks seda-ja-seda, isegi kui see on põhimõtteliselt vana ja tuntud, sest ikkagi — nende endi “otsaette on kirjutatud elusõna” (Anna Haava). See on loomulik ega ole kellelegi pinnuks silmas.

Mind aga vaevab küsimus, kui palju just nendest pidevalt pakutavatest nägemisnurkadest, mis on natukegi või suhteliselt uued, on mulle ja minusugustele vajalikud? Mida ja kui palju on vaja sellest teada? Jällegi — teada milleks? Kas selleks, et osaleda ajalikus diskursuses või igavikulises? Need kaks kattuvad ainult osaliselt.

Võtame korra veel ajaloo ja sellega külgneva kirjutuse. Seda võib laias laastus jagada teaduslikuks ja esseistlikuks (viimasel on kokkupuuteid sellega, mida nüüd nimetatakse “suureks ajalooks” (*Big History*)). Esimesed tegelevad allikate avastamise ja nende uurimisega uute vahendite abil. Teised rajanevad eeskätt

tõlgendustel ja üldse spekulatsioonidel. Esimene on peaausjalikult induktiivne, teine deduktiivne. Teisel puhul on autoril alati suundumus käsitleda lähteandmeid valikuliselt, võtta need, mis tema teooriaga rohkem sobivad, ja jätta kõrvale need, mis selle vastu räägivad. Siin on lai diapasoon. Spengleri *Õhtumaa allakäik*, veel enam Toynbee *Uurimus ajaloo*st kasutavad oma ideede näitlikustamiseks üldteada fakte, subjektiivne on üksnes üldisem muster. Isegi juba mainitud Fukuyama *Ajaloo lõpp* oli selles mõttes traditsiooniline spekulatiivne ajalugu. Kõik säärased kirjutajad on põhimõtteliselt Hegeli kauged hõimlased. Nende kirjutatul on enamasti avalikum või varjatud ideoloogiline tendents, ükskõik kumbapidi. Aga ka näiteks Edward Said, negritüüdi-teoreetikud või Senegali ajaloolane Cheikh Anta Diop (kes tõestas, et Vanas Egiptuses oli kogu ülemklass mustanahaline) lähtuvad üldjuhul faktidest, neid küll suvaliselt tõlgendades.

On aga veel palju subjektiivsem suund. Selle üheks haruks on lingvistide ja kirjandusteadlaste ajalugu, mille kõrgaeg langes 1980.–1990. aastatesse. Nood autorid rekonstrueerisid ajalugu vastava perioodi tekstide “dešifreerimise” kaudu, üritades toonase suulise keelekasutuse säilmetest (nagu see näiteks on mõnes koloniaalvallutuste aegses kroonikas või laeva logiraamatus) tuletada sündmuste varjatud tagamaid. Sellise lähenemise üks ilmekamaid näiteid on Austraalia ajaloolase Greg Deningi *Mr. Bligh’s Bad Language: Passion, Power and Theater on The Bounty* (1992). Tegemist on Vaiksel ookeanil seilanud Briti uurimislaeva pardal 1787. aastal puhkenud mässu interpreteerimisega. Autor tuletab niihästi selle kui osa kogu ajaloo edasisest käigust laevakapteni ropust suust! Põhimõtteliselt samasse leeri kuuluvad mitmed (kuigi mitte kõik) Marshall Sahlinsi ja Tzvetan Todorovi teosed. Neis on hulluks aetud strukturalism sõlminud abi-elu ülespiitsutatud psühholoogismi, pulbitseva loovuse ja edevusega.

Võtame nüüd ühe lähiminevikus enim kõneainet andnud autori ja vastava mõttevoolu laiemalt — Foucault. Tema on kütnud kirgi ka meie juures. Foucault’d on tunnetuslikus mõttes kahtlemata põnev lugeda. Üldse pole sääraste autorite ja nende teoste materdamine vähimatki siinkirjutaja siht. Seda juhul, kui neid

teoseid võetaks sellena, mis nad on — originaalse fantaasiana intellektuaalsema lugejaskonna tarvis, lahus teaduslikust tõest ja objektiivsusest. Jah, need on pigem (interpretatsiooni)kunst ja säärasena ma aplodeerin neile. Paraku nad pretendeerivad ajaloo-teadusele ning enamasti on neil n-ö ideoloogiline agenda — ikka valge mehe tuhapäheraputamine.

Käesoleva kirjutise teema seisukohast väidan, et neid “ajalugusid” tasub teada — kas või selleks, et vältida kogemata kombel ise midagi sarnast välja mõtlemast ja oma kodukootud “Foucault’ga” lagedale tulemast. Ja mõni nonde gurude üldisem mõte (näiteks et varasemate ajastute inimese hingeelule ei saa läheneda nüüdisinimese mõõdupuuga ja seda on meil üldse väga raske kujutleda, või et teisi kultuure ei ole võimalik mõista üksnes nn valge mehe kriteeriumidega) on niivõrd oluline, et seda ei saa kunagi liiga palju rõhutada. Aga muidu on gurude säravad kontseptsioonid asjad iseeneses — selles mõttes, et nagu ridaküla majade vahelised väiksed sopid lõpevad heina või karjamaal, ei tarvitse ka need kontseptsioonid viia mingile uuele teeale, omakorda edasi jne. Ja näiteks autorile, kel on endal originaalne mõtte-maailm ja vägevad vaimsed nägemused ning kes tahab neile tugineva narratiiviga lagedale tulla, pole hädavajalik neid gurusid tunda. See on nagu kunstis. Põhimõtteliselt niisamuti nagu *Meistri ja Margarita* kirjutamiseks ei ole vaja olla lugenud *Madame Bovaryd*, *Anna Kareninat* ega *Mont-Orioli*. Üks originaalne ja andekas kirjanik ei pea lugema kolleege ja veel vähem peab ta neid armastama. Üks humanitaaria visionäär ei pea tundma teisi.

Seevastu päristeaduses peab uurija tundma eelkäijate tööd, s.t seda taset, kuhu on enne teda jõutud ja millelt tema alustab. Darwin läks Linnést edasi, ehitas temale. Foucault ja teised samas voolusängis ei ole selles mõttes teadus, et nad pole lüli ahe-las, vaid tüvest võrsuv oks (millel on loomulikult omakorda harud ja võrsed). Selle kõrval võib vabalt eksisteerida teine oks, paradigma, koolkond. Nende tundmine rikastab meie kujutlust, ent oluterviku süsteemse käsitluse seisukohast pole ükski neist asendamatu ega mõõdapääsmatu. Paraku on variandid alati seoses “kallite generatsioonidega”, igal põlvkonnal on omad visionäärid

ja kontseptsioonipüstitajad, kes muutuvad *shibboleth*'ideks ja kujundavad koguduse.

KONFLIKT?

Ma ei varja oma teatavat poleemilisust.

Nii nagu iga uue põlvkonna jaoks on endastmõistetav, et nendega tuleb uus ja parem maailm, nii on vanadel tunne, et nendega kaob vana hea maailm. See avaldub kõigis ja kõikjal, erineb ainult määr. Põlv-, kild- jt -konnad suhtuvad üksteisesse alati eelarvamusega. Teatud eidžism avaldub ka teiste raamatukogude halvustamises ja sellest johtuvalt nende kasutajate pädevuse kahtluse alla seadmises. Nii arvab iga uus põlvkond, et need raamatud, mida nemad kasutavad, on etemad, ja vastupidi.

Üks leer annab mõista, et “te olete jäänud pidama oma aega ega tea, kuhu asjad on edasi arenenud, te olete vaimses mõttes eilne päev”. Ja teine vastab, et “te ei tunne allikaid ega tõeliselt väärtuslikke tekste, vaid üksnes nende lahjendusi, või siis uut odavat rämps, mis on mõeldud ühekordseks kasutamiseks”.

Kui palju on selles tõtt — ilma emotsioonideta?

Jätame kõrvale fakti, et uut on väga palju ja sellest väärtusliku välja loodimine on keerulisem kui varasematel aegadel (me ei räägi praegu sovetiaja tsensuurist ega muust säärasest) ning et see keerulisus suureneb pidevalt.

Jätame kõrvale ka asjaolu, et praeguses plahvatuslikus kirjastamisolukorras ja eriti seoses veebiga on autoriõigus ähmasumas ja erakordne võimalus kompilatsioonideks. On väga raske kontrollida, kas keegi on kolme töö najal neljanda kokku kirjutanud ja oma nime all avaldanud. Samuti desorienteerib tõelist tarkusehuvilist kaubanduslik reklaam. Küllap on paljudele tuttav pettumus, mis saabub pärast isuäratava tutvustuse lugemist teosesse süüvimisel. See tohutu isuäratavaks klopitud teostelaam on minu meelest nüüdisarhitlasele sireenilaul, kutsung ja lõks. Mida rohkem kõike kuhjub, seda rohkem on vaja professionaalseid jõujoonte visandajaid. Aga võtame praegu eelduseks, et meil on

head referendid ja soovitajad ja me loeme tõepoolest paremikku kuuluvat.

Ka siis on tõde ikka vahepeal.

Teadmised on alati ka tarkuse tekkimise eelduseks ja teatava piirini möödapääsmatud. Ei saa näiteks üldistada, kui ei teata ega tunta seda, mida üldistada. (Nagu kirjutas kriitik Ch. R. Hallpike *New Yorker*'is Noah Yusud Harari kohta, "tuleb sageli rõhutada, kui vähe on ta lugenud kaunis paljude oluliste teemade kohta". Ja et "kui ta faktijäreldused on õiged, pole need uued, ja kui ta ise üritab midagi, siis ta paneb mööda, ja vahel tõsiselt". Mulle jäi küll arusaamatuks, kas kriitik heitis ette vanade või ka uute tarkuseraamatute puudulikku tundmist.) Niisamuti on kaheldamatu, et iga kujunev indiviid peab saama mitmesuguseid mõjutusi, ammutama mitmest allikast ja katsetama ise variantidega. Aga seda ei ole mõtet teha lõputult. Pole vaja jäädagi uusi seisukohti ja vaateviise ahmima, Ühest hetkest alates nende lisandumine enam olulisel määral ei rikasta. Igasugune konveier jääb konveieriks, isegi kui kuhjab infot meie kõvakettale. Jah, nende uute pidevalt lisanduvate nimede ja teoste varal saab osaleda vaimses seltskonnas, mis ei tarvitse olla üldsegi halb seltskond. Aga kui eesmärk on tarkus, siis pole see mitte väga kohustuslik. Tarkuse all ei pea ma silmas ühe kitsama liini, mingi teaduse spetsiaalsuuna edasi arendamist, järjekordset telliskivi suurde müüri, vaid tähendustega tegelemist ja üldisemat arusaamist.

Kordan eespool öeldut: ükskord tuleb ikka oma peaga mõtleva hakata. Selleks eelduste loomisel ei ole kuigi suurt vahet, kas lähtuda eelmise või praeguse, üle-eelmise või isegi ületuleva põlvkonna raamatukogudest. Tarkus on üks. Tõusuteel kohtuvad kõik.

MIHKEL MUTT (1953) on kirjanik, esseist ja kriitik.

URMAS VIIK. Libarebased I A (2021)

“JULGESIN TEHA NIISUGUSEID ASJU, MIDA TEISED EI JULGENUD”

Intervjuu Voldemar Milleriga

Jaak Urmet

JAAK URMET: 7. veebruaril 2006 oli raamatuteadlasel ja lastekirjanikul Voldemar Milleril 95. sünnipäev. Sel puhul ja osalt ka sel puhul, et tegu oli tol hetkel Eesti Kirjanike Liidu vanima liikmega, külastasin teda 20. veebruaril 2006 tema Mustamäe kodus, et teha ajalehe jaoks intervjuu. Ajalehes ilmusid katked, alljärgnevalt ilmub kogu vestlus esimest korda täismahus.¹

VOLDEMAR MILLER: Mina sündisin Saaremaal Tagamõisas, mu isa oli seal kaupmees. Esimese maailmasõja ajal lasti isa laev sakslaste poolt põhja. Siis tulid sakslased sinna ja röövisid meid paljaks. Läksime edasi elama Kuressaarde, kus isa hakkas veo-voorimeheks. Minu tööd läbi elu on olnud ühelt poolt karjapoiss, veovoormees, ehitustööline, talusulane ja lõpuks küllalt pikalt põlevkivikaevur, ning samal ajal teiselt poolt ajakirjanik, arhiivitöötaja, raamatukogutöötaja ja mõningal määral ka kirjanik. Nii on mu elu olnud väga keeruline. Algusest peale. Ma olen ela-

¹Vt Jaak Urmet, “Voldemar Miller: igasuguseid töid on kole palju olnud”. — *Eesti Päevaleht. Arkaadia*, 4.03.2006, epl.delfi.ee/artikkel/51033172/jaak-urmet-voldemar-miller-igasuguseid-toid-on-kole-palju-olnud; “In memoriam: Voldemar Miller: kuidas on määratud, nii sa elad”. — *Eesti Päevaleht*, 5.05.2006, epl.delfi.ee/artikkel/51038133/in-memoriam-voldemar-miller-kuidas-on-maaratud-nii-sa-elad. Siin ja edaspidi toimetuse kommentaarid.

nud väga rasketes tingimustes ja pidanud igasuguseid töid tegema. Meil praegu seda nii hästi ei mõisteta, et Eesti Vabariigi ajal oli vahepeal ka üsna raske olukord. 1930. aastal algas suur tööpuudus, siis jäin ka mina töötuks. Tegin juhuslikke ehitustöid. Niisugune oli siis selleaegne elu. Kui sain riigi keskarhiivi tööle, läks juba teisiti. Seal oli ajutine töö, väga väikese palgaga. Suvekuud olid vabad — sel ajal olin jälle Kuressaares *Meie Maa* toimetuses. Nii et mul on igasuguseid töid kole palju olnud.

Aastail 1934–1935 olite ka ajalehe Uus Sõna juures ajakirjanik.

Esimest korda olin juba 1930. aastal Saaremaa ajalehe *Meie Maa* toimetuses, aga seal olin tööl korrektorina. Kutseline ajakirjanik olen vähe olnud, aga kirjutanud olen palju. Palju olen pidanud kirjutama ka pseudonüümide all, nii et ma isegi ei oska neid pärast enam leida.² Vahepeal olin päris kaua ajalehe jutuosade tõlkija. Vaat niisugune on siis see minu keeruline elu, kus vahepeal oled nagu nälja piiril ja siis jälle tõused natukesehaaval — ja nii on see kestnud üsna kaua.

Pärast sõda olin Tartus arhiivi juhataja. Sinna ma sain niimoodi, et ühtki meest ei olnud järele jäänud ja nad varjasid selle ära, et olin olnud Saksa sõjaväkke mobiliseeritud. Aga kui 1949. aastal puhastus tuli, siis lasti mind sealt lahti. Juhataja ise oli ära läinud,³ ja kui need naised, kes seal olid, seda mulle ütlesid, siis nad hakkasid ise suure häälega nutma, sest arvasid, et ma lähen nüüd sinna hoopis kaugele.

Aga ma kombineerisin väga osavalt ühe Moskvast tulnud vene polkovnikuga, kes seal oli asetäitja, ja mind ei võetud. Nii et jäin sinna ja tegin oma viimased eksamid Tartus ära. Siis läksin ja olin põlevkivikaevur. Nii et ma olen kõiki asju teinud.

Minu töös ja elus on olnud väga iseloomulik, et osalt nende töökohtade pärast olen ma olnud väga paljude seltside ja orga-

²Nt Ajaloolane; Tänapäeva ajaloolane; V. M.; V. Maidre; V. Maidla; Viri Mari, Virimari, Viri–Mari; P. Miller.

³Ilmselt on selles lauseosas mõeldud Riigi Keskarhiivi direktorit Erik Tenderit (1902–1991 Stockholm), kes oli 1944. a Eestist põgene- nud; järgnev lauseosa käib aga 1949. a kohta.

nisatsioonide juhatuses ja nende esimees. Näiteks olin praeguse Tallinna Linnamuuseumi kodu-uurimise ringi esimees 17 aastat. Selle esimeheks sain ma omapärasel kombel. Kui meil oli selle asja arutamise koosolek, siis oli see õige mees, kes tegelikult pidi ringi juhtimise oma peale võtma, sõitnud sel ajal järsku ära Moskvasse. Mina ise olin pannud tema juhatuse liikme kandidaadiks. Ja see, kes oli üleskirjutaja, oli jätnud tema nime kirjutamata. Ma pärast küsisin, kuidas see juhtus — tema ka ei tea! Nii pidin mina võtma selle juhtimise oma kätte.

Neis töödes olid sel ajal alati niisugused olukorrad, kus mängid peaaegu oma eluga. Pead leidma niisuguse kombinatsiooni, et kuidagi välja tulla. Nõukogude ajal olid hirmus suured kavatsused teatavaid arhiive hävitada. Mina päästsin arhiivid osalt sellega, et peitsin need teise tuppä ja ütlesin, et neid ei olegi enam. Mõnedel puhkudel saavutasin ka selle, kui rääkisin teatud kõrgetele mees-tele neist asjust, mis seal hoopis nõukoguliku iseloomuga olid. Tagantjärele ise imestan, kuidas ma olen osavasti mänginud neis olukordades, kus oli peaaegu nii et — nüüd kohe jälle lähed!

Te olite ka Saksa sõjaväes. Mis te seal tegite?

Saksa sõjaväkke mobiliseeriti mind 1944. aasta veebruaris. Siis jäin pikaks ajaks haigeks. Kui terveks sain, viidi mind sinna, kus see sakslaste suur tapmine toimus, seal Harjumaal... Siis tegin Tallinnas ühe kursuse läbi — ja tegin selle läbi just pärast Tallinna purukspommitamist. Siis pandi mind arvepidajaks ja majandusjuhatajaks.⁴

Sealt saadeti meid Pärnu kaudu Saksa poole. Aga kui me seal ühes kohas ööbima jäime, tulid ohvitserid välja ja ütlesid, et te

⁴1944. aasta märtsis komandeeriti Voldemar Miller SS-vägede 33. grenaderi- ja õppepataljoni I roodust arveametnike kursustele, kuu hiljem viidi *unterscharführer*’ina SS 20. grenaderi õppepolgu koosseisu. Kui Punaarmee Tallinna hõivas, pidi väeosa, kus Miller teenis, Pärnu ja Riia kaudu taganedes Saksamaale hobuseid viima, Koluvere lähedal aga lasti mehed vabaks. Vt Peep Pillak, “Voldemar Miller 90”. — *Tuina: Ajalookultuuri Ajakiri* 2001, nr 2, lk 121–128, siin 125; Voldemar Miller, “1944. aasta ühe Eesti inimese elus” (*Looming* 1994, nr 12, lk 1645–1657).

olete kõik mobiliseeritud mehed, teil pole midagi muud teha, sakslased tahavad teid ainult suurtükilihaks kasutada. Katsuge, kes saab, leida erariided — ja minge koju. Ja ohvitserid viiekesi võtsid kätte ja sõitsid hobustega ära, meie teised jäime sinna maha.

Mina olin seal lähedal elanud ühe poisi peres, kelle isa oli kirikus köster. Mõtlesin, et sõidan sinna — aga need olid ära läinud, välismaale. Tulin tagasi, muud teed ei osanud minna. Siis mina ja veel kaks, kes olid päris tõsiselt Saksa sõjaväes olnud, üks oli vanemallohvitser, teine oli järgmine aste, hakkasime koos minema, et ehk saame Saaremaale. Kui läksime, siis meie ees viidi sõjavange, oli näha, kuidas mõned olid tee ääres maha lastud. Pöörasime kõrvale ja peatusime mõnda aega seal lähedal, kuni üle heinamaa asusid venelased majadesse.

Siis üks neist kahest mehest ütles teisele: “Mina olen neid küll tapnud, mina ei taha, et nad minu tapavad. Mina lasen enese maha.” Teine ütles: “Sina oled kangem mees, lase mind enne maha ja siis ennast.” Mina ütlesin, et mina katsun ära minna. Siis see üks tahtis mind maha lasta! Aga teine ei lasknud mind maha lasta.

Kui läbi metsa läksin, nägin, et heinamaale oli tehtud punker ja seal istus üks mees niimoodi, et revolvrissu oli vastu pead. Mulle tundus, et ta on ennast maha lasknud, aga pärast tuli välja, et see mees oli ära saanud, oli pärast hoopis Taanis ja läks sealt edasi Kanadasse.⁵

Mis neist kahest kaaslasest sai?

Ma rohkem ei tea midagi, kui et kaks pauku käisid ja pärast ei ole neist midagi kuulda olnud.

Kui edasi läksin, siis sattusin vahepeal venelaste kätte vanggi. Siis kohtasin üht naist, see kohkus hirmsasti — olin sel ajal veel Saksa sõjaväe mundris. Ta ütles: “Meie poeg tuli ka sealt ära. Ma annan tema vanad riided.” Ma sain ühed igavesed kalt-sakad. Siis sattusin kokku mehega, kes oli Haapsalust sinna tul-

⁵Voldemar Milleri meenutustes “1944. aasta ühe Eesti inimese elus” piirdub selle episoodi lõpp siiski lausega “Tuli meelde, et varsti pärast kahte pauku olin kuulnud pauku ka eestpoolt” (lk 1652).

nud leiva jaoks midagi otsima. Haapsalus oli mul naine sel ajal.⁶ Sain Haapsalusse. Ja nii ma esialgu sellest asjast pääsesin. Kui ma öösel, hommikul vara aknale koputasin, siis naine nii hirmsasti kokkus, koputasin uuesti, et see olen mina. Naisele oli teatatud, et mind on maha lastud.

Selliseid hetki, kus ma olen olnud päris surma äärel, on mu elus olnud kuus-seitse korda. Kolm-neli korda olen katsunud ise ka seda teha, ennast ära tappa — ja ei ole õnnestunud. Nii et see elu on olnud väga segane. Ükskord mõtlesin, see oli 1944. või 1945. aastal Tallinnas, et kõige lihtsam on, kui lähen suurele maanteele ja astun kiiresti sõitva suure auto ette. Olin maantee ääres, ei julgenud minna. Kui ma olin selle mõtte ilusasti mõtelnud, siis tuli üks Vene sõjaväe suur veomasin järelkäruga — see oleks pidanud sealt keerama paremale, aga selle asemel laskis otse, sinna, kus mina olin, ühe suure puu pihta. See oli Kadrioru pargis. Juht ise kokkus hirmsasti, mina jäin puu taga terveks — aga puu kuivas järgmisel kevadel ära. Niisuguseid asju on minu elus hirmus palju juhtunud.

Pärast seda saite juba tööle arhiivi.

Kui arhiivi tööle läksin, ei olnud seal enam ühtki meest järele jäänud. Üks kaastööline vägisi vedas mind sinna, mõtlesin, et kuidas ma sinna lähen. Aga kuna neil oli sinna meest tööle tarvis, siis rääkisin kõik ausalt ära ja pärast kirjutasin alla. Nii sain ma arhiivi tööle. Olin seal tööl peaaegu kuni 1949. aasta lõpuni.

Kui 1949. aastal tuli uus puhastus, siis mul ei olnud muud teed, kui läksin tööle kaevandusse. Kaevanduses oli sel ajal eriolukord — seal oli toitlustus võrdlemisi parem, kauplused olid paremini varustatud. Seal oli palju selliseid, keda enam mujale ei lubatud. Näiteks need, kes olid olnud Saksa sõjaväes ja siis vabastatud. Seal oli üks tuttav Saaremaa mees, keda ei lubatud koju Saaremaale sõita, sest ta oli Saksa sõjaväes olnud. Kaevanduses töötasin ligi kaks aastat ja kaheksa kuud.

⁶Voldemar Miller oli 1937. aasta lõpust abielus ämmaemand Ester-Ade(e)le Si(i)moniga (1908–1988), kes kõnealusel ajal töötas Haapsalu haiglas meditsiiniõena ja oli seejärel haigla juhataja.

Siis kutsus toonase akadeemilise raamatukogu⁷ juhataja mind osakonnajuhatajaks vanas baltisaksa raamatukogus.⁸ Keegi oli soovitanud, et mina oleks õige mees. Võtsingi pakkumise vastu. Vahepeal oli see direktor ise maha võetud, temal olid leitud mustad plekid, ta oli pärast ülikooli õppejõud. Asetäitja, üks naisterahvas võttis mind ikkagi tööle ja jäin sinna. Kui praegu seal raamatukogus on absoluutselt erakordne vanade ja haruldaste raamatute kogu, siis see on peaaegu kõik minu teene.

Millised olid suuremad töövõidud arhiivis? Mis tööd te seal haruldaste raamatute osakonnas täpsemalt tegite?

Kõige suurem töövõit oli esialgu see, et viisin eriosakondadest need suured massid raamatuid, mis pidi hävitatama, kuid ei olnud veel hävitatud, suuremalt osalt raamatukogusse. Teiseks, kuna minu ametikoht allus sel ajal siseministeeriumile⁹ ja minu peal oli usaldus, siis üks eestlane, kes likvideeris raamatukogusid ja raamatukauplusi, kutsus mind enda juurde, lubades mul oma eriosakonda võtta igast raamatust kaks tükki, mis muidu oleks kõik ära hävitatud. Pärast andsin neist osa riiklikule raamatukogule, neid ei olnud arhiivi vaja. Päästsin niimoodi terve hulga raamatuid, mida enam ei oleks olnud — mis ei oleks muidu rariteetid olnud, aga kuulusid täielikult hävitamisele. See ei olnud ainult poliitiline kirjandus, vaid seal oli ka päris harilikke raamatuid, mis olid hävitamisele määratud selle tõttu, et autor oli läinud Eestist ära, tunnustatud eesti ilukirjandus ja teaduskirjandus.

Kui kuulsin, et keegi raamatukoguja oli ära läinud ja tema kogu oli maha jäänud, otsisin selle üles. Nii ma käisin mitmel

⁷Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keskraamatukogu asutati 1946. a aprillis, 1950. aastal liideti sellega Eestimaa Kirjanduse Ühingu ja Eestimaa Üldise Avaliku Raamatukogu kollektsoonid, mille alusel tekkis hiljem baltika ja haruldaste raamatute osakond.

⁸Aastail 1948–1949 oli Eesti NSV Teaduste Akadeemia keskraamatukogu direktor Endel Annus (pidi lahkuma Johannes-Vares Barbaruse bibliograafia liiga täieliku koostamise pärast), 1950–1953 Leo Tiik (TRÜ õppejõud 1954–1977).

⁹Intervjueeritav osutab siinkohal oma eelmisele ametile arhiivis aastail 1944–1950.

pool ja sain suured kogud kokku. Kuna need olid raamatukogujate kogud, oli neis ka väga palju haruldusi. See oli üks minu põhilisi töid sel ajal. Seda pean enda üsna suureks teeneks, mille tõttu väga palju raamatuid, mida võib-olla poleks enam olnud — või oleks üks juhuslik —, on nüüd raamatukogudes olemas.

Töötasin siis akadeemilises raamatukogus, aga seal tekkisid ka teatud vastuolud. Läksin sealt ära, riiklik raamatukogu kutsus mind tööle. Läksin sinna tegelikult ajutise töötajana. Seal hakkasin jälle sama osa mängima, kus pidin võitlema selle eest, et teatavad raamatud, mis olid määratud hävitamisele, säiliks.

Nüüd, tagantjärele, ma olen mitu korda mõtelnud, et kas ma olen loll — et ma julgesin teha niisuguseid asju, mida teised ei julgenud.

Sama lugu oli praegugi veel tegutseva õpilaste kodu-uurimise ringiga. Kui see tegevust alustas, tekkis selle kohta kahtlus ja ajaloo instituudist pidi üks mees minema Haapsalusse selle ringi konverentsi jälgima, kuid ta ütles viimasel momendil ära. Siis läksin mina. Pärast sain aru, et see mees kartis. Sest natuke aega, aasta või hiljem tuli Moskvast kaks meest, kes tahtsid seda väga nõukogudevastaseks organisatsiooniks tunnistada. Siis tuli mul hea idee. Ütlesin juhatajale, et meil on siin selliseid mehi, kes on küllalt suure autoriteediga, kellel on parteistaaži ja kõrge koht — kutsume need kõik kohale, kui Moskva mehed tulevad. Seal oli üks mees, kes oli polkovnik, ja teine, kes töötas akadeemias, ja nõnda edasi. Kui me nad ära tutvustasime, siis Moskva mehed vajasid lörri ja tulemuseks oli, et keelamise ja hävitamise asemel seati see üleliiduliseks eeskujuks.

Ükskord oli mul endal niisugune lugu, et sain siit oma väljenduste pärast väga kurja käskkirja. Pika käskkirja, mille tulemuseks on olnud ma kindlasti pidanud ära minema. Aga see jõudis minu kätte enne seda, kui pidin minema Moskvasse arhiivijuhatajate kursusele. Läksin seal arhiivijuhatusse juhtivate meeste juurde — ma ei mäleta, mis sõna kohta siin öeldi, et kuidas niisugune asi võib olla, aga see mees seal ütles, täis suurt viha, et üks loll kirjutas ükskord *Архивное дело*¹⁰ samamoodi, ehkki kõne all oli

¹⁰Ajakiri *Архивное дело* ilmus 1923–1941.

tõepoolest suure väärtusega asi. Niimoodi ma tulin tagasi, ja see käskkiri, mis oleks mu tegelikult hävitanud, oli ära viidud ja seda polnudki enam. Niimoodi olen ma mitmetel puhkudel ennast välja päästnud.

Kuna arhiiv allus siseministeeriumile, siis oli väga auväärne mind, kui ma olin arhiivis tööl, ringide juhatusse kutsuda, selle tõttu olen ma paljude ringide ja organisatsioonide juhatuses olnud, ja ikka siis olnud, kui teised jälle enam ei julgenud.

Kirjutanud olen ma väga palju, sest minu käest on läbi käinud arhiividokumente ja raamatuid, mis kellegi teise kätte pole õieti sattunud. Selle tõttu olen kirjutanud palju lühikesi, kuid väga uudseid artikleid ajakirjanduses. Nende arv on õige suur. Mõnikord on need väga huvitavad ja uudsed asjad olnud, mis ma olen niimoodi avaldanud.¹¹ Siis kirjutasin mõned ilukirjanduslikud asjad. Nende avaldamisega oli raskusi. Neid oli terve rida.¹² Nii tekkis selline olukord, et ma nagu kogemata sain kirjanikuks. Kirjanike Liidu sekretär oli minu tuttav, ta tegi mulle ettepaneku, et ma astuksin Kirjanike Liitu. Aga seal oli jälle üks mees, kes kohe ütles, et — niisugune mees!? Ja keeldus. See oli jonnakas mees.

¹¹Vt Mare Kuuskmäe, Kalju Tammaru (koost.), *Voldemar Miller: Kirjandusnimestik* (Tallinn: Eesti NSV Kultuuriministeerium), 1986; www.digar.ee/arhiiv/nlib-digar:288723.

¹²Vt *Kiki* (Tallinn: Eesti Raamat, 1966); *Merehundi jutud* (Tallinn: Eesti Raamat, 1984); *Tilleprintsess: Lood väiksuse suurusest* (Tallinn: Eesti Raamat, 1989); *Tilleprintsess: Eesti muinasjutt* (Tallinn: Ilo, 2010; 2. tr Tallinn: TEA Kirjastus, 2016); *Merehundi jutud. 2* (Tallinn: Tiritamm, 1993); *Sõrmkübarasõdur* (Tallinn: RE Stuudio, 1996); *Konnaoja Kusti: Kus on tõde, kust algab vale, teab ainult Krants* (Tallinn: V. Miller, 1997); *Kolm kanget sõpra* (Kuressaare: Tormikiri, 1999); *Kodu kõige kallim: Lugusid lastele* (koostaja ja järelsõna Jaak Urmet; Tallinn: Tänapäev, 2008).

Kes see oli?

Ta on ka kirjanik. Nimi ei ole enam meeles. Aga mind lõppude lõpuks ikka võeti Kirjanike Liitu. Vahepeal olen ikka kirjutanud, tahan midagi väga ütelda. Teaduslikuks artikliks mul materjali ei ole, siis kirjutan selle poolilukirjanduslikus vormis. Neid lugusid on mul nii palju, mis on kõik avaldamata. Neist saaks mitu raamatut. Nüüd ma ei ole enam viitsinud nende väljaandmisega tegelda. Ühte ma valmistasin väljaandmiseks ette. See oli niisugune kogumik, kuhu ma võtsin ühest ajaloolisest perioodist, pealkirjaga “Kuuldud, nähtud, läbi tehtud”. Aga kui ma vanast elukohast ära tulin, siis — kuhu kurivaim see oli kadunud? Ei leidnud seda üles. Seda ma lootsin avaldada, seal olid väga huvitavad eluvaated ajaloolises laadis, alates juba Saksa okupatsiooni ajast kuni viimaste aegadeni välja.

Praegu on kõik kupatus rahvusraamatukogule üle antud.¹³ Kui keegi viitsib ükskord asja käsile võtta, siis võib sealt mitu ilusat kogumikku teha. Võib-olla keegi teeb siis, kui mul sajas sünnipäev tuleb!

Kuidas Tilleprintsessi (1989) kuju sündis? See on ju Astrid Lindgreni mõõtu tegelaskuju.

Vaat ei tea isegi, kuidas see juhtus. Ma enam ei mäleta. Üks selline idee hakkab lihtsalt peas vaevama ja siis kirjutan... See on üllatav küll, et *Tilleprintsess* on väga paljudele meeldinud. *Tilleprintsessile* on mul ka järg, aga see järg jäi pooleli. Sest vahepeal, kui tekkis Tallinna Linnamuuseumi kodu-uurimise ring, tekkis võimalus ja tahtmine teha Tallinna ajalugu. Tegelikult selle Tallinna ajaloo — mis kunagi kahes köites ilmus — tegemise organisator ja toimetaja olen mina. Ise kirjutasin vähe — neid osi, mille jaoks teisi kirjutajaid ei olnud.

¹³Vt Voldemar Milleri isikufondi Rahvusraamatukogus F 25.

Aga Merehundi jutud (1984) — see on selline suur reisiraamat lastele. Kuidas need jutud on süündinud?

Eks need jutud sündisid niiviisi, et ma noore poisina tahtsin ise saada meremeheks. Olin väga huvitatud kõigist mereasjadest. Aga siis juhtus nii, et mu vanem vend, kes läks merele, uppus varsti selle järel. Mul oli juba kokkulepe, et pidin saama koka-poisiks ühe laeva juurde. Aga ema tegi igavese skandaali ega lubanud mul minna. Nii jäi mul merele minek ära, aga meremehe-unistus on mul eluaeg sees olnud, lapsest saadik.

Nüüd olen nii hädas vahest — öösi järsku ärkan ja jutt hakkab peas keerlema, aga nüüd on mu nägemine nii halvaks läinud, et ma ei suuda seda enam kirjutada. Mõnda neist mõtlen öösel mitu tundi läbi, on valmis ja... Neid on õige mitu, mõned neist on päris head. Mõned on väga filosoofilised. Aga nii nad jäävadki. Üks oli omamoodi põnev lugu, tükk aega, mitu ööd nägin sellega vaeva. See on ilukirjanduslikul kujul maailma saamise ja arengu lugu.

Tegelikult on ju nii, et ma oleks võinud olla teadlane. See on ka veel üks väga keeruline asi. Kui see tööpuuduse aeg oli, siis mul üks tädi Tartus kauples mulle koduõpetaja koha ühe poisi juurde. Siis sain ma tädi peres elada ja sain sealt süüa. Kuna minu tädimees oli ülikooli professor,¹⁴ siis tema ajas asju nii, et sain ülikooli astuda erandlikult jaanuarikuus. See oli 1930. aastal. Ke-vadeks tegin kõik esimese kursuse eksamid ja tööd ära. Pärast üks tüdruk seal rääkis, kuidas nad mõtlesid, et ma lähen püstijalu professoriks! Aga mul ei olnud enam võimalust seal olla. Läksin Tartust ära, koju. Isa oli haigeks jäänud ja ma hakkasin isa asemel veovoormeheks. Ja sügisel sain Kuressaare ajalehe *Meie Maa* toimetusse tööle.

Vaat nii on kogu aeg olnud, et minul jääb kõik pooleli, kuna mul ei ole olnud võimalust. Juba oma gümnaasiumiõpikud olen iseteenitud raha eest ostnud ja ülikooli ajal ei ole ma rohkem toetust saanud, kui ükskord isa vend¹⁵ maksis mulle õppemaksu. Sel-

¹⁴Voldemar Milleri ema õe Juuli Sarve (Vaher; 1887–1963) abikaasa oli Jaan Sarv (1887–1954), T(R)Ü matemaatikaprofessor 1919–1951.

¹⁵Rein Miller (1856–?).

le tõttu jäi mul kõik pooleli. Kui ma siis viimaks ükskord hakkasin kandidaati tegema, tegin kandidaadieksamid suure vaevaga ära, sest seal mul tekkisid ka vastuolud. Seejärel kirjutasin *Loomingusse* ühe artikli,¹⁶ mille peale ma sattusin jälle nii musta kirja, et mul oleks olnud mõtetus katsuda kandidaati kaitsma minna, sest mind ei oleks lastud. Ülikooli lõpetasin esimesel korral 1942. aastal ja teisel korral 1950. aastal, sest see 1942. aastal lõpetamine sattus Saksa okupatsiooni ajale ja seda enam ei loetud. Oleksin saanud vahetult pärast sõja lõppu kohe ülikooli, kui oleksin teinud kolm lisaeksamit, aga siis olin parajasti arhiivijuhataja ja nii pinge all tööl, et mul ei olnud aega selle peale mõelda — kuni see aeg läks mööda. Arhiiviga oli nii, et üks osa sellest veeti sõja alguses laiali, mitmesugustesse mahajäänud kiriku- ja mõisahoonetesse, selle hirmuga, et muidu saavad pommiga pihta. Samal ajal tuli võidelda selle eest, et arhiivid, mis maha jäid, ei hävineks, vaid need saaksid arhiivi. Nii et ma mõtlesin kogu aeg pingeliselt selle peale ja mul ei olnud lihtsalt aega, et enda peale mõelda. See on mul kogu aeg olnud, et kui mul töö väga kõvasti peale käib, siis ma unustan iseenda ära.

Mida te koolipõlvest mäletate?

Läksin 7-aastasena Kuressaares algkooli. Sel ajal oli veel Saksa okupatsioon. See oli üks vana koolimaja, kus oli ainult kaks klassiruumi, neis olid esimene ja teine klass. Kui ma läksin esimesse klassi, siis tuli välja, et mina olin kogu selles grupis ainus, kes oskas tähti täielikult ja isegi natukene lugeda. Nii anti mulle kaks venda õpilasteks, üks oli 13-, teine 15-aastane! Nii et mina olin seitsmeaastane ja õpetasin niisuguseid suuri poisse. Üks neist oli pärast väga tuntud kondiiter.

Ega ma algkoolis väga hästi ei õppinud, sest et mul tekkis vahepeal niisugune tõrge, et ma ei tahtnud õppida. Mul oli väga

¹⁶Ilmselt osutus artiklile “Vajame õiget, marksistlikku Eesti NSV ajalugu”. — *Looming* 1957, nr 1, lk 155–158, milles Voldemar Milner väga teravalt kirjutab Eesti NSV ajaloo 2. trüki maketi arutelust ning millele vastasid Viktor Maamägi ja Valdar Leede, “Kiri “Loomingu” toimetusele”. — *Looming* 1957, nr 4, lk 637–639.

vara häälemurre, ja kuuendas klassis meie koolijuhataja, kes oli ühtlasi lauluõpetaja, oli nii uhke, kiitis, et meil on siin bassisoolo omast käest! Kord tegid kaks vanemat poissi minu kõrval müra ja õpetaja, kes viuliga juhatas, võttis viulipoogna, lõi plaks minule pähe. Ei tea, miks ta mulle lõi, kui teised tegid kisa. Ma vihastusin nii, et ma pärast ei teinud suud lahti. Kui algkooli lõpetasin, siis pidin tegema laulu peale järeleksami.

Edasi läksin gümnaasiumisse. Seal oli ka niisugune olukord, et kui isa haigeks jäi, siis täitsin mina isa asemel veovoorimehe kohuseid. Selletõttu oli mul õppimine vahepeal üsna lohakas. Aga mul oli niisugune võime, et kui ma olin tüki korra läbi lugenud, siis ma vastasin korralikult. Ja nii vedasin ma ennast gümnaasiumist läbi. Esimene ülikooli astumine tuli selle järele, kui sain Tartus ühe ajalehe korrektoriks.¹⁷ Nimeliselt vastutavaks toimetajaks — et ülemused ei kannataks — oli minu vend,¹⁸ aga ühe artikli eest pandi ta kaheks kuuks kinni. Ta tegi nii, et sain nii-kauaks tema asemel sinna tööle.¹⁹ Nii sattusin mina Tartusse ja sain esimese hooga ülikooli. Nii käis see jupp-jupilt.

Minu elu on olnud kogu aeg nii vastandlik ja pingeline, et see on täiesti ime. Kusjuures mitu korda on mul olnud, nagu ma

¹⁷Voldemar Miller töötas OÜ Vaba Sõna ajalehe *Vaba Sõna* korrektorina 20. juunist kuni 20. septembrini 1934 ning seejärel *Vaba Sõna* ja selle lehe järglase *Uus Sõna* reporterina kuni 13. novembrini 1935. Vt Peep Pillak, "Voldemar Miller 90", lk 124.

¹⁸Arnold Miller (13. X 1908 – 1. IV 1961) lõpetas Saaremaa Ühisgümnaasiumi ning õppis TÜ filosoofiateaduskonnas 1927–1934 ja TRÜ ajaloo-keeleteaduskonnas eesti filoloogiat 1951–1961. Ta oli ajalehtede *Vaba Sõna* ja *Vaba Maa* ning kirjastuse Loodus korrektor 1933–1940, ühtlasi *Vaba Sõna* vastutav toimetaja 1934; mobiliseeriti 1941. a Punaarmeele ning tegi Moskvast Võõrkeelse Kirjanduse Kirjastuses tõlketöid 1942–1944, kirjastuse Poliitiline Kirjandus raamatutoimetuse juhataja 1944–1947, EK(b)P (EKP) Partei Ajaloo Instituudi tõlkesektori juhataja 1947–1960.

¹⁹1934. aastal karistas sisekaitse ülem Arnold Millerit 2000-kroonise rahatrahviga politsei tegevuse kohta valeinfo esitamise eest, mis raha puududes tähendas talle aresti kaheks kuuks. Voldemar Miller asendas sel ajal venda korrektorina. Vt Peep Pillak, "Voldemar Miller 90", lk 123–124.

ütlesin, olukordi, kus ma lihtsalt olen — et mitte sattuda palju halvemasse olukorda — tahtnud ennast ise ära tappa. Aga ikka on see ebaõnnestunud, mille tulemusena ma olen jõudnud otsusele, et see asi ei ole vist inimese enda teha. Üks on suur, tugev ja tubli mees — ja järsku, siuh, on läinud. Mina olen nii palju raskeid haigusi läbi elanud, mind on tulistatud, ma olen jäänud kaevanduses varingu alla. Kaevanduses hakkas lagi varisema, ma tahtsin eest ära minna, aga mul oli poolikult laetud vagonett ees, ma ei saanud edasi. Vajusin rindapidi selle nurga peale ja õnneks tuli varing mööda mu selga alla, ei tulnud pähe. Aga üks roie oli murdunud ja teises oli mõra.

Seal kaevanduses oli teine selline juhus ka. Paralleelselt minuga oli seal üks tugev mees, kes ükskord kutsus: “Lõpetame ära ja läheme nüüd laupäevale, lähme sauna.” Ma ütlesin: “Ei, mul on veel vagonett pooleli, ma ei tule.” Ma lõpetasin just vagoneti laadimist, kui tuldi ülevalt alla ja viidi teiselt poolt üles — seal oli kaevanduse ladu läinud põlema. Ja see minu sõber, kes oli väga energiline, sellele oli antud kustuti, ta jooksis appi tuld kustutama ja põles sinna sisse ära. Kui ma oleks temaga koos läinud, oleksin mina ka ära põlenud.

Nii palju on mul olnud selliseid juhuseid, kus ma imekombel olen ellu jäänud. Ja see on minus tekitanud sellise tunde, et nähtavasti ei ole selles osas inimesel midagi teha. Kuidas on määratud, nii sa elad, elad nii kaua, kui elad. Praegu olen ma ka kangesti selles tujus, et nüüd, kus mul nägemine ka on halvaks läinud ja mälu on nii halb — nii hea meelega tahaks jääda magama ja mitte enam ärgata. Aga nähtavasti pean veel ikka elama. Naised, kellega ma iga päev siin jalutamas käin, need ikka kõik räägivad, et ma elan saja-aastaseks, aga ma ikka kogu aeg loodan, et aitab küll.

Kuidas te oma esimese abikaasaga tutvusite — sellega, kelle aknale te koputasite?

Tutvusime siis, kui tema oli Kuressaares arstiasutuse medõde ja mina olin lehe toimetuses. Kui pärast Tallinnasse tulime, saime uuesti kokku. Ükskord võtsime õhtul natukese napsi ja läksime sinna, kus tal oli lastekodus tuba. Mina ronisin mööda vihmaveetoru üles rõdule, tema akna ette. Hüüdsin: “Ester!” Tema tegi uk-

se lahti ja kiiresti-kiiresti tõmbas mu ära. Hommikul ma nägin — issand jumal, see oli tõeline ime, kuidas ma olin sinna saanud! Vihmaveetoru oli mitmest kohast laiali murdunud. Sest ajast me jääme suhteliselt lähedaseks ja siis ühel ilusal päeval abiellusime. Ta oli minust natukese vanem. Pärast tekkisid mul teised suhted.

Kas president Pätsi ka nägite — näiteks kui olite ajakirjanik?

Nägin küll Pätsi. Poliitiliselt ma olin väga Pätsi-vastane. Nüüd ma enam ei mäletagi, miks ma seda nii kangesti olin. Ma nagu ei usaldanud seda Pätsi. Seal oli segane lugu, samal ajal sai ta ju Moskvast toetust.

Nüüd me teame seda.

See kostis siis ka juba läbi. Vähesed, kes seda teadsid. Mina seda teadsin. Võib-olla see oli üks põhjus. Igatahes Pätsi ma kuidagi ei austanud. Ma olen paljude riigitegelastega kokku puutunud väga kergelt ja pealiskaudselt. Praegusaegsed presidendid on mulle omast ajast teatud määral tuttavad. Lennart Meri käis minu juures raamatukogus korduvalt, ma olen talle raamatuid varunud jne. Arnold Rüütliga olen ma vähem kokku puutunud, aga mõningal määral tema naisega. Paljudega, kes on olnud pärast ministrid, olen kokku puutunud, kui nad on ühtlasi ka mingil määral uurinud või ajakirjanikud olnud. Siis nad on minu juures käinud ja mina olen neile materjali kätte juhatanud. Neid inimesi, kellel mina olen aidanud kandidaaditööd vms teha, on ikka väga palju. Ma tundsin hästi raamatukogu ja arhiivi ja oskasin juhatada niisuguse materjali juurde, mida keegi teine ei osanud. Sest see lihtne, tavaline arhiivitöötaja selle peale nii palju ei mõtle. Ja tavaline raamatukogutöötaja selle peale ka harilikult ei mõtle, tema teeb oma tehnilist tööd. Aga mina mõtlesin kogu aeg ühtlasi nagu uurija. Selle tõttu on mul ka mitu kandidaaditööd, kuhu peale on kirjutatud, et tänuks abi eest.

Kas olete raamatuid ka isiklikult kogunud, ise bibliofilina tegutsenud?

Noore poisina ja üliõpilasena. Aga 1944. aastal põles minu korter Tartus maha, kui sakslased pommitasid. Ja siis läksid mul kõik

kaduma. Minu korterist jäi järele ainult raudvoodi, mis rippus ülevalt jalgupidi alla. Siis ma põhimõtteliselt ei kogunud enam. Lõpuks, olude sunnil, ma hakkasin koguma, aga mitte haruldusi, vaid põhiliselt seda, mis mul vaja on. Praegu on mul üsna suur kogu tekkinud raamatutest, kuhu ma ise olen midagi kirjutanud või mille on kinkinud kirjutaja, tänuavaldusena selle eest, et ma olen teda aidanud, või olen ma vastava organisatsiooni liige. Mul oli üsna suur kogu, aga kui ma siia [Mustamäele] üle tulin, siis mu praegune naine andis selle laiali ära, müügiks või raamatukogudele, nii et ma ei teagi, kus need praegu on.

Tegin hiljuti lugu hoiuraamatukogust ja selle peavarahoidja Kalju Tammaru märkis, et teie raamatuist on seal päris suur osa — just tulnud.

Hoiuraamatukokku ma andsin omal ajal üsna palju ära. Ja ju siis hiljuti andis naine — ei ole seda kohta, kus neid hoida. Tammaruga olen ma palju koos töötanud. Mul olid ükskord kõhus kanged paised ja valud, ikka midagi ei aidanud, olin vahepeal juba ühes kohas haiglas, lõppude lõpuks lõin käega, et enam haiglasse ei lähe, midagi ei aita. Aga Tammaru ja teine mees, nemad kahekesi leidsid, et ühes haiglas on minu sõbra naine vanemõde. Sokutasid mind sinna, võtsid ja viisid autoga vägisi. Seal mind raviti, viidi röntgenisse ja saadeti operatsioonile. Enne kui operatsiooni tehti, kuulsin, kuidas kolm arsti omavahel vaidlesid. Üks oli öelnud: “Ei ole mõtet, ta niikuinii ei pea seda vastu.” Teine oli öelnud: “Minu sõber — mina vastutan!” Siis nad tegid selle operatsiooni ära. Pärast seda pandi mulle verd, õde läks ära — ja järsku ma näen ennast ülevalt, umbes nelja meetri kõrguselt, oleme neljakesi toas, näen kõiki oma kolme kaaslast ja iseennast. Kui õde tagasi tuli, siis olin ma jälle voodis, aga mitte üks tilk verd ei olnud mulle sisse läinud. Ma olen mitu korda mõelnud, et see õde aitas natuke hoolimatusest, ta oleks pidanud ravijuhisest kinni pidama ja mulle uue vere laskma. Aga ei, nii ma olin. Sain siiski ikkagi viimaks haiglast välja. Siis ma vaevalt käisin ja suutsin ennast liigutada. Hakkasin püüdma treppi pidi natukest maad käia. Naine esiteks ütles, et mis sa teed, ja naeris selle üle, aga järsku ta sai aru, et sellega ma ajan endale elu uuesti sisse. Niimoodi sain ma uuesti

ennast käima, esiteks sain ühe korruse, siis kaks korrust, ja lõppude lõpuks sain uuesti käima, kui käisin juba neli korrust läbi. See oli täieline ime, et ma üldse terveks sain — juba see oli ime, et nad võtsid operatsiooni ette.

Kogun infot Max Laossooni kohta. Mida teie temast teate-mäletate? Kas olete temaga kokku puutunud?

Olen küll. Ta oli kõva parteitegelane. Mina tundsin teda juba enne nõukogude aega. Tartus oli üliõpilaste organisatsioon Humanitas, mis korraldas kokkutulekuid — mis olid kõvasti kommunistliku kallakuga. Mina käisin muu seas seal ka. Sellepärast ma tundsin ka Max Laossooni. Mäletan, et kui ta oli *Postimehe* toimetaja, siis ma andsin talle väga olulise artikli avaldamiseks, arhiiviuurimuse, aga ta ei avaldanud, venitas ja venitas ja jäigi ilmumata. Üks Tartu kommunistide juhte — selle mehe nimi ei tule mulle meelde, ta andis ülikoolis kommunismi, me töötasime temaga koos ka arhiivis, ta oli seal peaaegu minu õpilane, läks hiljem Nõukogude Liitu ja kohe suri seal²⁰ — tegi mulle 1940. aastal ettepaneku, et ma läheksin *Postimehe* peatoimetajaks. Ja kui mina keeldusin, siis ta nii vihastas! Kui ma kuulsin, et ta veel kõrgemale kohale sai, siis mõtlesin, et mis nüüd küll saab — kartsin, et kui ta oleks ühe sõna öelnud, siis ma oleks läinud nagu niuhti, aga ei, tema ei teinud midagi. Kui mina *Postimehe* peatoimetaja kohta vastu ei võtnud, sai Laosson selle koha.

VOLDEMAR MILLER (Voldemar Karl M.; 7. II 1911– 26. IV 2006 Tallinn) sündis Saaremaal Kihelkonna vallas Tagamõisas kaupmees Jaan Milleri (1859–1934) ja Alvi(i)ne Anette Milleri (Vaher; 1874–1962) pojana, peres oli veel õde Hilda Utt (Miller; 1899–1974) ning vennad Jüri (1897–1929, elas ja suri USAs), Adolf (1906–1929, uppus merel) ja Arnold (1908–1961).

²⁰Ilmar Kruus (1913–1942 Tšeljabinisk) oli Riigi Keskarhiivi abijõud 1939–1940, EKP liige ja selle Tartu komitee liige 1939, poliitilise politsei Tartu abikomissar 1940. a juulis, TRÜ partei algorganisatsiooni sekretär ja marksismi-leninismi õppejõud 1940–1941, EK(b)P Tartumaa komitee II sekretär 1941. a aprillis ja mais ning I sekretär maist kuni juulini, evakueerus Nõukogude tagalasse.

Õppis Kuressaare algkoolis 1918–1924, Saaremaa Ühisgümnaasiumis 1924–1929, Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonnas ajalugu 1930–1942 ja TRÜ ajaloo-keeleteaduskonna ajaloo osakonna kaugõppes 1946–1950, lõpetades selle; lõpetas ühtlasi NSVLi Arhiivide Peavalitsuse korraldatud arhiividirektorite kursuse Moskvast 1946.

Ehitustööline Järvakandi klaasivabrikus jn 1929–1930, ajalehe *Meie Maa* talituse juhataja, seejärel toimetuse liige ja ühtlasi korrektor Kuressaares 1930–1932, samas tööl suviti 1935–1937, teenis sundaega kaitseväes Pärnus, Petseris ja Võrus 1932–1933, sai nooremallohvitseri auastme; Saaremaa Maavalitsuse teedeosakonna teetööline 1933–1934, ajalehtede *Vaba Sõna* ja *Uus Sõna* korrektor ja seejärel reporter Tartus 1934–1935, vabakutseline ajakirjanik ja juhutööline 1935–1937; Tartus Riigi Keskarhiivi hädaabitööline, vanem arhiivitehniline töötaja 1940, arhivaar, teaduslik töötaja 1941, vanemassistent 1942–1944; Saksa sõjaväes 1944. Seejärel ENSV Riikliku Keskarhiivi Filiaali (Ajaloo Keskarhiivi) juhataja asetäitja Tartus 1944, juhataja 1945–1950, vallandamise järel kaevur Käva kaevanduses Kohtla-Järvel 1950–1952, ENSV Teaduste Akadeemia Teadusliku Raamatukogu baltika sektori ning seejärel baltika ja haruldaste raamatute osakonna vanembibliograaf ja seejärel juhataja 1952–1977, Fr. R. Kreutzwaldi nimelise ENSV Riikliku Raamatukogu töötaja 1978–1996; juhatas a-st 1963 Tallinna Linnamuuseumi kodu-uurimisringi, Eesti Kirjanike Liidu liige 1995.

ENSV teeneline kultuuritegelane 1988, F. Puksoo auhinna laureaat 1991, Eesti Rahvuskultuuri Fondi elutööpreemia 1996, Avatud Eesti Fondi auhind 1998, Riigivapi IV klassi teenetemärk 1996.

JAAK URMET (ps Wimberg; 1979) on õppinud Tallinna Pedagoogika-ülikoolis eesti filoloogiat ja ajalugu 1997–2002 ning kirjandusteadust 2002–2004, lõpetades magistrikraadiga. *Eesti Päevalehe* kirjandusliisa *Arkaadia* toimetaja 2001–2007, kirjastuse Jutulind üks rajaja 2006, juhatusel liige, toimetaja ja projektijuht 2006–2010, kirjastuse Tänapäev toimetaja 2007; vabakutseline kirjanik, toimetaja ja stsenaarist, ühtlasi vabakutseline kirjandusuurija, Tallinna Televisiooni kultuuriloolise vestlussaate “Inimese mõõde” juht 2011–2019, Saue Gümnaasiumis kirjandus- ja eesti keele õpetaja a-st 2019. *Akadeemias* on temalt ilmunud Reiner Brockmanni luuletuste tõlkeid (2020, nr 7, lk 1239–1244).

URMAS VIIK. Libarebased II B (2021)

UUT TOOMA-TRADITSIOONIST

Albrecht Dihle

Tõlkinud Jaan Lahe

Kui portugallased 15. ja 16. sajandi vahetusel Indias kanda kinnitasid,¹ leidsid nad sealt eest õitsva kristliku kiriku, millest olid teada andnud juba 13. ja 14. sajandi rännumehed.² Need kristlased, kellel oli madal sotsiaalne staatus, elasid peamiselt Malabari rannikul.³ Siiski oli ka üksikuid kogudusi kaugemal idas, Madrase ümbruskonnas.⁴ Nad olid väga tihedates sidemetes Ida-

Neues zur Thomas-Tradition. — Albrecht Dihle. *Antike und Orient: Gesammelte Aufsätze*. Hrsg. von Viktor Pöschl, Hubert Petersmann. (Supplemente zu den Sitzungsberichten der Heidelberger Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse. Band 2, Jahrgang 1983.) Heidelberg: Carl Winter — Universitätsverlag, 1984, S. 61–77.

Ettekanne on peetud F. J. Dölgeri Instituudi Edendamise Ühingu aastakonverentsil 1963. a Bonnis.

Avaldame kirjastuse Universitätsverlag Winter loal.

¹Esimene portugallane, kes jõudis Indiasse, oli Vasco da Gama (1460/1469–1524), kes randus Malabari rannikul 1498. a. Esimeseks Portugali asumaaks kuulutati Goa India läänerannikul 1510. a. *Siin ja edaspidi tõlkija märkused, kui pole märgitud teisiti.*

²Näiteks flaami misjonär Willem van Ruysbroeck (1220–1293) ja Veneetsia rännumees Marco Polo (1254–1324).

³Piirkond India läänerannikul.

⁴Madras, praeguse nimega Chennai, on Tamil Nadu osariigi pealinn, paikneb Bengali lahe ääres Coromandeli rannikul. Sealse kristliku kogukonna kohta on eesti keeles kättesaadav Ljudmila Šapošnikova kirjutis (1980: 95–111). Vaatamata oma tendentslikule ideoloogilisele annab autor Madrase kristlikust kogukonnast siiski teatud pildi.

Mesopotaamia nestoriaanliku kirikuga,⁵ kust saadeti ikka ja jälle India koguduste juhtimiseks piiskoppe. Kiriku keel sisaldas seetõttu rohkesti süüriakeelseid sõnu. (Spuler 1962: 226 jj; Brown 1956.)

Portugallased üritasid kõigi, sageli ka mitte eriti viisakate vahenditega ühendada oma koloniaalaladel elavaid kohalikke kristlasi Roomaga.⁶ Need pingutused, nagu ka arvukate Hollandi ja Briti valitsuste all olevate misjoniseltside tegevus, viisid selleni, et Lõuna-India kristlaskond on tänapäeval lõhenenud arvukateks iseseisvateks ja uneeritud kirikuteks.⁷ Mõningad neist peavad end tänini kohaliku kristluse legitiimseks järeltulijaks. Eeskätt teevad seda kirikud, mis üritasid 17. sajandil Portugali survele vastu seista tugevdades oma traditsioonilisi sidemeid Mesopotaamiaga. Nad liitusid tollal Süüria-Mesopotaamia monofüsiitide ja jakobiitidega,⁸ sest nestoriaanlikus kirikus, kuhu nad õigupoolest kuulusid, oli vahepeal toimunud lõhenemine ning nestoriaanid ei olnud enam suutelised oma eelpostide eest Indias hoolt kandma.

See Lõuna-India kristlaskond, kes oli lülitanud end India ühiskonnakorraldusse, nagu seda olid juba ammu teinud ka siin elavad juudid,⁹ pidas ja peab veel nüüdki oma rajajaks apostel Toomast.¹⁰ Too pidi olema varsti pärast ülestõusmissündmust jõudnud Indiasse ning surnud märtrisurma Madrased lähedal, kus kuni tänini austatakse tema hauda.

Indias kindlalt juurdunud Tooma-traditsioon seab uurijad ühe raskesti lahendatava probleemi ette. Ühest küljest on Lõuna-India

⁵Vt selle kiriku kohta Laats 2014; Vööbus 2009: 266–270.

⁶S.t roomakatoliku kirikuga.

⁷Uneeritud kirikud on ida kristlikud kirikud, mis on liidus (unioonis) roomakatoliku kirikuga, säilitades oma kirikukorralduse ja liturgia.

⁸Vt nende kirikute kohta Laats 2015.

⁹Brown 1956: 62. Qilloni juudi kogudus peab oma rajamise daatumiks aastat 68 pKr. Juudi kogudustele olid tagatud kristlike koguduste omadega sarnased privileegid. *Aut.*

¹⁰Apostel Tooma Indias-käigust ja sellega seotud pärimustest on kirjutanud Uku Masing ja Kaide Rätsep, kes olid veendunud ka selle pärimuse ajaloolisuses. Vt selle kohta Masing 1998, 2005; Rätsep 1986; Lahe 2005, 2009, 2014; Ellerbrock 2019.

kristluse kui mitte just apostellik, siis ikkagi väga varane päritolu täiesti võimalik. Egiptuse ja Lõuna-India vahelised tihedad kaubandussuhted olid just 1. ja 2. sajandil pKr tänu hästi organiseeritud, mussoontuultel põhinevale meresõidule mõeldavad, ent katkesid 3. sajandil peaaegu täielikult. Teisest küljest ei viita mitte ainult Tooma traditsioon, vaid ka kogu varase India kiriku arheoloogiliselt ja ajalooliselt tõendatud pärand Süüria-Mesopotaamia piirkonnale, ja mitte Egiptusele kui India misjoneerimise lähtekohale. Vanimad kultusesemed, mis on säilinud, on nestoriaanlikud ristid, vanimad säilinud kirjalikud mälestised aga pärsia-ja süüriakeelsed tekstid, mida on tavaks dateerida 7./9. sajandisse.¹¹ Esimesena mainib absoluutse kindlusega Lõuna-India kristlikke kogudusi Kosmas Indikopleustes,¹² üks 6. sajandi Bütsantsi autor,¹³ kes kirjeldab nende olukorda võrdlemisi täpselt ja teatab lisaks sellele, et ühele nende piiskopitoolile seati Farsi¹⁴ metropoliit.

1. TOOMA-TRADITSIOON 3. JA 4. SAJANDIL SEOSTUB SÜÜRIA-PARTIA KIRIKU PÕHJA-INDIA MISJONIGA

Me näeme Süüria kirikut, mille algus Pärsia riigis ulatub vähemalt 2. sajandisse,¹⁵ organiseeritud üksusena esmakordselt esi-

¹¹Tekstid nestoriaanlikel ristidel: Brown 1956: 85 jj. *Aut.*

¹²Cosmas Indicopleustes 119. Vt Winstedt 1909. *Aut.*

¹³Kosmas Indikopleustes oli Aleksandria kaupmees, kes reisis Araabias ja ilmselt ka Indias. Ta kirjutas teose *Kristlik topograafia*, milles kaitseb ühena esimestest kristlikest autoritest seisukohta, et maa ei ole kerakujuline, vaid lame. Teos on väärtuslik, kuna sisaldab andmeid Araabiast, Indiast ja isegi Hiinast.

¹⁴Ajalooline provints Iraanis, tuntud ka kui Pars (antiikautoritel Persees).

¹⁵Rooma riigi alale jäävas Süüria osas, konkreetset Antiookia linnas, on kristliku koguduse olemasolu tõendatud juba 1. sajandil. Selle kogudusega oli seotud ka apostel Paulus (Ap 11:22–26; 13:1 jj; 14:26; 15:35). Apostlite tegude raamatu järgi hakati just Antiookias kutsuma Jeesuse järgijaid esmakordselt kristlasteks (Ap 11:26).

mesel Ktesiphoni¹⁶ kirikukogul 410. a. Selle Efesose kirikukogu otsuseni ulatuv dogmaatiline (nestoriaanlik) eriasend¹⁷ fikseeriti teisel Ktesiphoni kirikukogul 486. a, seega rohkem kui viiskümend aastat pärast Efesose kirikukogu. Selle kiriku pea, *katholikos*,¹⁸ on resideerinud alati tolle kiriku tuumik- ja tekkealal Mesopotaamias. Mida enam aga see nestoriaanlikuks muutunud kirik Sassaniidide riigiga liitus, seda olulisemaks pidi muutuma Rew-Ardashiris¹⁹ resideeriva Uus-Pärsia riigi metropoliidi tähtsus. Arbela kroonika²⁰ tõendab, et Sassaniidide riigis oli juba aastal 225 terve hulk piiskoppide resideerimispaiku. Mesopotaamia *katholikos*'e ja tema Farsi metropoliitide rivaalitsemisest, iseäranis kaugemate misjonipiirkondade pärast, kuuleme ka varasest islami ajajärgust.²¹ 6. sajandist pärinev Kosmase teade *katholikos*'e mõjust Lõuna-India piiskopitooli täitmisele on seega väga hästi mõistetav nestoriaanliku kirikupoliitika raames.

Kas ei pidanud Malabari kirik olema vastavalt sellele tolle suurejoonelise, Hiinani ja Mandžuuriani ulatunud nestoriaanliku misjoni eelpost?²² Siis peaksime selle tekkimise paigutama suhteliselt hilisesse aega — mitte varasemasse aega kui 5. sajandisse, sest varem ei saanud olla nestoriaanlikku kirikut koos selle radikaalse askeetliku suundumusega ega tekkida selle kiri-

¹⁶Sassaniidide riigi pealinn, asus Tigriise ääres. Sassaniidid on Pärsia kuningadünastia, mis valitses 3.–7. sajandil pKr. Sassaniidide riiki nimetatakse ka Uus-Pärsia riigiks.

¹⁷Mõeldud on Efesose kirikukogu 431. a, mis mõistis hukka nestoriaanluse ehk patriarh Nestoriose õpetuse. Selle kohta vt Laats 2014. Efesose kui olulise kristliku keskuse kohta vt Lahe 2020.

¹⁸Tiitlit *katholikos* on kandnud ja kannavad paljude idakirikute kirikupead.

¹⁹Ka Riu-Ardashir või Reishahr. Linn Farsi provintsis, kristliku piiskopkonna keskus.

²⁰Teadaolevalt vanim süüriakeelne kristlik kroonika, mille tekkeaeg ei ole teada (dateeringud kõiguvad ajavahemikus 6.–11. saj.).

²¹Spuler 1962: 125 jj. Kõige põhjalikum kogumik allikatest ristiusu leviku kohta Pärsia lahe ääres vt Mingana 1926, millest Placid (1956: 375 jj) kaugemale ei lähe. *Aut.*

²²Selle misjoni kohta vt taas Laats 2014; Vööbus 2009: 270–274. Hiina misjoni kohta eraldi ka Laats 2009.

ku seotust Sassaniidide riigiga. Mõlemad olid juba nimetatud teise Ktesiphoni kirikukogu ajaks kindlasti olemas ning alles seejärel algas laiaulatuslik misjon. Loomulikult on täiesti võimalikud ka nestoriaanluse-eelse Ida-Süüria kiriku misjoniambitsioonid ja need on ka tõendatud. Nende puhul on küll tegemist (nagu veel täpsemalt näha saame) järkjärgulise Pärsia riigist ja selle vahe- tutest piirialadest läbitungimisega, kuid mitte kaugele ulatuvate ettevõtmistega.

Hilisem, nestoriaanlik impulss India kristluse tekkimisele on esmalt vastuolus Tooma-traditsiooniga, mille päritolu on fiksee- ritav. Nagu on üksikasjalikult näidanud Günther Bornkamm,²³ il- mub apostel Juudas hüüdnimega Toomas (Kaksik)²⁴ vanimas pä- rimuskihistuses Partia²⁵ apostlina, täpsemalt öeldes Süüria-Me- sopotaamia Rooma ja Partia riigi vahel paiknenud piiriala (mille keskus oli Edessa²⁶) apostlina (Bornkamm 1936: 316 jj). Tolles väikeses riigis, Osroenes,²⁷ valitses juba varakult, umbes 2. sajan- di alguses, kristlusesse pöördunud dünastia, mis oli võimul 3. sa- jandi esimeste aastateni ning millel oli suurvõimude vahel teatud iseseisvus (Kirsten 1959: 554 jj). See ala sai nii Süüria oma krist- luse kui ka Süüria rahvuskirjanduse hälliks. Siin, Edessas, kus

²³Saksa teoloog (Uue Testamendi teadlane, 1905–1990). Ta on tõl- kinud saksa keelde *Tooma tegude raamatu*.

²⁴Jeesuse jünger Toomas, üks kaheteistkümnest apostlist. Kuna ni- mekuju Juudas Toomas on tõendatud vaid Süüria allikates, pärineb Süü- riast ilmselt ka Tooma evangeelium, milles Toomas esineb just selle ni- me all. Vt Lahe 2005: 8. Tooma evangeelium on ilmunud Uku Masingu tõlkes ka eesti keeles.

²⁵Partia on ajalooline piirkond Kaspia mere ääres, kust lähtunud iraa- ni hõim, partlased, rajas 3. sajandil eKr oma suurriigi, mis hõlmas suu- remat osa varem Ahhemeniididele kuulunud Pärsia alast. Olid võimul 3. sajandini pKr, mil nad kukutati Sassaniidide poolt.

²⁶Linn Ülem-Mesopotaamias, tänapäeva Türki alal (tänapäeval kan- nab nime Urfa). Linn tekkis hellenismiajastul ning oli Süürias oluliseks kristlikuks keskuseks.

²⁷Kuningriik Süürias, pealinn Edessa. Osroene oli Partiaist sõltuv, ent formaalselt iseseisev riik 132 eKr – 214 pKr.

võidi olla hästi informeeritud Partia riigi oludest,²⁸ tekkis 3. sajandil legend, et apostel Toomas olevat siirdunud Indiasse ning pärast suurt edu paganate pööramisel surnud seal märtrisurma. See legend oli kreeklaste ja süürlaste hulgas juba 4. sajandil laialt tunnustust leidnud ning tõrjus peaaegu kõikjalt välja varasema käsitle, mille järgi India apostel olevat Bartolomeus.²⁹ Edes-sas endas oli Tooma haud, kuna vanema käsitle järgi olevat ta surnud siin loomulikku surma.³⁰ Aga juba 4. sajandi keskel tea-ti märter Tooma säilmete üleviimisest Indiast Edessasse (Born-kamm 1936). Vana haua traditsioon ja uus India legend tuli seega ühtlustada, kuna teine neist oli end tõsiselt maksma pannud.

Teos, mis levitas Tooma-legendi, on meie käsutuses erineva-tes versioonides.³¹ Tänapäeval ollakse ühel meelel selles, et *Tooma teod*³² koostati kõigepealt süüria keeles, mis sisaldab siiski mõningaid kreekaakeelses versioonis leiduvaid elemente, mis pä-rinevad praegusest varasemast tekstikujust. Teos, mis tekkis oma põhijoontes manihheismi-eelsel³³ ajal,³⁴ on äratanud teadusmaa-ilmas huvi mitmel põhjusel. See sisaldab liturgilisi vormeleid,

²⁸Widengren 1960. Edessat nimetatakse süüriakeelses kirjanduses meelsasti "Partia Edessaks": Cureton 1864: 41. *Aut.*

²⁹Üks kaheteistkümnest apostlist. Teda mainitakse nt Mt 10:3; Mk 3:18; Lk 6:14; Ap 1:13.

³⁰Aleksandria Clemens, *Strom.* 4, 9, 71. *Aut.*

³¹Süüriakeelse versiooni kohta ilmus hiljuti väga põhjalik kommentaar: Klijn 1962. India-küsimust ei ole seal siiski käsitletud rahuldavalt. *Aut.*

³²See apostel Tooma Indias-käigust jutustav apokrüüfne teos kuu-lub Uue Testamendi apokrüüfide hulka, s.t varakristlike teoste sekka, mis matkivad oma stiililt Uue Testamendi teoseid (*Tooma teod* matkib Apostlite tegude raamatut), ent mida ei võetud Uue Testamendi kaa-nonisse. Teosest on tõlgitud väike katkend ka eesti keelde (vt Annus 2008).

³³Manihheism on prohvet Mani (216–276/77 pKr) rajatud gnostili-ne usund. Vt Daryae 2019: 1658–1664; Hutter 2018; Klimkeit 2002; Rudolph 2014: 341 jj.

³⁴Manilastel on olnud omaenda Tooma-traditsioon. Vrd Alexander Lycopol; Brinkmann 1895: praef. XIII jj. *Aut.*

ulatuslikke tunnistusi gnostilisest mütoloogiast,³⁵ India päritolu jutustavat ainet jpm (Bornkamm 1933: 61). Meid huvitab siin küsimus väga tõenäoliselt Edessas elanud autori India-pildi kohta. Siiski tuleb hoiduda võtmast *Tooma tegude* geograafilisi andmeid liiga sõna-sõnalt. Nii müüb nt ülestõusnud Kristus Tooma orjana ühele India kaupmehele ja saadab ta Indiasse — mõlemad alustavad oma reisi kohe Jeruusalemma sadamast. On aga mõttekas küsida, milliseid üldisi kujutlusi autor India nimega seostas või õigemini, oma lugejate puhul eeldas.

Siin näitab meile nii lähem vaatlus kui ka võrdlus kreeka-rooma kirjandusega India kohta, et *Tooma tegusid* on kujundanud kirjanduslikult partlaste pilt Indiast. Esmalt puuduvad igasugused viited Aleksander Suure sõjakäigule,³⁶ mida järgisid kõik kreeka-rooma maailma kirjanduslikud India kirjeldused. See ilmneb näiteks ligikaudu samal ajal *Tooma tegudega* tekkinud Philostratose³⁷ Apolloniose-romaanis.³⁸ Philostratos laseb oma kangelasel jõuda Indiasse Aleksander Suure jälgedes, s.t maad mööda läbi Iraani, ning pöörduda partlaste valitsetud Babülooniassa tagasi makedoonlase suure admiralil Nearchose³⁹ marsruuti järgides, s.t lähtudes Induse suudmest. Philostratos teatab täpselt, kus Tyana Apollonios külastas paiku, kus oli peatunud juba Aleksander, ning kus ta otsekui hõivas kirjanduslikku uudismaad. Seejuures jäävad konkreetseid geograafilised andmed korrektseks vaid niivõrd, kui imemees järgib tõesti Aleksandri rännumarsruuti.⁴⁰

³⁵Gnoosise kui liikumise kohta vt Rudolph 2014.

³⁶Aleksander Suure sõjaretk Indiasse toimus 326–325 eKr.

³⁷Lucius Flavius Philostratos (u 170–247/250 pKr) oli kreeka sofist, kelle kaks tuntuimat teost on *Apolloniose elu* ja *Sofistide elulood*. Vt tema kohta ka Taplin 2019: 274–276, 282–283, 286.

³⁸Tyana Apollonios (u 15–100 pKr) oli kreeka uuspütagoorlik filosoof ja imetegija, kes külastas *Apolloniose elu* järgi kaugeid maid, sh Indiat. Vt tema kohta ka Taplin 2019: 286–287.

³⁹Nearchos (u 360 – pärast 314 eKr) oli Aleksander Suure noorpõlvvesõber, kes saatis Aleksandrit tema sõjaretkel Indiasse ning juhtis tema vägede lahkumist Indiast.

⁴⁰Hea näide geograafia mõttetusest väljaspool Aleksandri sõjaretkel horisonti on kangelase tagasitee (Philostr. v. *Apoll.* 3, 50). *Aut.*

Tooma teod toimivad teisiti. Apostel asub merereisile ja randub sadamas, millest ta jõuab lühikese ajaga India kuninga Gundaphorose ehk Gundaphernese residentsi. Selle nime taga peitub mälestus kõige tähtsamast tolle Partia päritolu dünastia valitsesjast, kes valitses väga nõrgas seotuses Partia suurvürstikust Ktesiphonis 1. sajandil enne ja pärast Kristust väikseid osastisriike Induse jõe piirkonnas.⁴¹ Me tunneme neid Indo-Partia kuningaids, kes likvideerisid koos mõningate saka⁴² pealikutega sammhaaval kreeklaste valitsuse Indias, eeskätt mündileidude põhjal, samuti väljakaevamiste põhjal Taxilast,⁴³ mis oli olnud ligikaudu kaheksakümmend aastat ühe Partia dünastia residentsiks.⁴⁴ Too nende Partia kuningate hulka arvatav Gundafurr ei valitsenud küll võibolla apostlite ajal, vaid pigem 1. sajandil eKr. Küll pidi ta olema olnud aga õige kuulus, saades nimeandjaks ühele kolmest pühast kuningast⁴⁵.⁴⁶

Ka *Tooma teod* tunnevad dünastia nime, mis nende kirjutamise ajal 3. sajandi alguses valitses üht Loode-Indiat, Afganista-

⁴¹Indo-Partia kuningas, kelle valitsusaja dateerib Richard Stoneman u aastatesse 20–46 pKr.

⁴²Iraani nomaadihõimud, kes olid lähedalt suguluses sküütidega. Pärinesid Põhja- ja Ida-Euraasia steppidest ja Tarimi nõost. Jõudsid 2. sajandil eKr Loode-Indiasse, kus hõivasid suuri alasid. Indias on nad tuntud indo-sküütide nime all.

⁴³Skr Takšašilā. Muistne linn Loode-Indias (Pandžabis) tänapäeva Pakistani territooriumil. *Apolloniose elu* järgi resideeris selles linnas kuningas Gondophares. Taxilas asus ka suur budistlik ülikool, mille asutamisaeg ei ole teada. Ülikool püsis 5. sajandini pKr ja seal õppis üliõpilasi paljudest maadest, sealhulgas Hiinast.

⁴⁴Väljakaevamiste aruande järgi (Marshall 1951) oli Taxila kõige varasemast ajast kuni 1. sajandini pKr olnud Partia võimu all, mille lõpetasid kušaanid. *Aut.*

⁴⁵Need kolm kuningat, kes läksid Petlemma Jeesus-last kummardama, kannavad keskaegsetes pärimustes nimesid Caspar, Melchior ja Balthasar. Caspari nimi on moondkuju Gondopharesest.

⁴⁶Monneret de Villard 1952: 25. — Kokkuvõtvat, kuigi sageli ilmselt vaieldavat käsitlust sakade, partlaste ja kušaanide valitsuse kohta Põhja-Indias vt Lohuizen-de Leeuw 1949. *Aut.* [Eesti keeles vt Daniélou 2011: 134–139.]

ni ja Vene-Turkestani hõlmavat riiki: kušaanid,⁴⁷ kes olid nagu partlasedki üks loode-iraani keeli rääkiv hõim, kõrvaldasid 1. sajandi jooksul pKr Indiast partlaste ja sakade valitsuse. Nad olid peale roomlaste kõige olulisemad ja enamasti väga ebamugavad välispoliitilised partnerid esmalt Partia ning seejärel Sassaniidide riigile.⁴⁸ Nende riik kuulus seega täielikult Partia riigi elanike vaatevälja.

Tooma tegudes esinevate indialaste nimed on (juhul, kui need ei ole ehtsat süüria algupära) eranditult iraani päritolu. See sobib Loode-Indiasse, mida tollal valitses eranditult iraani päritolu ülemkiht, kes oli partlaste ja veel enam Sassaniididega püsivas kontaktis.

Kõige olulisemaks liiklusteeks Indiast Mesopotaamiasse, mis oli majanduslikult Partia ja Sassaniidide riigi kõige tähtsam osa, oli mereteed Eufрати suudmest Induse suudmeni.⁴⁹ See marsruut, mida Nearchos oli läbinud vastupidises suunas, oli hellenismi- ja partia ajastul nagu tänapäevalgi mugavam ja armastatum kui tee läbi Iraani kiltmaa. Seepärast oli see tee Partia kaubanduse tõeline tuiksoon, mille kaudu toimus ka suur osa Rooma riigi ja Põhja-India transiitkaubavahetusest, mis kindlustas Partia riigile suure sissetuleku. Me teame seda tänu Augustuse ajastu Partia geograafi Isidoriosele Charaxist (tänapäeva Basra⁵⁰) ning tä-

⁴⁷Nendest Loode-Hiina piiri äärest tulnud iraani hõimude hulka kuulunud nomaadihõimudest sai alguse Kušaani impeerium, mis hõlmas suuri alasid Kesk-Aasias ning praeguse Afganistani, Pakistani ja India territooriumil. Kušaanide ja Kušaani riigi kohta vt Lahe 2019; Sagar 2016; Harmatta jt 2017; Daniélou 2011: 136–139.

⁴⁸Kušaanide dünastia dateerimise küsimuses puudub tänini üksmeel. *Aut.* [Selle probleemi kohta vt Sagar 2016.]

⁴⁹Mereteed Eufрати suudmest Induse suudmesse on kirjeldanud Charaxi Isidoros *Stadiasmoses* (FGH 781 F 1/2) ning Appianos *bell. civ.* 5, 9, 37 nimetab seda oluliseks kaubateeks. Selle kohta: Goossens 1957: 63; Grey 1955: 199 jj. Sel teel India ja Rooma riigi vahel toimunud kaubavahetuse mitmekesisuse ja Palmyra tollitariifide kohta annab informatsiooni Seyrig (1941: 263 jj). Ka Mani reisis sel kombel Loode-Indiasse, kus ta tutvus budismiga (Widengren 1961: 35). *Aut.*

⁵⁰Linn tänapäeva Iraagi lõunaosas.

nu Palmyra linna⁵¹ tollitariifidele 2. sajandist. Traianuse⁵² põgus edasitung Eufraati suudmeni teenis teatud mõttes eesmärgi saada Rooma kontrolli alla lisaks mussoonide teele Egiptusest Indiasse ka põhjapoolne meretee läbi Pärsia lahe.⁵³ See on seega mõistetav vaid juhul, kui Edessa päritolu ja Partia olusid tundev autor laseb oma kangelasel reisida meritsi Indiasse. Siin on mõeldud ligipääsu Induse suudmele. Ja kui apostel seal esimeses India sadamas kohe juudist flöödimängijannat kohtab,⁵⁴ on see jutustuse detail läbinisti realistlik — Mesopotaamia oli tollal täis juudi kogukondi ja sellega ääriselt tihedalt seotud Loode-Indiat valitsesid iraanlased. Veel tänapäevalgi rändavad arvukad juudi muusikud läbi terve Iraani.

Sadamalinn, kus Toomas randub, kannab *Tooma tegude* kreeka keelses versioonis nime Andrapolis.⁵⁵ Selles on ikka ja jälle tahetud näha viidet Lõuna-Indiale, samastades seda kohta Andhra riigi pealinnaga Dekkani idarannikul, millest teab jutustada Plinius.⁵⁶ Aga lähtudes sellest, et Andhra vana pealinn Kistna jõe kaldal ei olnud sadamalinn ja et Andrapolise moodi kõlavad kohanimed on tõendatud ka Põhja-Indias,⁵⁷ on mitmetes meie teose kreekakeelsetes käsitirjades öeldud selgelt, et Andrapolis ei ole linna õige nimi. Selle nimi olevat ENADROX, milles võib ilma vaevata ära tunda moonutatud, kuid paleograafiliselt seletatava

⁵¹Nüüdne Tadmor. Oaas ja karavanide peatuspaik Süürias, oluline ida ja lääne vahelise kaubanduse keskus.

⁵²Rooma keiser; valitses 98–117 pKr. Vallutas sõjas Partiaga (114–117) Armeenia ja Mesopotaamia ning liitis need Rooma riigiga.

⁵³Traianuse katse kohta (mida hiljem kordas Alexander Severus, Herod. 6, 5, 2 jj) kinnitada kanda Eufraati ääres vt Altheim 1950: 2, 79 jj. *Aut.*

⁵⁴See stseen on tõlgitud ka eesti keelde. Vt Annus 2008.

⁵⁵Kr 'inimese linn'. Kaide Rätsep tõlgendab linna nime hinduistliku paralleeli põhjal allegooriliselt kui inimkeha, millel on viis meelt.

⁵⁶Esimesena von Gutschmid; vt Klijn 1962: 28. *Aut.* [Plinius Vanem, Gaius Plinius Secundus (23/24–79 pKr), Rooma riigiametnik, ajaloolane ja kirjanik. Tema teos *Naturalis historia* sisaldab olulist informatsiooni Aasia ja Aafrika geograafia ja etnograafia kohta.]

⁵⁷Andarapana Induse keskjooksust põhjas Ptolemaiosel (7,1,56). *Aut.*

süüriakeelse nimevormi Sandaruk. Lisandi *polis* abil hädapärastelt helleniseeritud Andra ei ole seega midagi muud kui süüriakeelse nime edasine moonutus.⁵⁸ Iga katse määrata sadamalinna asukohta peab lähtuma süüriakeelsest nimevormist. Seost Lõuna-India Andhraga ei saa siin igatahes luua.⁵⁹

Ernst Herzfeld⁶⁰ oletas, et süüria *sandaruk* on moodustatud pärsia sõna *sind(a)rud* ('Induse jõgi') järgi,⁶¹ mis on olnud hiljem tavaline Induse tähistus islami geograafias.⁶² Kui süüriakeelses nimes peaks peituma tõesti India nimi Induse või Induse oru kohta, siis pakuksid *Tooma teod* esimest näidet meie jaoks tavalisest India ja Sindhi eristamisest, mis oleks siis seletatav India nime teise laenamisena Süüria-Mesopotaamia kaupmeeste kaudu. Harilik nimi India, mida esialgu seostati üksnes Induse oruga, seejärel vastavalt geograafilise horisondi laienemisele terve Indiaga, on laenatud Ahhemeniidide valitsusajal pärsia keelest, s.t koos algusvokaalidega või õigemini *psilos'*ele allutatud *h*-ga (*hind*, *hinduś*) *s*-i kohal India originaalis (*sindh*). See käib nii heebreakeelse *ḥoddu* kui ka aramea-süüriakeelse *ḥenda* ja kreekakeelse *India* kohta. Süüria keeles on olemas meile tavaline Sindhi ja India eristamine, võttes appi ühe ja sama India sõna kaks eri aegadest pärit laenu Tell Mahre Dionysiose kroonikas (9. sajandi algus) (Payne Smith 1879–1901: 2676, suppl. 236;)⁶³ keel ja geograafiline terminoloogia on süüriakeelsetes kroonikates väga tugevasti traditsiooniga seotud, nii et nimekuju erinevuse varases esinemises ei

⁵⁸SANDAROX / ENADROX / ANDRA-. *Aut.*

⁵⁹Lévi 1897: 31; Burkitt 1900: 288. — Farquhar (1926: 97) peab kreekakeelsete *Tooma tegude* Andrapolist sama nimega kohaks Niiluse delta idaosas. See on jutustuse käiku silmas pidades võimatu, rääkimata kõrvalekalduvast süüriakeelsest nimevormist. *Aut.*

⁶⁰Ernst Emil Herzfeld (1879–1948), Saksa arheoloog ja iranist.

⁶¹Herzfeldi seisukohta on arutanud Duchesne-Guillemin (1962: 242), tal aga puudub viide J. Marquart'ile (1901: 46), kes oli esitanud juba väga sarnase seletuse. *Aut.*

⁶²Le Strange 1930: 131. Sadamat, mille nimi on Sindan ja mis asus Bombayst [tänapäeval Mumbai] lõunas, mainib üks islami geograafia varane autor: Minorsky 1937: 244. *Aut.*

⁶³Selle süüriakeelse kroonika koostaja oli 818–845 Antiookia patriarh.

ole põhjust kahelda. Sandaruk *Tooma tegudes* on, kui see tähistab tõesti Sindhi, teine laen enne 3. sajandit, mis sobib hästi kaubandusliku olukorraga Pärsia lähel.

Agas igesi siis, kui nimetatud sadamalinna ei saa kindlalt identifitseerida, ei ole kahtlust selles, et *Tooma tegude* India on India Partia vaatenurgast — India, mis kuulus 3. sajandi alguses Kušaani riiki ning kuhu oli Mesopotaamiast kõige mugavam jõuda laevaga.

Kui eeldada, et *Tooma teod* on koostatud selleks, et anda ühele suhteliselt noorele misjonikirikule apostellik traditsioon,⁶⁴ tuleks ühenduses selle misjoni suuna ja eesmärgiga silmas pida teose geograafilisi raame. Misjonireaalsus, mida peaks otsima *Tooma tegude* tagant, kajastab vahetult Põhja-India Partia riigiga piirnevaid osi, millel olid tolle riigiga tihedad poliitilised ja majanduslikud sidemed. Tegelikult tõendab suur Edessa teoloog Bar Daisan⁶⁵ juba pisut enne aastat 200 kristlike koguduste olemasolu just tolles Kušaani riigis, kuhu kuulus ka Loode-India (*Lib. leg. reg.* 607 jj Nau; siia juurde Spuler 1962: 139). See sobib viimaks hästi meie tähelepanekuga, et Nikaia kirikukogu⁶⁶ osavõtjate hulgas oli üks piiskop Pärsiast ja Indiast (vrd Mingana 1926: 495). See kirikuvürst esindas suurt Süüria-Mesopotaamia kiriku

⁶⁴Alates 2. sajandist oli kristlikus kirikus levinud arusaam, et õige on vaid see, mille päritolu on tagasiviidav mõne apostlini. Just 2. sajandil hakatakse omistama evangeeliume teatud apostlitele (Matteus, Johannes) või apostlite õpilastele (Markus, Luukas), tekivad apostliteni ulatuvad piiskoppide loendid ja arusaam apostlikust ametijärglusest, mille kohaselt õiget õpetust esindavad vaid apostlite poolt ametisse seatud vaimulikud, kes on omakorda ametisse seadnud uued vaimulikud. Selle arusaama põhjendamiseks projitseeriti hiljem tekkinud nähtused (näiteks monoepiskopaat ehk juhtimismudel, mille järgi kogudust juhib üks piiskop) tagasi 1. sajandisse, mil neid nähtusi reaalselt ei eksisteerinud. Sellist toimimisviisi ei ole õige hinnata pettusena — pigem on tegemist ajalootoloogilise konstruktsiooniga, mille abil kogudused püüdsid legitimeerida oma õpetuse ja ametite õigsust.

⁶⁵Tuntud kui Bardaisan või Bardesanes; elas 154–222. Tema *Raamatu paikkondade seadustest* ehk *Maade seaduste raamatu* katkend on ilmunud Amar Annuse tõlkes ka eesti keeles (vt Bardaisan 2007).

⁶⁶I oikumeeniline kirikukogu, mis toimus 325. a.

Iraani-India misjoniala Partia riigi, hiljem aga Sassaniidide riigi alal, kui tollal oli ka vaid vähe üksikkogudusi.⁶⁷

See, et kristlus tänapäeva Lääne-Pakistani alal on peaaegu jäljetult kadunud, võib olla seostatav sellega, et nimetatud alad olid suures osas juba 8. sajandil muutunud islamimaadeks. Kesk-Aasiasse ja Hiinasse, kus nestoriaanlikud kogudused püsisid 13. ja 14. sajandini,⁶⁸ jõudsid moslemid alles palju hiljem või ei jõudnudki.⁶⁹

Meie 3. ja 4. sajandi Tooma-traditsiooni vaatlus on näidanud, et kristliku koguduse varane ilmumine Lõuna-Indiasse ei ole selle abil seletatav, kuna legend Toomast kui India apostlist peab olema omistatav Partia riigi Süüria kiriku misjonile Põhja-Indias. Vanimaks tõendiks Malabari kirikliku kontakti kohta Mesopotaamia-Pärsia kristlastega jääb seega too Kosmas Indikopleustese teade 6. sajandist. Seal ei ole aga juttu apostel Toomast. Kuidas saaks siit edasi minna?

2. BARTOLOMEUSE TRADITSIOON SOBIB EGIPTUSE 2. SAJANDI LÕUNA-INDIA MISJONIGA

Nagu juba mainitud, on olemas üks vanem traditsioon, mille järgi ei ole India apostel mitte Toomas, vaid Bartolomeus. Vanim tõend sellest traditsioonist viib meid 2. sajandi keskpaiga Aleksandriasse. Eusebios⁷⁰ teatab nimelt (Eusebios, *h. e.* 5, 10), et suure Cle-

⁶⁷Seerti kroonika räägib kristluse tugevnemisest seeläbi, et kuningas Shapur I asustas 260. a Pärsia alale kristlastest sõjavange. Arbela kroonika loendab juba 225. a mitte vähem kui 17 Tigrisest idas asunud piiskopkonda. Vrd Lietzmann 1936: 274 jj. *Aut.* [Kristlaste kohta Sassaniidide riigis vt ka Daryae 2019.]

⁶⁸Nestoriaanide Aasia-misjoni kohta vt Võõbus 2009: 270–274.

⁶⁹Nestoriaanlik kristlus Kesk-Aasias langes samuti ohvriks islamile ja nimelt Timuri sõjakale islamile. *Aut.*

⁷⁰Eusebios Kaisareast (u 280 – u 339), teoloog ja kirikuajaloo uuri-ja. Tema *Kiriku ajalugu* mõjutas tugevalt järgnevate aegade kirikuloo kirjutamist.

mensi⁷¹ õpetaja Pantainos⁷² olevat rännanud Indiasse ja kohtunud seal kristlastega, kelle hulgas olevat olnud kasutusel heebrea keeles kirjutatud Matteuse evangeelium. Selle olevat toonud neile apostel Bartolomeus.⁷³

Ikka ja jälle on oletatud, et Pantainose India olevat tegelikult olnud mingi Punase mere Aafrika või Araabia rannikuala. Tegelikult vastab India ja Etioopia samastamine ühele vanale ja levinud arusaamale ning võis viia selliste äravahetamisteni.⁷⁴ Peale selle elas 1. ja 2. sajandil arvukalt indialasi Punase mere ääres, mis oli üks tiheda mussoonkaubanduse tagajärgi. Näiteks oli Sokotra saarel⁷⁵ araabia-india-kreeka segarahvastik.⁷⁶ Nii võis lihtsatel inimestel tekkida küsimus, kus õigupoolest algab India, kuna 2. sajandil arvestas ka teaduslik geograafia Lõuna-India ja Ida-Aafrika vahel asuva maismaasillaga (Ptolemaios 4 *pass*). Ei ole aga mingit põhjust omistada India ja Punase mere rannikualade äravahetamist Eusebiosele. Ta oskas nimelt hästi (nagu seda oska-

⁷¹Mõeldud on Aleksandria Clemensit (u 150–215 pKr), Egiptuses tegutsenud varakristlikku teoloogit.

⁷²Kreeka teoloog (srn u 200 pKr), kes oli tegev Aleksandria kateheetide koolis.

⁷³India Bartolomeuse kristlaste “heebreakeelne” evangeelium valmistab mõningast peamurdmist, sest kogudustes, mis olid asutatud Aleksandriast, ootaks kreekakeelset piibliteksti. Ehk on siin tegemist lähemalt mitte enam teadaolevate sidemetega vähemalt sama vana India juutlusega, mis ei pruugi pärineda Aleksandriast? *Aut.*

⁷⁴Vrd *RhMus* 105 (1962) 97 jj. Üks kena näide lootusetust segiajamisest väheharitud inimese peas leidub Malalasel. Seal on kuninganna Kandake Porose kõrval Aleksandri vaenlaseks Indias. Siis ülendab makedoonlane ta Etioopia kuningannaks (8 [194 jj Dind])). Maad, mis kutsus seoses Aksumi-himjariitide sõjaga saadiku Konstantinooplist tagasi, nimetab Malalas samuti Indiaks. Tegelikult on see Abessiinia, nagu näitab kuninga nimi Elesboas. See on neegus 'Ella Ašbeha, keda Kosmas nimetab Ellatzbaasiks, *Arethase teod* aga Elesbasiks. *Aut.*

⁷⁵Saar India ookeanis. Kuulub tänapäeval Jeemenile.

⁷⁶*Peripl.* 31. Punase mere rannikualasid nimetas Indiaks juba Vettius Valens (13 Kroll) ja Sozomenos nimetab neid koguni *he kat he-mas India* (h. e. 2, 24, 1). *Aut.* [Segarahvastikust Sokotra saarel annavad tunnistust mh saarelt leitud sanskritikeelsed raidkirjad. Vt nende kohta Dihle 2020.]

sid ka Rufinus,⁷⁷ Philostorgios⁷⁸ ja Sozomenos⁷⁹) eristada lõuna-araablasi, abessiinlasi ja pärisindialasi.⁸⁰ Peale selle teame juhtumisi täpselt, et Abessiinia aksumiitide⁸¹ esmapöördumine leidis aset Constantinuse ajal,⁸² Lõuna-Araabia himjariitide⁸³ pöördumine koguni alles Constantinus II ajal.⁸⁴ Veel vähem usutav on selline äravahetamine Aleksandria Clemensil, kes võis siin olla aga Eusebiose ja Pantainose vahendajaks. Clemensil on tähelepanuväärset infot, mis pärineb tõendatavalt Lõuna-Indiast, ning ta tunneb näiteks esimese kreeka autorina Buddha tiitlit (Aleksandria Klemens, *Strom.* 1, 15, 71). Me võime seega oletada üpris kindlalt, et Clemensi õpetaja Pantainos rändas tegelikult Lõuna-Indiasse ja kohtas seal 2. sajandi keskel Bartolomeuse kristlasi.

Reis Egiptusest Lõuna-Indiasse oli 1. ja 2. sajandil tänu hästi funktsioneerivale Rooma merepolitseile Punasel merel täiesti ohutu ning selle võtsid igal aastal puhuvate mussoontuulte ajal ette kümned või koguni sajad Egiptuse laevad. Tollal sõideti mussoontuulte toel koguni Põhja-Indiasse, Induse suudme sadamatesse. Kuid mussoontuuli järgivate marsruutide hulgas, mida loetlevad Plinius ja Punase mere Peripluse⁸⁵ koostaja 1. sajandi lõpus,

⁷⁷Rufinus Aquleiaist (344/345–411), varakristlik munk ja teoloog.

⁷⁸Teoloog ja kirikuajaloo uurija, elas 368 – u 439.

⁷⁹Juristi haridusega kirikuajaloo uurija, elas u 400–450.

⁸⁰Rufinus, *h. e.* 10, 9 m. Par.; Philostorgios, 18, 15 jj ja 35, 12 jj. Bidez, *Common. Pallad.* (liber de brahm.) init. ed. Derrett. Hieronymus (ep. 70, 4) seostab Pantainose traditsiooni tõelise Indiaga, kuna ta mainib selles seoses braahmaneid. Ka muidu leidub Hieronymusel eriliselt peent informatsiooni India kohta (*adv. Jov.* I, 42 koos Buddha sünnilegendiga). *Aut.*

⁸¹Aksumi riigi asukad. Aksumi kuningriik asus u 80 eKr – u 940 pKr praeguse Lõuna-Etioopia ja Eritrea aladel.

⁸²Mõeldud Constantinus I-t, kes oli Rooma keiser 306–337.

⁸³Lõuna-Araabias (praeguse Jeemeni alal) ajavahemikus 110 eKr – 525 pKr asunud kuningriigi elanikud.

⁸⁴Rooma keiser 337–340.

⁸⁵Kr Περίπλους τῆς Ἐρυθρᾶς Θαλάσσης, ld *Periplus Maris Erythraei*, 1. sajandist pKr pärinev meresõidu käsiraamat, mis on oluline allikas ka eri rannikumaade ja -linnade, nende elanikkonna ja olustiku kohta.

on kõige olulisem ja kõige rohkem kasutatud tee Malabari rannikule.⁸⁶ Peaaegu ainult Lõuna-Indias, mitte Põhja-Indias, on leitud tuhandeid keisririigi ajajärgu münte.⁸⁷ Vaid Lõuna-Indias olid olemas alalised kreeka-egiptuse kaubanduskolooniad, millest üks kaevati välja üsna hiljuti Arikamedus⁸⁸ Bengali lahe lõunaosas. Lõuna-Indias alaliselt elavate Rooma kaupmeeste arv oli nii suur, et keisrikultuse kultuspaikade rajamine tasus ennast ära — ühte neist Kap Kormorini⁸⁹ juures näitab Peutingeri maailmakaart.⁹⁰ Egiptuse kreeklased said hoida eemale ilmselt oma Partia riigist Lõuna-India turule tulnud Süüria-Mesopotaamia konkurentidest, kuna mussoone järgivad mereteed olid kindlalt nende kätes. Neil tuli jagada Põhja-India turgu Basra kaupmeestega, kelle valduses olid siin kõige mugavamad teed.⁹¹

Vastavalt sellele ei ole indialased kreeka-rooma Egiptuses haruldane nähe. Ühes miimis, seega rahvalikus meelelahutusetenduses 2. sajandist, esinevad mingit draviidi keelt⁹² kõnelev lõunaindialane ja India kaupmees, kes reisib mussoontuultega ühest Punase mere sadamast koju;⁹³ neist esimene on samal ajal ka ühe

⁸⁶Kolme mussoonidel põhineva laevatee kohta vt Plinius, *n. h.* 6, 101 jj ja *Peripl.* 57. Hiljuti korduvalt pakutud Periplusi dateerimise 3. sajandi algusse loodan kummutada ühes teises kohas. Kogu teema kohta vrd Delbrueck 1955/56: 8 jj. *Aut.*

⁸⁷Rooma Lõuna-India kaubanduse kohta keisririigi ajajärgul ja Arikamedu väljakaevamiste kohta vt Wheeler 1954 koos edasise kirjandusega. *Aut.*

⁸⁸Arheoloogiline leiukoht Lõuna-Indias, u 4 km Puducherry linnast, kust aastatel 1945 ja 1947–1950 kaevati välja kreeklaste ja roomlaste asustatud kaubandusfaktooria varemed. Faktooria tekkis ilmselt juba 2. sajandil eKr ja püsis kuni 7. või 8. sajandini pKr. Sealt on leitud ehitiste varemeid, veiniamforate kilde, münte, pisiplastikat jm.

⁸⁹Kap Kormorin on India mandriosa lõunapoolseim punkt.

⁹⁰Rooma impeeriumi teede kaart, mis pärineb praegusel kujul 13. sajandist (s.t on koopia Rooma keisririigi aegsest teedekaardist).

⁹¹Tähelepanuväärsel viisil on muidu väikeste Araabia ja India sadamate kohta hästi informeeritud Periplusi koostajal Pärsia lahe kohta öelda vähe. Just seal paiknes 1. sajandil pKr Partia riigi meremeeste valitsusala. *Aut.*

⁹²Keelkond, millesse kuuluvaid keeli kõneldakse India lõunaosas.

⁹³Seda näidendit käsitletakse ka teoses Dihle 2020.

ajaviiteromaani kõrvaltegelane.⁹⁴ Nende mõeldavate tihedate India ja Lõuna-Araabia sidemete taustal ei pane juudi ja kristlike koguduste olemasolu Malabari rannikul imestama.

Meil on aga veel üks tekst, mis võib õpetada, et Lõuna-Indiale viitav Bartolomeuse-traditsioon kuulub Kreeka-Egiptuse India-kaubanduse avarasse geograafilisse traditsiooni ning eristub just seeläbi Partia-Mesopotaamia Tooma-traditsioonist. See on nn *Passio Bartholomaei*, üks dateerimata apostlite tegude raamat, mis on olemas vaid kreekakeelses versioonis ja mida üldiselt tavatsetakse paigutada 4. või 5. sajandisse.⁹⁵ Selle sissejuhatuses öeldakse, et Indiat tuleks jagada kolme ossa: üks osa piirneb Etioopiaga, teine Meediaga ja kolmas asuvat maailma lõpus.⁹⁶

Meedia oli keisririigi ajal Partia riigi klassikaline nimetus. India teine osa saab olla vaid naabruses olevale Kušaani riigile kuulunud Põhja-India. Esimene, Etioopiaga piirnev osa on seevastu Lõuna-India, kuhu Ida-Aafrikast või Lõuna-Araabiast sai otse laevaga sõita ja millel oli 2. sajandi teadusliku geograafia järgi koguni mingi kauges lõunas oletatud maismaaühendus.

See, et Põhja- ja Lõuna-Indiat üldse nii teravalt eristatakse, ei ole tingitud vaid tollase Egiptuse kaupmehe vaatenurgast, mis peab silmas nende kahe piirkonna erinevat kaubanduslikku olukorda.⁹⁷ Kui kreeka meresõitjad Induse suudmealalt hõivasid 2. sajandil eKr esmakordselt Lõuna-India läänerranniku, ei pidanud nad selle juurde kuuluvat tagamaad India osaks. India all mõisteti tollal vaid Induse ja Gangese jõgede piirkondi.⁹⁸ Tava-

⁹⁴Miimi kohta vt Page 1950: 336 jj. Xenoph. *Eph.* 3, 12, 24. *Aut.*

⁹⁵Vrd Altaner 1958: 64. Arvestades Tooma legendi laialdase levikuga alates 4. sajandist on mõistetav, et seda teost püüti kõrvale tõrjuda. *Aut.*

⁹⁶See jaotus leidub ka Abdias *expos. tot. mund.* 18,35 (u 600 pKr). *Aut.*

⁹⁷Majanduslike olude erinevust selgitab Pausanias 3,12,24, kes võib olla mõelnud indialaste all, kes ei tundnud münte, üksnes lõunaindialasi. Vrd selle kohta Wheeler 1954: 167. *Aut.*

⁹⁸Nagu teatab Ptolemaios (1, 7, 6), tegi hilise hellenismiajastu meresõitja Diodoros Samoselt tähelepanekuid reisilt "Indikest Limyrikesse (Tamilimaale)". Limyriket või Damyriket ei peetud selle järgi algselt

arusaamas püsis see pilt ilmselt kauem kui geograafias, kus mõisteti nende seost õige varsti.⁹⁹

Kolmas India osa maailma lõpus ei ole midagi muud kui Indo-Hiina poolsaar, mis muutus Kreeka kaubandusele 1. ja 2. sajandi vahetusel pKr kättesaadavaks. 1. sajandil sõideti laevadega juba Bengali lahel, seega võidi tunda ka tänapäevast Birma läänerannikut. Siiski ei suudetud veel ületada piire, mida kujutasid endast Malaka poolsaar ning Sumatra ja Jaava saared.¹⁰⁰ See õnnestus alles kapten Alexandrosel, kelle reisi kirjeldab täpselt geograaf Ptolemaios (1, 14).¹⁰¹ See viis läbi Singapuri väina, seejärel piki Malaka idarannikut Bangkoki laheni ning sealt kagu suunas Mekongi suudmesse. 2. sajandil pidid paljud kaupmehed kreeka-rooma Egiptusest olema seilanud Indo-Hiina vetes, et kaubelda otse hiinlastega, kes viibisid seal oma ekspordisadamates. Ühest umbes kakskümmend aastat tagasi väljakaevatud Mekongi delta kaubasadamast on tulnud päevavalgele 2. sajandi kreeka-rooma päritoluga esemeid (Cœdès 1947: 36, 68 jj) ning Hiina riigiannalid märgivad aastal 166, et Indo-Hiina poolsaarelt olevat tulnud keiser Antuni, seega Marcus Antoninuse¹⁰² saatkond Hani dünastia¹⁰³ õukonda Lo-Yangis (Lõuna-Hiinas).¹⁰⁴ Kindlasti oli tegemist kaupmeestega, kes esinesid targalt saatkonnana ning kurtsid muu hulgas selle üle, et Rooma-Hiina maismaakaubandust blo-

India osaks. Sellega sobib hästi, et rahvalik Aleksandri pärimus lubab jõuda Aleksandril Gangeseni, kuid mitte iialgi Lõuna-Indiani (*Peripl.* 47). Üksnes esimene kuulub lisaks Induse piirkonnale Indiasse. *Aut.*

⁹⁹Siin on oluline eeskätt Poseidoniose teade Kyzikose Eudoxose merereisidest (FGH 87 F 28). Vrd Otto, Bengtson 1938: 195 jj. *Aut.*

¹⁰⁰“Teist Gangest”, mille tõusuvesi on sama kõrge kui Niiluse oma, seega Mekongi, tunneb Periplus autor vaid kuulduste põhjal (63). *Aut.*

¹⁰¹Ptolemaios, matemaatik, astronoom ja geograaf; elas u 100–170 pKr. Tema kogu tollal tuntud maailma hõlmav *Geograafia* on oluline allikas antiikaegsete teadmiste kohta geograafiast.

¹⁰²S.t Marcus Aurelius, Rooma keiser 161–180 pKr.

¹⁰³Hani dünastia valitses Hiinas 206 eKr – 220 pKr.

¹⁰⁴Kreeka-Rooma saadikute kohalolekust Hiinas 166. a pKr vrd Franke 1930: 404. Kattigara: Ptolemaios 1,14; 1,17,5; 7,3,3; 8,27,14. Ka Cœdès paigutab antiikse Kattigara Mekongi suudmealasse (1947: 71), mitte Punase jõe äärde tänapäeva Põhja-Vietnamis. *Aut.*

keerivad *an-shi*'d, partlased. Ptolemaios peab 2. sajandil ligipääsetavaks muutunud Indo-Hiinat asustatud maailma kõige idapoolsemaks maaks, mis piirneb hiinlaste maaga põhjas ning idas vaid välise maailmamerega (Ptolemaios, 1,11 jm).

Näeme seega, et muidu täiesti legendaarse *Passio Bartholomaei* geograafilised piirid vastavad täpselt sellele pildile Indiast, mille 2. sajandi teaduslik geograafia oli visandanud Egiptuse kaupmeeste kaugele ulatuva idakaubanduse põhjal. Bartolomeuse-traditsioon kuulub Rooma riiki, täpsemalt keisririigi hiilgeaja kreeka-rooma Egiptusesse.

Passio Bartholomaei sissejuhatus ei sobi aga üksnes aleksandrialase Pantainose India-reisi teatega. Kaisarea Gelasiuse¹⁰⁵ *Kirikuloos* oli teade aksumiitide pöördumisest Constantinuse ajajärgul. Tema geograafiline sissejuhatus, mida me saame rekonstrueerida Rufinuse ja Sozomenose andmete põhjal, tugines samale India-pildile, millel on omakorda kokkupuuteid Bartolomeuse kui esimese India apostli nimega.¹⁰⁶ Ja taas ei saa olla juttu India äravahetamisest Punase mere rannikuga. Sama ühemõttelised ja korrektsed on India ja Punase mere rannikupiirkondade eristamisel nagu ka sealsete vahemaade hindamisel *Arethase teod*. Need on tekkinud varases Bütsantsis, mitte nestoriaanide kirikus, ja käsitlevad Lõuna-Araabia kristlaste suurt tagakiusamist 6. sajandi algul.¹⁰⁷ Üht samamoodi õiget, Lõuna-Indiat hõlmavat pilti, mis ei kerki ainult nii selgelt esile, esitavad viimaks Philostorgios

¹⁰⁵Kaisarea Maritima piiskop ja kirikuajaloo uurija, srn 395 pKr.

¹⁰⁶Rufinus 10,9 ja paralleelid, mis kõik pärinevad Kaisarea Gelasiusest. *Aut.*

¹⁰⁷Ka *Martyrium Arethae*, mis on tekkinud Bütsantsi, mitte Pärsia territooriumil, eristab korrektselt aksumiite, lõuna-araablasi ja indialasi (Boissonade 1829–1833: 4 jj). “Roomlaste maa”, s.t Süüria/Väike-Aasia kaugust Himjaaride maast (Jeemen) peetakse õigusega väiksemaks kui Himjaaride maa kaugust Indiast. Edasi öeldakse õigesti, et Himjaaride maalt võiks jõuda roomlaste maale maitsi, sellal kui Etioopiasse sõidetakse Egiptuse kaudu meritsi, nagu ka Etioopiast Himjaaride maale. Lõpuks nimetatakse India ookeani kui merd, mille ääres asuvad Araabia, India ja Pärsia. *Aut.*

ja nn *Commonitorium Palladii*¹⁰⁸ 5. sajandi algusest, rääkimata Kosmos Indikopleustese reisiraamatust.

Seega võib öelda, et kreekakeelses kristlikus kirjanduses püsis India-pildi järeloomõju, mille oli loonud keisririigi kõrgajastu geograafia tiheda mussoontuultel põhineva liikluse põhjal enne 3. sajandit, kuni 6. sajandini. Nendesse geograafilistesse raamidestse kuulub Bartolomeuse-traditsioon, ent mitte Tooma-traditsioon, mis tekkis kaua aega Rooma riiki mittekuulunud Süüria pinnal.

3. EGIPTUSE JA LÕUNA-INDIA SIDEMETE ALLAKÄIK AITAB KAASA PÄRSIA-SÜÜRIA KIRIKU DOMINEERIMISELE KA LÕUNA-INDIAS

3. sajandil, kui algavad segadused kõigutasid Rooma riigi aluseid,¹⁰⁹ lakkas mündileidude tõendusmaterjali põhjal Egiptuse ja Lõuna-India otsekaubandus peaaegu täiesti. Kaks tol perioodil lühikest aega valitsenud keisrit, kes resideerisid just Egiptuses, nägid vaeva, et seda kaubandust uuesti käivitada (*Hist. Aug. Firm. 6; trig. tyr. 21*). Kokkuvarisemise erilised põhjused peituvad esmalt selles, et Rooma vääring, mis oli enne ja pärast 3. sajandit Lõuna-Indias ihaldatud maksevahend, langes jätkuvalt.¹¹⁰ Teiseks kaotas Rooma riik kontrolli Punase mere üle, mis oli seni taganud kau-

¹⁰⁸ *Commonitorium Palladii* on algselt kreeka keeles kirjutatud ja ilmselt 5. sajandil ladina keelde tõlgitud teos, mis jutustab Aleksander Suure India-retkest ja tema kohtumistest India braahmanidega. Kuulub Aleksandri elust jutustava legendaarse kirjanduse hulka. Ladina-keelset tõlget omistati varem Milano piiskopile Ambrosiusele (u 340–397), ent tänapäeval peetakse seda ajalookirjutaja Palladiuse (u 363–430) teoseks, millest ka nimi.

¹⁰⁹ 3. sajandil tabas Rooma riiki üldine langus, mis väljendus siserahutustes, välisvaenlaste kallaletungide sagenemises, territooriumide eraldumises keskvoimust, keisrite pidevas vaheldumises jne.

¹¹⁰ Arvukad Lõuna-Indiast leitud Rooma mündid olid kogutud sinna küll suures osas nende väärismetallide sisalduse tõttu, kuna Lõuna-India riikides ei tuntud 1. ja 2. sajandil pKr selget rahandus- ja kaubanduspoliitikat, nagu see oli enamasti iraanlaste valitsetud Põhja-Indias. Vt märkust 98. *Aut.*

banduse stabiilsust.¹¹¹ Mil määral meretee Indiasse oli muutunud kasutamatuks, ilmneb sellest, et koguni egiptlane Plotinos¹¹² liitus keiser Gordianuse¹¹³ Pärsia-sõjakäiguga, et jõuda Indiasse.¹¹⁴ Mõned aastakümned varem oleksid järgmised mussoontuuled ta Indiasse viinud.

Punane meri oli pärast Rooma merevalitsuse lõppu 3. sajandil muutunud kohalike,¹¹⁵ vihaselt võitlevate Lõuna-Araabia ja Abessiinia võimutaotlejate lahinguväljaks.¹¹⁶ Huvile olla India-kaubanduses võtmepositsioonil lisandusid peatselt usulised vastuolud, sest Lõuna-Araabias oli tugev ja sõjakas juudi rahvastik, mille päritolu pole meile küll teada, kuid mis tungis peatselt ka vastas asuvale Aafrika rannikule.¹¹⁷ Need juudid olid selles piirkonnas pärast Bar-Kohba ülestõusu¹¹⁸ endiselt iga Rooma vaenlase potentsiaalsed liitlased.

¹¹¹1. ja 2. sajandil näib Rooma kontroll Punase mere üle olevat eeskujulikult toiminud. Pliniuse järgi (*n. h.* 6, 132) ei olevat alates Aelius Galluse sõjakäigust Lõuna-Araabiasse aastal 24 eKr enam ekspeditsioon toimunud. Vrd selle kohta Rostovtzeff 1931: 300 jj. Esimese märgi julgeoleku häirimisest Punasel merel annab teade Macrinuse sõjakäigust Lõuna-Araabia vastu (*Hist. Aug. Macrin.* 12), mille edukusest ei tea me midagi. *Aut.*

¹¹²Uspplatonismi rajaja, elas u 204/205–270 pKr. Vt tema kohta Halfwassen 2021.

¹¹³Gordianus II, Rooma keiser 238–244. Tema sõjaretk Pärsiasse toimus aastatel 242–244 pKr. Plotinos osales selles keisri kaaskondlasena. Ta lootis jõuda Pärsiasse ja Indiasse, et õppida tundma sealset filosoofiat.

¹¹⁴Porphyrios, *Vita Plotini* 3. Meretee endastmõistetavust keisririigi õitseajal saab järeldada ka Tacitus, *Annales* 14,25 põhjal, sellal kui üks kušaanide saatkond valis Elagabaluse õukonda jõudmiseks maismaatee (Porphyrios, *b. Joh. Stob.* 1,3,56 järgi). *Aut.*

¹¹⁵Kokkuvõtvalt vt selle kohta Rubin 1960: 299 jj. *Aut.*

¹¹⁶Mitte juhuslikult ei võeta iseseisvat Aksumi vääringut, mis sarnaneb Rooma vääringuga pärast Constantinuse rahareformi, kasutusse 3. sajandil. Vt De Contenson 1960: 45 jj. *Aut.*

¹¹⁷Seda tõendab Philostorgios (*h. e.* 32, 15 jj Bidez) 4. sajandi kohta. Vrd edasi Grohmann 1963: 37. *Aut.*

¹¹⁸Juutide viimane Rooma-vastane ülestõus 132–135 pKr.

Ka pärast seda, kui Constantinuse reformid¹¹⁹ olid Rooma va-
luutat konsolideerides taas elustanud soiku jäänud Egiptuse-India
otsekaubanduse, jäi Indiasse reisimine siiski jätkuvalt ohtlikuks
ettevõtmiseks, mida söandati ette võtta võrdlemisi harva ning mis
ei saavutanud enam iialgi sellist ulatust nagu keisririigi kõrgajas-
tul. Seda tõendavad kristlike India-rändurite teated 4. ja 5. sajandist
ühemõtteliselt.¹²⁰

Võitlustesse Punasel merel sekkus 3. sajandi lõpul uus suur-
võim. Damaskusest lõunas leitud an-Numara raidkiri 328. aastast
jutustab Hira¹²¹ araablaste valitseja sõjakäigust Nagrani vastu
Lõuna-Araabias. See valitseja, kelle pealinn asus umbes 100 km
praegusest Bagdadist lõunas ning kes tuli seega Põhja-Araabiast,
oli Sassaniidide vasall. Werner Caskel¹²² on juhtinud õigusega tä-
helepanu sellele, et tolle valitseja ekspeditsioon on seotud room-
laste Pärsia-vastase sõjaga Diocletianuse valitsusajal,¹²³ seega
296/298 pKr.¹²⁴ Hiljemalt 3. sajandi lõpust alates muutus Punane
meri Rooma ja Pärsia vahelise võitluse tallermaaks ning jäi sel-
leks, kuni araablaste esimesed kaliifid Muhamedi ajal ründajate
rolli üle võtsid. Loomulikult toimus see sõjaliste, majanduslike ja
viimaks ka religioonipoliitiliste vahenditega Indiasse viiva kau-
bandustee valitsemise pärast. Kuna aga kumbki kahest suurvõim-
must ei näidanud ühemõtteliselt oma üleolekut, leidis korralda-
tud, merepolitsei poolt kindlustatud, mussoonidel põhinev mere-
sõit igaveseks lõpu.

¹¹⁹Keiser Constantinus Suur viis riigi tugevdamise eesmärgil läbi rea
reforme, sealhulgas rahareformi.

¹²⁰Vrd nt teadetega Frumentiose reisist või nn *Commonitorium Pal-
ladii* (Derrett 1962: 21 jj). *Aut.*

¹²¹Al-Hirah, linn Iraagis.

¹²²Saksa ajaloolane ja islami uurija, elas 1896–1970.

¹²³Rooma keiser Diocletianus valitses 284–305.

¹²⁴Caskel 1954: 6. An-Numara raidkiri on avaldatud: *Répert. d'épigr.
sémit.* nr 483; selle tõlgenduse kohta vt Dussaud 1955: 63. Hira 'Imru 'l-
Qaysi ettevõtmist on tõendatud ka ühes lõunaaraabiakeelses raidkirjas,
mis pärineb ta vaenlastelt (Ryckmans 1956: 152 jj, nr 535; Pirenne 1956:
164 jj). *Aut.*

Mis tuleneb aga nendest suure poliitika sündmustest Egiptusest lähtudes rajatud Lõuna-India kristlike koguduste jaoks, kelle olemasolu 2. sajandil me järeldasime Bartolomeuse-pärimuse geograafiaajaloolisest tõlgendusest? Hiljemalt 200. a paiku olid need kristlased praktiliselt ära lõigatud oma emakirikust, millega nad seni olid olnud tiheda ja regulaarse mussoonliikluse kaudu väga tihedas kontaktis.

Kas see on vaid juhus, et just nende viie aasta sees, mil Sassaniidid sirutasid esmakordselt oma käe India-kaubanduse lõuna-kaasi järele, reisis kõige olulisema Sassaniidide sadama, Charax Spasinu¹²⁵ (Eufrati suudmes) metropoliit Indiasse? Teade Charaxi ehk Basra metropoliidi Davidi reisist 296. või 297. a pärineb ühest varakeskaegsest nestoriaanlikust araabiakeelsest kroonikast, mis on laenanud oma materjali varasematelt Süüria kronograafidelt.¹²⁶ Me küsime esmalt, mis võis olla selle reisi puhul nii märkimisväärset, et üks Süüria-Mesopotaamia kronograaf selle üldse üles tähendab. Reis Basrast Induse suudmesse järgib Partia ja Sassaniidide aja Pärsia riigi kõige tuntumat kaubandus- teed.¹²⁷ Et see ühendus oli olnud Mesopotaamia kiriku misjonile juba enne aastat 200 kasutatav, teame Bar Daisani, *Tooma tegude* ja vanima piiskoppide nimekirja põhjal ning võime järelda- da ka Mani rännakust.¹²⁸ Põhja-India ei oleks seega Davidi reisisihina äratanud tähelepanu. Kui ta oleks aga kasutanud oma Pärsia suverääni soosingul võimalust jõuda mussoontuulte toel Lõuna-Indiasse ja liita sealseid, oma kreeka-egiptuse emakirikust äralõigatud kristlasi oma kirikuprovintsi? Saab tõendada, et Pärsia-Süüria kirik oli ka muidu saanud Sassaniidide ekspansioo-

¹²⁵Sadam Pärsia lahe ääres, varem Charakene ehk Mesene kuningriigi (eksisteeris Pärsia lahe ääres ajavahemikus 141 eKr – 222 pKr) pealinn.

¹²⁶Nestoriaanlik Seerti kroonika on avaldatud: Scher 1908–1910. Davidi reisi kohta vt samas 4,236. *Aut.*

¹²⁷Kui kuuleme, et Rew-Ardashiri peapiiskop Mana koostas pehlevi- keelseid hümnid ja saatis Tarsose Diodorose ja Mopsuestia Theodorose teoste tõlkeid Bahreini ja Indiasse, on sellega näidatud nestoriaanliku kiriku geograafilise horisondi ulatust (Brown 1956: 68). *Aut.*

¹²⁸Mani võttis ette pikki rännakuid oma õpetuse levitamiseks, külas- tades eri paiku Iraanis ja ka Indias.

nipoliitikast India ookeanis kasu. Sokotra saarel, mis asus oma osalt kreeklastest rahvastikuga mussooniteel täpselt varasemas Egiptuse misjonipiirkonnas ja kust pärines üks keiser Constantinus II nimekas kirikupoliitiline nõuandja, oli 6. sajandil Pärsia, s.t Ida-Süüria nestoriaanlik kogudus.¹²⁹ Ei ole imekspandav, et üks agar Basra metropoliit hoolitses pagendatud Lõuna-India kristlaste eest hetkel, mil Sassaniidid esmakordselt Lõuna-Indiasse viiva mereteed kõige läänepoolsemas otsas kanda kinnitasid. Igal juhul omandab meie tõlgenduses too üksik teade Basra Davidi reisist, mida juba Harnack¹³⁰ mainis oma varakristliku misjoni ajaloo, kuid mida ta õigupoolest ei paigutanud kuhugi, oma mõistetava ajaloolise konteksti.

Ka teised teated viitavad sellele, et Ida-Rooma ja Pärsia rivaliteediga Punase mere ja India ookeani rannikul kaasnesid ka mõlema kiriku vastavad pingutused. Seejuures hoidis Rooma riigikirik oma võimu all Punast merd, Sassaniidide riigi kirik aga Indiat. Viimane sai võimalikuks, kuna reeglipärase mussoonidel põhineva laevasõidu lõppemisega lakkas ka Egiptuse kaupmeeste domineerimine Lõuna-India turul.

Constantinuse ajal õnnestus ettevõtlikul Frumentiosel Tüürorest¹³¹ rajada aksumiitide hulgas kristlik kogudus, mis oli orienteeritud Egiptusele, seega Rooma riigikirikule. Frumentios oli koos oma õpetaja Meropiosega,¹³² ühe geograafiast huvituva klerikuga ja veel ühe sõbraga tagasireisil Indiast Somaalia ranniku lähedal tee kaotanud ja sealt Aksumi jõudnud. Seda kiriku rajamist Abessiiniasse toetas kirglikult Athanasios Suur¹³³ Egiptusest ning peatselt ristiusustatud Abessiinia jäi seejärel kuni 6. sajandini Ida-Rooma idapoliitika kindlaks toetajaks.

¹²⁹Cosmas Indicopleustes, Winstedt 1909: 119. *Aut.*

¹³⁰Adolf von Harnack (1851–1930), Tartust pärit kirikuloolane, kelle uurimisteemaks oli varane kristlus.

¹³¹Liibanonist pärit misjonär (srn u 383 pKr), kes tõi kristluse Aksumi riiki. Oli esimene Aksumi piiskop.

¹³²Kristlik Tüürose kaupmees, kellega Frumentios reisis Aksumi.

¹³³Kuulsaim Aleksandria piiskop, elas 295–373 pKr, võitles kogu elu kirglikult kristliku ortodoksia eest.

Ajavahemikus 350–360 juhtis Theophilos Indialane, Sokotralt pärinev keiser Constantinus II usaldusmees,¹³⁴ rikkalikult varustatud saatkonda võimsasse Himjariitide riiki Araabia poolsaare lõunatipus. Tal õnnestus tollal ariaanlikku¹³⁵ usutunnistust pooldav dünastia pöörata Rooma riigikiriku usutunnistusse ja rajada mitmeid kogudusi, millest üks (imetlus- ja tähelepanuväärsel viisil) asus linnas, kus oli Pärsia kaubanduskoloonia.¹³⁶ Theophilos külastas pärast selle diplomaatilis-misjonäärse ülesande edukat täitmist esmalt kodusaart Sokotrat, kus järelikult oli juba Roomale orienteeritud kristlik kogudus. Seejärel reisis ta edasi Lõuna-Indiasse. Seal ei tegelenud ta küll inimeste pööramisega nagu Araabias, vaid üritas pigem kõrvaldada kiriklikke väärnähteid olemasolevates kogudustes (seal oldi harjutud kuulama jumalateenistusel evangeeliumi istudes). See teade ajast pisut enne aastat 360 sobib suurepäraselt pildiga misjonikogudusest, mis oli juba pikemat aega oma emakirikust ära lõigatud ning mida nüüd ootamatult visiteeritakse. Kui Philostorgios annab seoses selle teatega edasi teada, et India kristlased olevat olnud *heterousia* pooldajad,¹³⁷ siis annab ta ühe vihje Theophilose reisi eesmärgile — selleks oli sobitada kiriklikke eelposte idas keisri uue, ariaanliku usutunnistusega. Teade lõpeb sedastusega, et Theophi-

¹³⁴Philostorgiosel on Theophilose kodusaare nimeks Dibu või Dibus. See on kooskõlas Sokotra saare indiapärase nimega (Dvīpa Sukhādāra, vt Winstedt 1909: 344 Kosmase kohta) ning Sokotral elas lisaks araablastele ja kreeklastele pärisindialasi (vt Lamotte 1953: 93 jj). Pidades silmas seda rahvaste segunemist, ei pane imestama, kui Nyssa Gregorios nimetab ariaan Theophilost halvustavalt blemmüks [Alam-Nuubia rändrahva esindajaks] (c. *Eun.* 1, 47). *Aut.*

¹³⁵Ariaanlus oli teoloog Areiose (4. saj) õpetus, mille järgi Jeesus pole sama igavene nagu Jumal-Isa, vaid on Jumala loodud. Selle õpetusega võitles Athanasios.

¹³⁶Mingana 1926: 443 jj; Ensslin 1934: 2167. Kõige olulisem allikas on Philostorgios 34,6 jj Bidez. Zafarist on leitud üks purustatud kirikust pärinev kapiteel, mis stiili põhjal pärineb 4. sajandist ja on seepärast võib-olla mälestis Theophilose misjonitegevusest (Grohmann 1963: 216 jj). *Aut.*

¹³⁷S.t ariaanid, kelle õpetuse järgi pole Kristusel sama olemust (kr *ousia*) Jumalaga, vaid ta on temast erinev (kr *heteros*).

los olevat kõigepealt, s.t enne oma tagasipöördumist õukonda, reisinud Abessiiniasse ja “korraldanud seal kõik ära”. Et see oli vajalik ja ka jäi vajalikuks, näitab Constantinus II¹³⁸ kirjavahetus tollal veel mitte kristlusesse pöördunud Aksumi Ezanaga¹³⁹ (Littmann 1913: 4, Inschr. Nr. 11). Viimases nõutakse, et Aksumi kiriku rajaja ja Athanasiose truu järgija Frumentios saadetak tagasi Aleksandriasse, et ta alluks seega seal vahepeal ametisse seatud ariiaanlikule patriarhile (Athanasios, *apol.* 29/31 (PG 25, 634 jj)).

Ei tule kõne allagi, et Philostorgios oleks oma umbes viiskümme aastat pärast Theophilose reisi koostatud teates Lõuna-Araabia, Abessiinia ja India segi ajanud. Ta viitab selgesti sellele, et Lõuna-Araabia ja Sokotra elanikke nimetatakse indialasteks, ilma et nad ise end nendeks peaksid, ning nimetab esimese kreeklasena abessiinlasi etiooplasteks, seni oli nii nimetatud vaid Egiptusest lõunas asuva Sudaani elanikke. Me teame nüüd aga, et 4. sajandi keskpaiku, umbes Theophilose reiside ajal, tuli nimi Etioopia esmakordselt kasutusele aksumiitide kuningatitulatuuris¹⁴⁰ — tõenäoliselt seoses Ezana edukate sõjaretkedega läände. Philostorgios näitab end seega väga täpselt informeerituna.

Seega — kui Philostorgios seletab Theophilose-loos, et indialased, keda ei saa samastada Theophilose poolt esmakordselt pööratud himjariitidega ega mitte ka alles Frumentiose misjoneeritud aksumiitidega, tuletavad oma kristluse apostel Bartolomeusest, võime seda rahulikult siduda Lõuna-Indiaga, nagu ka teadet Pantainose reisist.¹⁴¹

¹³⁸Rooma keiser, valitses 337–361.

¹³⁹Aksumi kuningas u 320 – u 360 pKr.

¹⁴⁰Littmann 1913: Nr. 4, sinna juurde märkusi 1, 49. Hilisemal ajal, nt Kosmasel, tavatsetakse nimetada Etioopiaks kogu Ida-Aafrikat, kaasa arvatud Abessiiniat. *Aut.*

¹⁴¹Et indialased, keda Bartolomeus Philostorgios 18, 15 jj järgi ristiusku pööras, ei ole lõuna-araablased, nagu võiks Photiose väljakirjutusest ehk ekslikult välja lugeda, järeldub lihtsalt sellest, et Theophilost nimetatakse selge sõnaga esimeseks usukuulutajaks Lõuna-Araabias (33, 11 jj). Indialaste juurde, kes on juba kristlased ja kelle väärkombed tuleb välja juurida, jõuab Theophilos alles pärast oma peatumist Lõuna-Araabias ja pärast oma kodusaares külastamist (34, 6 jj). Alles pärast seda pidi ta olema reisinud aksumiitide juurde (35, 12 jj). *Aut.*

Abessiinias võis oma positsiooni säilitada ja seda kindlustada Egiptusele orienteeritud kirik, aga ka läänepoolne, Rooma Süüriaga ühenduses seisev kirik. Kuna Abessiinia kirik oli rajatud Constantinus I ajal ning selle rajaja Frumentios oli Athanasios Suure sõber, ei kahelnud keegi tolle kiriku õpetustraditsiooni ortodokssuses.

Juba peatselt arianina põhjalikult diskrediteeritud Theophilose edukad ettevõtmised Lõuna-Araabias ei jätkunud — vähemalt ei loonud need traditsiooni. Seda on võimalik hästi tõendada, mida järgnevalt teemegi.

6. sajandi alguses jõudis Ida-Rooma ja Sassaniidide konflikt Punasel merel taas uude järku. Tollal läks himjariitide kuningas Dhu Nuwas (kreeklaste Dunaas)¹⁴² üle judaismi. Lootes Pärsia õukonna toetusele, alustas ta elu ja surma peale võitlust Abessiinia kristliku neegusega,¹⁴³ kelle selja taga seisis Rooma, ning korraldas Lõuna-Araabia kristlaste hulgas, kes ei kuulunud nestorianide hulka ning kelle keskus asus Nagranis, suure veresauna.

Need sündmused on väga tuntud veel islami traditsioonis¹⁴⁴ ning neid tõendavad nii Bütsantsi ajaloolased kui ka kreeka- ja läänesüüriakeelsed (seega Bütsantsi riigi alal tekkinud) pühakute elulood. Ka mõned hiljuti leitud araabiakeelsed raidkirjad räägivad nende veriste võitluste üksikasjadest. Mitte ükski neist valdavalt kristlikest allikatest ei tunne Theophilost kui Lõuna-Araabia kiriku rajajat.¹⁴⁵ Kreekakeelse *Arethase martüüriumi* varem versioon räägib Araabia kristluse algusest väga ebamääraste

¹⁴²Valitses 517–525/527.

¹⁴³Abessiinia valitsejate nimetus.

¹⁴⁴Dhu Nuwase sissetungist Abessiiniasse on säilinud kajastusi juba Koraanis.

¹⁴⁵*Marthyrium Arethae* tõendab, et Lõuna-Araabia oli 6. sajandi algul paganlik ja judaistlik, mistõttu kristlik neegus nägi vajadust sekunda. Ainult Nagrani linn olevat juba tol ajal pöördunud ortodoksesse usku. See ebamäärane teade õigeusklikkuse rõhutamisega leidub teose vanimas versioonis (Boissonade 1829–1833, V: 3; A. A. SS. Oct. X 727). Metaphrastes (PG 115, 1241) lisab viite Theophilosele, ilma teda arianiks nimetamata. Teises kohas rõhutab *Martyrium* juudist kuninga Dhu Nuwase nestorianide-sõbralikkust (ja see tähendab tuginemist Pärsiale) (Boissonade 1829–1833: 11). Kirjanduslikud allikad Lõuna-

sõnadega; süüriakeelne Himjariitide raamat¹⁴⁶ esitab kooskõlas Seerti kroonikaga¹⁴⁷ teatud andmeid 5. sajandisse langeva Araabia esimese misjoneerimise kohta ning üks muidu hästi informeeritud Bütsantsi ajaloolane, Theodoros Anagnostes,¹⁴⁸ dateerib nende koguduste rajamise alles Athanasios I¹⁴⁹ (valitses 491–518) aega.

Ariaan Theophilose misjonitöö ilmselt ei jätkunud, vähemalt ei loonud see ühegi Araabia kiriku traditsiooni.

Peale selle näib, et Indiasse, mis oli Theophilose viimane reisisiht, ei ole hiljem jõudnud ükski Rooma kiriku ametlik emissar. Vähesed Indiasse reisijad Roomale kuuluvast Süüriast või Egiptusest, keda me ajavahemikust 4.–6. sajandini tundma õpime, on “turistid”, kes huvituvad maast ja inimestest, või siis kaupmehed. See käib näiteks Metrodorose ja Meropiose kohta Tüürosest, nn *Commonitorum Paladii* Egiptuse usaldusmehe kohta, kes sõitis u 360 Sri Lankani, ja India-sõitja Kosmase kohta.

Täiesti teistsugused näevad välja seosed Lõuna-Indiaga Pärsia riiki kuuluva Süüria vaatenurgast. Malabari kiriku traditsioon jutustab, et alates 4. sajandist ei tulnud Mesopotaamiast ja Farsist mitte ainult piiskopid ja kõrged vaimulikud India kogudusi juhtima, vaid terved usklikke rühmad näivad olevat eri põhjustel rännanud Lõuna-Indiasse ning tugevdanud uute kristlike koguduste rajamisega (nagu näiteks Quillonis) kristluse mõju. Kahjuks kuulub selle põgusa India-traditsiooni olemuse juurde, et seda laadi üksikud aksioonid on ainult haruldastel juhtudel kindlalt datee-

Araabia kristluse kohta on kõige paremini kokku kogutud väljaandes: Rubin 1954: 102 jj. *Aut.*

¹⁴⁶Süüriakeelse himjariitide raamatu on andnud välja A. Moberg (1924). Seal räägitakse sissejuhatuses lk XLIX ristiusu algusest Araabias 5. sajandi alguses, seega pärast Theophilost ja temast sõltumatult. Sama laadi teateid leidub ka Seerti kroonikas: *PatrOr* 5, 330 jj). *Aut.*

¹⁴⁷Araabiakeelne kristlik kroonika 11. sajandist.

¹⁴⁸6. sajandil elanud Bütsantsi kroonik; saanud nime selle järgi, et oli Hagia Sophia kirikus lektoriks.

¹⁴⁹Bütsantsi keiser.

ritavad.¹⁵⁰ Paljud asjasse puutuvad üksiklood ei luba kahelda selles, et Mesopotaamia ja Malabari ranniku tihedad sidemed ei olnud alates 4. sajandist kunagi katkenud ja et see mõjutas püsivalt India kristlaste elu.

Et Malabari kristlased jagasid alates u aastast 300 Sassaniidide riigi Ida-Süüria kiriku teed nestoriaanluse sõltumatusele, avaldub seega, nagu me näinud oleme, poliitiliste jõuvahekordade ja kaubandusteede ümberpaiknemises India ookeanis. Et need kristlased oma kreeka-egiptuse päritolu nii täielikult unustada said, sellel on aga veel üks põhjus.

Ida-Süüria kiriku emissarid tõid oma uuesti võidetud Lõuna-India kaitsealustele ka uue, otsekohe kasutamiskõlbliku apostelliku traditsiooni. Sada aastat varem Edessas kujunenud Toomalegend, mis pidi legitimeerima apostellikult Partia riigi misjonit Põhja-India piiriladel, kandus nüüd täiesti edukalt üle ka Lõuna-Indiale. Sellega said malabarlased ka Süüria kiriku järeltulijateks hagiograafias.

Kui sügavalt oli Tooma traditsioon läänes kreeklaste ja süürlaste hulgas juurdunud, oleme juba näinud. Veel tänini või vähemalt kuni 18. sajandini Tooma kristlaste seas Keralas edasi elavad Tooma-laulud ja Tooma-jutustused eeldavad eranditult meile tuntud süüriakeelsete *Tooma tegude* sisu tuntust (Brown 1956: 71 jj).

Kui Lõuna-India kristlased langesid alates 4. sajandi algusest Mesopotaamia kiriku mõju alla ja Bartolomeuse kristlastest said Tooma kristlased, siis dogmaatiliselt tähendas see tol ajal väga vähe, kõige vähem aga Indias. Nagu juba sissejuhatuses mainitud, läksid needsamad malabarlased 17. sajandil üle nestoriaanlusest monofüsiitlusesse. Nad ei näinud selles lõhet, nagu seda tuleks näha mõne lääne dogmaatiku silmis. Seal, kus erinevused dogmas, s.t mõistuseülestes tõdedes ratsionaalselt mõistetavas formuleeringus muudavad kiriku iseseisvaks kultuskoguduseks, on seda kristlust kujundatud kreeka filosoofia vaimus. Aga see ei käi kogu avara misjonivälja kohta, millega meil siin on tegemist.

¹⁵⁰6. sajandiks näib olevat Theophilose traditsioon hääbunud. Theodoros Lector paigutab Lõuna-Araabia kristluse alguse alles u aastasse 500 (Rubin 1960: 304). Just Photios taasavastas Philostorgiose. *Aut.*

Hagiograafiliselt hoomataval traditsioonimuutusel, mida me Lõuna-India kristlaskonna puhul postuleerisime, pole kirikuloos paralleeli. Mõeldagu vaid koguduse traditsiooni muutustele, mis toimusid Roomas ja Lõuna-Prantsusmaal üleminekul kreeka keelelt ladina keelele kui kultuskeelele.¹⁵¹ Indias võime oletada sellist traditsioonivahetust, mis ühendas teineteisele vasturääkivad teated sealsete koguduste varasest ajaloost mõttekaks tervikuks.

Siiski on veel üks iseseisev allikas tolle protsessi kohta. Piiskop Brown tugines oma põhjalikus käsitluses India Tooma kristlusest ühele härra R. A. Trotteri teatele (samas: 49 jj). Selle järgi on Tattas, antiikses Pattalas Induse suudmest läänes, väike täiesti indiapärase väljanägemisega askeetlik kogudus, mille liikmed pidasid end apostel Tooma esmapöördunute järeltulijateks. Nad nimetasid end aga *Bartolmai*. Kuna tänini ei ole keegi pääsenud ligi tolle sekti kultusele ega väidetavalt olemasolevatele pärimustele, ei saa seda teadet kontrollida. On aga võimalik, et siin võiks olla peidus mingi mälestus palju sajandeid püsinud ja üldiselt India kohta käivast Tooma traditsioonist (samas: 47).

Me oleme oma arutlustega lõpule jõudnud. Kindlasti on meie loodud pilt Lõuna-India kristluse varasest ajaloost suuresti hüpoteetiline. Hüpoteeside püstitamisest ei peaks aga tagasi kohkuma, kui vaid nii õnnestub üks iseendas vastuoluline traditsioonimass mõistlikesse seostesse viia, unustamata seejuures ühtegi üksikut traditsioonifragmenti. Meie juhtumil olid mõlemad traditsiooniniidid korrastatud geograafiliste ettekujutuste abil, mis viivad juhtlõnga leidmiseni.

Loodetavasti leiab käesolev visand teadlaste hulgas õige pea vastukaja, mis aitaks olukorda parandada.

Lühendid

Abdias *expos. tot. mund.* = *Expositio totius mundi et gentium*

Appianos *bell. civ.* = *Bellum civile*

Common. Pallad. = *Commonitorium Palladii*

FGH = *Fragmenta Historicorum Graecorum*

¹⁵¹See toimus 3. sajandil.

Hieronimus Adv. Jov. = *Adversus Jovinianus*
Hist. Aug. = *Historia Augusta*
Joh. Stob. = Johannes Stobaios
Klemens Strom. = *Stromata*
Lib. leg. reg. = *Liber legis (Maade seaduste raamat)*
PatrOr = *Patrologia Orientalis*
Peripl. = *Periplus Maris Erythraei*
PG = *Patrologiae Cursus Completus. Patrologia Graeca (Jacques Paul Migne)*
Philostorgios h. e. = *Ekklesiastike historia*
Plinius n. h. = *Naturalis historia*
Rufinus h. e. = *Historia ecclesiastica*
Sozomenos h. e. = *Ekklesiastike historia*
Xenoph. Eph. = *Xenophon Ephesiaka*

Tõlkija kommentaarides viidatud kirjandus

A n n u s, Amar 2008. Apostel Juudas Tooma rännak Indiasse. — *Vi-kerkaar*, nr 1/2, lk 12–20
B a r d a i s a n 2007. Arutlus tahtevabadusest. Tlk Amar Annus. — *Akadeemia*, nr 4, lk 780–801
D a n i é l o u, Alain 2011. *India ajalugu*. Tlk Martti Kalda. Tallinn: Valgus
D a r y a e e, Touray 2019. Impeeriumi usundid: Zoroastristid, manilased, juudid ja kristlased. Tlk Jaan Lahe. — *Akadeemia*, nr 9, lk 1652–1686; nr 10, lk 1776–1791
D i h l e, Albrecht 2020. *Kreeklased ja võõrad*. Tlk Jaan Lahe. Tallinn: TLÜ Kirjastus
E l l e r b r o c k, Uwe 2019. Usundid Partia riigis. Tlk Jaan Lahe. — *Akadeemia*, nr 1, lk 131–144; nr 2, lk 319–347
H a l f w a s s e n, Jens 2021. *Plotinos ja uusplatonism*. Tlk Jaan Lahe. Tallinn: TLÜ Kirjastus (ilmumas)
H a r m a t t a, János, Baij Nath Puri, Leonid Lelekov, Sarvar Humāyūn, Dines Chandra Sircar 2017. Usundid Kušaani impeeriumis. Tlk Jaan Lahe. — *Akadeemia*, nr 2, lk 302–333
H u t t e r, Manfred 2018. Manilus Iraanis. Tlk Jaan Lahe. — *Akadeemia*, nr 3, lk 497–524
K l i m k e i t, Hans-Joachim 2002. Mani ja manilus. Tlk Tiiu Hallap. — *Akadeemia*, nr 4, lk 795–831

- L a a t s, Alar 2009. Ristiusust Keskriigis. — *Minu Issand ja minu Jumal!: Pühendusteos Dr. theol. Toomas Pauli 70. sünnipäevaks*. (EELK Usuteaduse Instituudi toimetised, XX.) Koost. J. Lahe, T. Pädam. Tallinn: EELK Usuteaduse Instituut, lk 111–123
- L a a t s, Alar 2014. Orientaalsed kirikud. Nestoriaanid. — *Kirik ja Teoloogia*, nr 129–131 (30.05, 6.06, 13.06)
- L a a t s, Alar 2015. Monofüsiidid. — *Kirik ja Teoloogia*, nr 160–162 (2.01, 9.01, 16.01)
- L a h e, Jaan 2005. Sissejuhatus. — *Tooma evangeelium*. Tlk Uku Masing. Tartu: Johannes Esto Ühing, lk 7–18
- L a h e, Jaan 2009. Uku Masingust Tooma evangeeliumi uurijana. — *Minu Issand ja minu Jumal!: Pühendusteos Dr. theol. Toomas Pauli 70. sünnipäevaks*. (EELK Usuteaduse Instituudi toimetised, XX.) Koost. J. Lahe, T. Pädam. Tallinn: EELK Usuteaduse Instituut, lk 92–108
- L a h e, Jaan 2014. Uku Masingu nägemus algkristlusest. — *Kirik ja Teoloogia*, nr 139 (8.08)
- L a h e, Jaan 2019. Kadunud impeeriumi jälgedes: Kušaani riigist ja selle kultuurist. — *Horisont*, nr 3, lk 26–30
- L a h e, Jaan 2020. Algkristluse linnad II: Efesos. — *Kirik ja Teoloogia*, nr 451 (31.07)
- M a s i n g, Uku 1998. Usklik Toomas. — U. Masing. *Meil on lootust*. Koost. H. Runnel, U. Tõnisson. Tartu: Ilmamaa, lk 231–242
- M a s i n g, Uku 2005. Tooma evangeeliumist. — *Uku Masing ja Piibel*. Koost. K. Kasemaa. Tartu: Ilmamaa, lk 337–367
- R u d o l p h, Kurt 2014. *Gnoosis — ühe hilisantiikaegse usundi olemus ja ajalugu*. Tlk Jaan Lahe, Jana Lahe, Marju Lepajõe. Tallinn: TLÜ Kirjastus
- R ä t s e p, Kaide 1986. Tooma nime kandvatest evangeeliumidest. — *Eesti Evangeelne Luterlik Kirik*. Tallinn: EELK Konsistoorium, lk 34–43
- S a g a r, Krishna Chandra 2016. Kušaanide kultuuriline panus. Tlk Jaan Lahe. — *Akadeemia*, nr 9, lk 1644–1683; nr 10, lk 1841–1853
- Š a p o š n i k o v a, Ljudmila 1980. *Madrased minevik ja tänapäev*. (Maailm ja mõnda.) Tlk A. Kadak. Tallinn: Eesti Raamat
- T a p l i n, Oliver (koost.) 2019. *Kirjandus Kreeka ja Rooma maailmas*. Toim. J. Päll, I. Volt. Tlk Kersti Unt. Tartu: TÜ Kirjastus
- Tooma evangeelium*. 2005. Tlk Uku Masing. Tartu: Johannes Esto Ühing

Võõbus, Arthur 2009. *Kummargil käsikirjade kohal*. Koost. A. Annus. Tartu: Ilmamaa

Kirjandus

- Altaner, Berthold 1958. *Patrologie: Leben, Schriften und Lehre der Kirchenväter*. 5. Ausg. Freiburg, Basel, Wien: Herder
- Altheim, Franz 1950. *Literatur und Gesellschaft im ausgehenden Altertum*. Bd. 2. Halle a. d. Saale: Max Niemeyer
- Boissonade, Jean-François 1829–1833. *Anecdota graeca*. Vol. I–V. Paris
- Bornkamm, Günther 1933. *Mythos und Legende in den apokryphen Thomas-Akten*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht
- Bornkamm, Günther 1936. Thomas. — *Pauly-Wissowa Realenzyklopädie*. Bd. VI A, Halbb. 11
- Brinkmann, Augustus (ed.) 1895. *Alexandri Lycopolitani Contra Manichaei opiniones disputatio*. Leipzig: Teubner
- Brown, Leslie W. 1956. *The Indian Christians of St Thomas*. Cambridge: Cambridge University Press
- Burkitt Francis C. 1900. The Original Language of the Acts of Judas Thomas. — *Journal of Theological Studies*, Vol. 1, No. 2, pp. 280–290
- Caskel, Werner 1954. *Entdeckungen in Arabien*. Köln u. Opladen: Westdeutscher Verlag
- Cœdès, George 1947. *Les états hindouisés d'Indochine et d'Indonésie*. Paris: E. de Boccard
- Cureton, William 1864. *Ancient Syriac Documents*. London: Williams and Norgate
- De Contenson, Henri 1960. Les premiers rois d'Axoum d'après les découvertes récentes. — *Journal asiatique*, Vol. 248, p. 75–96
- Delbrück, Richard 1955/56. Südasiatische Seefahrt im Altertum. — *Bonner Jahrbuch*, Bd. 155/6, S. 8–58
- Derrett, J. Duncan M. 1962. The Theban Scholasticus and Malabar in c. 355–60. — *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 82, pp. 21–31
- Duchesne-Guillemain, Jacques 1962. *La religion de L'Iran ancien*. Paris: PUF
- Dussaud, René 1955. *La pénétration des Arabes en Syrie avant l'Islam*. Paris: Geuthner
- Ensslin, Wilhelm 1934. *Pauly-Wissowa Realenzyklopädie*. Bd. V A, 2

- Farquhar, J. N. 1926. The Apostle Thomas in North India. — *Bulletin of the John Rylands Library*, Vol. 10, pp. 80–111
- Frank e, Otto 1930. *Geschichte des chinesischen Reiches*. Bd. 1. Berlin & Leipzig: Walter de Gruyter
- Goossens, Roger 1957. *La nouvelle Clio*, Vol. 9
- Grey, E. W. 1955. *Rome beyond the Imperial Frontiers* by Mortimer Wheeler [review]. — *Journal of Roman Studies*, Vol. 45, pp. 198–200
- Grohmann, Adolf 1963. *Kulturgeschichte des Alten Orients — Arabien*. (Handbuch der Altertumswissenschaft, Bd. III.1.) München: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung
- Kirsten, E. 1959. Edessa. — *Reallexikon für Antike und Christentum*. Bd. 4. Stuttgart: Anton Hiersemann Verlag, S. 552–597
- Klijn, Albertus Frederik Johannes 1962. *The Acts of Thomas*. Leiden: E. J. Brill
- Lamotte, Étienne 1953. Les premières relations entre l'Inde et l'occident. — *La nouvelle Clio*, Vol. 5, p. 83–118
- Le Strange, Guy 1930. *The Lands of the Eastern Caliphate*. Cambridge: Cambridge University Press
- Lévi, Sylvain 1897. Notes sur les Indo-Scythes. II. Les textes historiques. III. Saint Thomas, Gondopharès et Mazdæo. — *Journal Asiatique*, Vol. 9, p. 5–42
- Lietzmann, Hans 1936. *Geschichte der Alten Kirche, 2. Ecclesia catholica*. Berlin & Leipzig: Walter de Gruyter
- Littmann, Enno 1913. *Deutsche Aksum-Expedition*. Berlin: G. Reimer
- Lohuizen-de Leeuw, Johanna Engelberta van 1949. *The "Scythian" Period*. Leiden: E. J. Brill
- Marquart, Joseph 1901. *Ērānšahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenac'i*. (Abhandlungen der Königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, Philologisch-Historische Klasse; Bd. 3, N. 2.) Berlin: Weidmannsche Buchhandlung
- Marshall, Sir John 1951. *Taxila*. Cambridge: Cambridge University Press
- Mingana, Alphonse 1926. A charter of protection granted to the Nestorian Church in A.D. 1138, by Muktafi II, Caliph of Baghdad. — *Bulletin of the John Rylands Library*, Vol. 10, pp. 127–133
- Minorsky, Vladimir (ed.) 1937. *Hudūd al-ʿĀlam, 'The Regions of the World': a Persian Geography*. Oxford: Oxford University Press

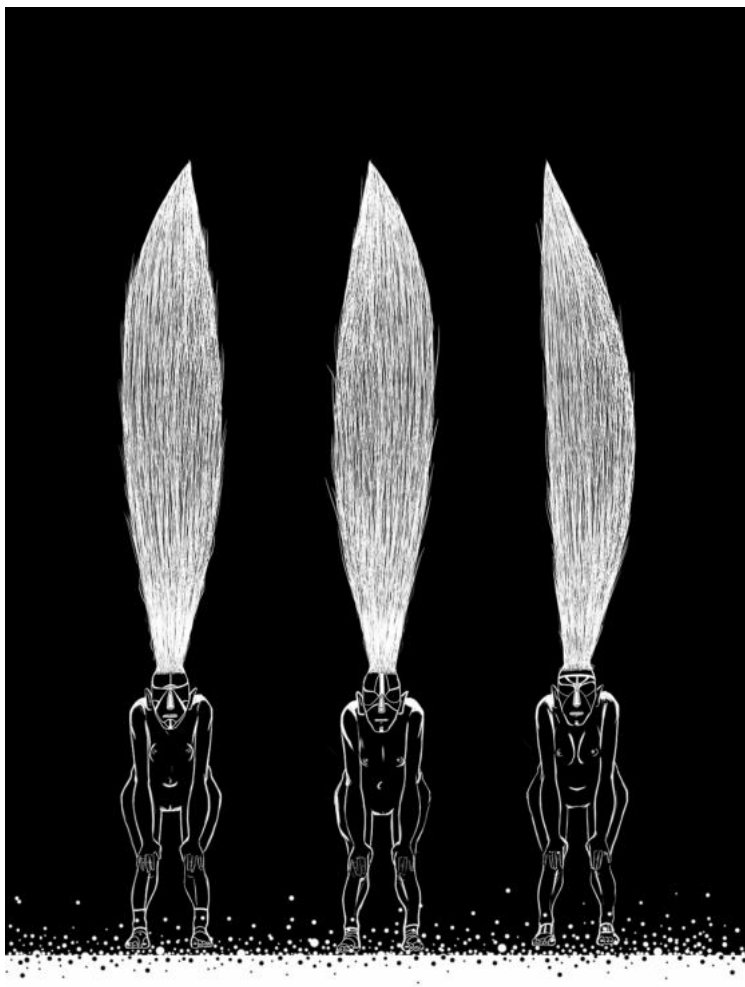
- Moberg, Axel 1924. *The Book of the Himyarites: Fragments of a hitherto unknown Syriac work.* (Acta Regiae Societatis Humaniorum Litterarum Lundensis, 7.) Lund: C. W. K. Gleerup
- Monneret de Villard, Ugo 1952. *Le legende orientale sui magi evangelici.* (Studi e testi (Biblioteca apostolica vaticana), 163.) Città del Vaticano: Biblioteca apostolica vaticana
- Otto, Walter, Hermann Bengtson 1938. *Zur Geschichte des Niederganges des Ptolemäerreiches.* (Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, 17.) München: Bayerische Akademie der Wissenschaften
- Page, D. L. 1950. *Select Papyri, Volume 3: Poetry.* London: William Heinemann
- Payne Smith, Robert (ed.) 1879–1901. *Thesaurus Syriacus.* Vol. I–II. Oxonii: E Typographeo Clarendoniano
- Pirenne, Jacqueline 1956. L'inscription "Ryckmans 535" et la chronologie sud-arabe. — *Le Muséon*, Vol. 69, p. 165–181
- Placid, R. P. 1956. Les Syriens du Malabar. — *L'Orient Syr*, Vol. 1, p. 375–424
- Rostovtzeff, Michael 1931. *Gesellschaft und Wirtschaft im römischen Kaiserreich.* Bd. 1. Leipzig: Quelle & Meyer
- Rubin, Berthold 1954. *Prokopios von Kaisareia.* Stuttgart: Druckemüller
- Rubin, Berthold 1960. *Das Zeitalter Iustinians.* Bd. I. Berlin: Walter de Gruyter
- Ryckmans, Gonzague 1956. Inscription relevée à Mârib (Yémen) par le prof. F. Geukens. — *Le Muséon*, Vol. 69, p. 139–163
- Scher, Addai 1908–1910. Histoire nestorienne inédite (chronique de Séert). Première partie. I–II. — *Patrologia Orientalis*, Vol. 4, 5. Turnhout: Brepols
- Seyrig, H. 1941. Le statut de Palmyre. — *Syria*, Vol. 22, p. 155–175
- Spuler, Bertold (Hg.) 1962. *Handbuch der Orientalistik.* I.8,2: *Religionsgeschichte des Orients in der Zeit der Weltreligionen.* Leiden: E. J. Brill
- Wheeler, Sir Mortimer 1954. *Rome beyond the Imperial Frontiers.* London: G. Bell and Sons
- Widengren, Geo 1960. *Iranisch-semitische Kulturbegegnung in parthischer Zeit.* Köln: Westdeutscher Verlag
- Widengren, Geo 1961. *Mani und der Manichäismus.* Stuttgart: Kohlhammer

Winstedt, Eric Otto (ed.) 1909. *The Christian Topography of Cosmas Indicopleustes*. Ed. with geographical notes. Cambridge: Cambridge University Press

ALBRECHT GOTTFRIED FERDINAND DIHLE sündis 28. märtsil 1923. a Saksamaal Kasselis. Aastatel 1942–1945 õppis ta Göttingeni ja Freiburgis ülikoolis klassikalist filoloogiat. 1946. a kaitses Dihle Göttingeni Ülikoolis doktoriväitekirja *Λόγος, ἔθνος, δῆμος: Beiträge zur Entwicklungsgeschichte des Volksbegriffs im frühgriechischen Denken* (Lisandusi “rahva” mõiste arenguloole varajases Kreeka mõttemaailmas) ja neli aastat hiljem (1950) habilitatsiooniväitekirja *Studien zur byzantinischen Metrik und Rhythmik* (Uurimusi Bütsantsi värsimõödust ja -rütmist). Paralleelselt habilitatsioonitöö kirjutamisega pidas Dihle Göttingeni Ülikoolis loenguid. 1954. a nimetati ta Göttingeni Ülikooli erakorraliseks klassikalise filoloogia professoriks, ent sellesse ametisse jäi ta vaid lühikeseks ajaks. 1958. a sai ta Kölni Ülikoolilt kutse tulla kreeka keele ja kirjanduse korraliseks professoriks, kellena töötas 1974. aastani, mil talle tuli uus pakkumine Heidelbergi Ülikoolilt. Heidelbergis töötas Dihle kuni emeriteerumiseni 1989. a. Paralleelselt ülikoolitööga osales ta Heidelbergi Kirikuisade Kollokviumi ja Heidelbergi Teaduste Akadeemia töös, mis andis 1984. aastal välja ka tema kogutud artiklid (pealkirja all *Antike und Orient* (Antiik ja idamaad)). 1990–1994 oli ta Heidelbergi Teaduste Akadeemia president. Albrecht Dihle suri 29. jaanuaril 2020 Kölnis.

Olulisemad teosed: *Studien zur griechischen Biographie* (1956, 2. väljaanne 1970); *Die Goldene Regel: Eine Einführung in die Geschichte der antiken und frühchristlichen Ethik* (1962); *Griechische Literaturgeschichte* (1967, 2. väljaanne 1991); *Der Kanon der zwei Tugenden* (1968); *Homer-Probleme* (1970); *The Theory of Will in Classical Antiquity* (1982); *Antike und Orient: Gesammelte Aufsätze* (1984); *Die Entstehung der historischen Biographie* (1987); *Die griechische und lateinische Literatur der Kaiserzeit: Von Augustus bis Justinian* (1989); *Philosophie als Lebenskunst* (1990); *Vom gesunden Menschenverstand* (1995) ja *Hellas und der Orient: Phasen wechselseitiger Rezeption* (2009). Eesti keeles on ilmunud Albrecht Dihle raamat *Kreeklased ja võõrad* (Tallinn, 2020; originaal ilmus 1994) käesoleva artikli tõlkija tõlkes.

Jaan Lahe

URMAS VIIK. Libarebased II (2021)

HUUMOR: MIS SEE ON JA KUIDAS TEKKIS?

Toomas Tiivel

*Ütle mulle, mille üle sa naerad,
ja ma ütlen sulle, kes sa oled.*

Huumor on väga laialt levinud ja igapäevane nähtus. See on seotud naeru ja naermisega, kuid need mõisted ei kattu. Naeru ja eriti naeratamist võib täheldada ka olukordades, mis ei ole üldse naljakad. Seejuures võib naljakas olla nii situatsioon, jutt kui ka mõte. Samas on naeru täpsem tähendus ja ka põhjused kultuuriti erinevad. Ka inimeseti pole naljakad sugugi ühed ja samad asjad. On nalju, mille mõistmiseks peab teadma väga konkreetset tausta, kuid huumorimeel ise on ilmselt üldinimlik ja universaalne.

Huumorit on püütud defineerida, kuid nagu paljude muudegi üldinimlike, keeruliste ja mitmetahuliste nähtuste puhul ei ole ka siin ükski lühike määratlus kõikehõlmav.

Lihtsustatult öeldes kujutab huumor endast oma põhiolemuselt reaktsiooni millelegi sellisele, mis on ja samas ka ei ole otsestelt seotud varem kogetuga, on ootamatu, kontekstiväline, ebamõistlik, ebakohane, ebaloogiline või liialdatud, kusjuures stiimul ja tingimused (ka osalejate kogemused) on sarnased. Kuid ilmselt ainult sellestki tihti ei piisa.

Võime luua ja vastu võtta huumorit on ühtaegu nii bioloogiline, sotsiaalne kui ka kultuuriline protsess. Naljategemine on iseloomulik kõigile inimsivilisatsioonidele, sest meil kõigil on näos vastavad naerulihased; nende kasutamise tulemuseks on miimika (Gervais, Wilson 2005). Samas on huumor oma mis tahes avaldumisvormis seotud ka konkreetse kultuuritaustaga.

Huumorit ei ole võimalik mõõta, huumorit saab kirjeldada.

Palju on vaieldud selle üle, kas ja kui palju on inimloomus aja jooksul muutunud. Lugesdes sada aastat vanu anekdoote, tekib sageli äratundmine, et me räägime samasugustest olukordadest ka praegu. Muutunud on taust, kuid see, mis on naljakas, kordub (Legman 1971).

Ehkki nalja on ilmselt tehtud aastatuhandeid ja teadlased on selle kohta mõtteid avaldanud kindlasti üle paarisaja aasta, algas huumori teaduslikum uurimine Henri Bergsoni ja Sigmund Freudi tööga selles valdkonnas. Oluliselt aitasid sellele hiljem kaasa edusammud nii etoloogias, antropoloogias, psühholoogias kui ka keele- ja kirjandusteaduses.

HUUMORI UURIMINE

Huumori uurimise kõrgaeg oli 1970. aastatel, kui selle vastu hakkasid sügavamat huvi tundma psühholoogid ja kirjandusteadlased. Sealpeale on see teema ligi meelitanud järjest mitmepalgelisemat seltskonda. Kandepind on seega laienenud ja võimalused mitmekesistunud, kuid senini puudub tugev interdistsiplinaarne teooria, millele saaksid toetuda kõik need, kes lähtuvad huumori uurimisel erinevatest aspektidest. Siiski on üht-teist saavutatud. 1988. aastast hakkas ilmuma ajakiri *Humor. International Journal of Humor Research* ja 1994. aastast raamatusari “Humor Research” (siiani 12 raamatut), mõlemad kirjastuselt De Gruyter Mouton. 2013. aastast ilmub veebipõhine Euroopa huumoriuurimise ajakiri *The European Journal of Humour Research*. Rahvusvaheline Huumoriuuringute Selts (International Society for Humor Studies) loodi 1988. aastal eesmärgiga arendada huumori uurimise interdistsiplinaarset suunda, korrapäraselt toimuvad konverentsid. Huumori uurijate hulgas on enim psühholooge, filosoofe, kirjandusteadlasi ja antropolooge. Viimasel ajal on hulgaliselt lisandunud biolooge ja semiootikuid, kellelt on hakanud kogunema tõsiselt võetavaid ja huvitavaid uurimusi. Eestis on huumorit põhjalikult uurinud folkloristid Arvo Krikmann ja Liisi Laineste.

Kui aga küsida, kuidas ja millal tekkis evolutsiooniprotsessis huumor, on analüüse ikkagi vähevõitu. Ju siis on nähtus ise

piisavalt keeruline. Lähenemisviise on palju: uuritakse huumori olemasolu loomariigis, analüüsitakse huumori teket ja kujunemist inimese (lapse) arengus (ontogeneesis), uuritakse huumori geneetilist tausta ja neurobioloogiat, võrreldakse huumorit eri kultuurides ning püütakse analüüsida huumori kui sellise olemust, et teha üldistusi ja anda kõigele sellele teoreetilist alust. Kas inimahvide puhul saab rääkida huumorist? Millal ja mis tingimustel võib väikelapse naerust rääkida kui huumorist? Milleks meile üldse huumor kui selline? Kas kuiv teooriaarendus nii elusa asja puhul nagu huumor on üleüldse võimalik? Mis paneb inimesi (ja loomi?) naerma? Mis on huumori loomus? Miks on nali naljakas? Mis on see miski, mida me tavatseme nimetada huumoriks?

Järgnev on katse visandada mõned kontuurid eelkõige naeru ja huumori arenguloos.

Võib arvata, et huumori evolutsioon on seotud keele evolutsiooniga ja tunnetuse, sh religioosse tunnetuse arenguga, samuti kunsti, mängu, tseremooniate ja paljude muude praegusaja inimeseks olemist iseloomustavate elu külgedega. Kui aga pidada huumorit ainult inimesele omaseks nähtuseks, nagu on praegu valdav seisukoht huumoriuurijate seas, siis on selge, et kui naermine on täheldatav ka loomariigis, siis huumor asetub ühte ritta teiste inimesele tüüpiliste tunnustega, nagu püstine kõnd ja sotsiaalne elu, keel ja kultuur.

Huumor sõltub tihti teatud kindlas sootsiumis arusaadavatest märkidest. See ei pruugi alati olla seotud kõnega, kuid on sellegipoolest naljakas, olgu siis nali aluseks pilt, heli, sündmus vms.

Huumor tekib vaimse tegevuse (mõjutamise) käigus. Naerdakse seevastu ka näiteks kõditamisel või kiirel liikumisel (kiikumine, laste puhul ka jooksmine). Võib arvata, et naermine eelnes inimajaloos huumorile. Milline oli aga areng ja millised olid vaheastmed?

Sõnana on “huumor” oma praeguses tähenduses suhteliselt noor. Ladina keeles tähendab *humor* (keha)vedelikku või fluidumit. Vanade kreeklaste arendatud humoraalse teooria järgi on meie kehas neli *humor*’it — (punane) veri, kollane sapp, must sapp ja lima —, mille vahekord määrab inimese temperamen-

di (sangviinik, koleerik, melanhoolik või flegmaatik). 16. sajandil hakkas *humor* tähistama ka ajutisemaid meeleseisundeid ning sealt edasi muu hulgas lõbusust. Tänapäeva prantsuse keelde ongi see sõna jäänud kahel kujul: *humeur* — “tuju, meeleolu” ja *humour* — “huumor”.

HUUMORI TEOORIAD

Endiselt tehakse suuri jõupingutusi huumoriuurimise üldise raamistiku paikapanekuks. Üks võimalikke kandidaate on olnud Salvatore Attardo, Victor Raskini, Willibald Ruchi ja teiste pakutud üldine verbaalne huumoriteooria, kuid neid on teisigi. Head ja põhjalikku ülevaadet kolmest esimesest allpool loetletud teooriarühmast vt Krikmann 2004 (vt ka Hewitt 2002; McGhee 1979; Dramlitsch 2018; Polimeni, Reiss 2006; Caron 2002; Laineste 2003).

Teooriad jagunevad laias laastus järgmistesse tüüpidesse:

1. Inkongruentsi- ehk ühtimatus- ehk vasturääkivusteooriad (eelkäijad teiste hulgas Immanuel Kant, Søren Kierkegaard, Arthur Schopenhauer, Henri Bergson, Aristoteles) lähtuvad naerdava objekti enese sisulistest omadustest, konkreetsemalt sellest, et naljas eksisteerib põhimõtteliselt kaks eraldi plaani; need on järsult erinevad, kuid neil on ka sisuline ühisosa. Neis võib sisalduda ebaselgus, loogiline võimatus, sobimatus, ebaolulisus. Nali algab ühe plaani rüpes ja lõpeb teises; naljal on olemas puánt ehk nn nõrk lüli, mis plaanivahetuse reedab ja vallandab kuulajas ette programmeeritud järsu taipamisplahvatuse ning kutsub esile naerureaktsiooni. Sellesse rühma kuuluva semantilise ehk tähendustele tugineva huumoriteooria põhihüpotees on see, et teksti võib pidada naljakaks, kui on täidetud kaks tingimust: tekst on täielikult või osaliselt kokkusobiv kahe erineva stsenaariumiga ja need stsenaariumid on omavahel mingis mõttes vastandlikud.

2. Üleoleku ehk halvustamisteooriad lähtuvad sellest, et nali on enamasti agressiooniakt, olgu räigem või leebem,

avalikum või varjatum. Huumor on vaenulikkuse, üleoleku, kurjuse, agressiooni, pilke, halvakspanu väljendus. Ta on enamasti sihitud kellegi pihta, seda tehakse kellegi kuulul. Nalja objekte kiputakse üldistama sotsiaalsete, etniliste, sooliste jm tunnuste järgi. Thomas Hobbesi väitel tekib huumor siis, kui me äkitselt tajume oma üleolekut nalja objektist. Ka Platon ja Aristoteles on leidnud, et agressiivsed tunded soodustavad huumori ja koomika teket. Platon märgib näiteks, et koomilise rahulduse juured on kurjuses ja kadeduses: me naerame teiste õnnetuste üle kahjurõõmust, et ise ei ole sellised ega pea neid ebaõnnestumisi kogema. Naeruväärsus on millegi puudumine või inetus. Robert Solomon pöörab üleolekuteooria ümber ja esitab selle asemel huumori alaväärsusteooria. Solomoni väitel ei ole üleolekutunne huumori tekke tarvilik tingimus.

3. Psühhoanalüütilised leevendus- ehk lõõgastusteooriad (põhiesindajad Sigmund Freud ja Herbert Spencer) lähutavad tõdemusest, et nali on üks mehhanisme, mille abil inimene muudab oma agressiivsed impulsid vastuvõetavaks ja saab need välja elada. Leevendusteooriate põhipostulaat on see, et naer vabastab vaimse energia ja kindlustab niimoodi homöostaasi, s.t võime säilitada oma elutegevust ja funktsioneerimist pärast võitlust, pinget, pingutust vms. Inimene on ümbritsetud igat liiki kitsendustest (Freudil seksuaalsed tabud, sotsiaalsed keelud, vajadus olla loogiline, mõelda selgelt, rääkida arukat juttu jne). Huumor annab võimaluse mõelda kaootiliselt, rääkida segaselt, eri asju kokku segada, selle asemel et neid vastandada, jne. Selle rühma teooriad ei seleta mitte niivõrd huumori enda olemust, vaid uurivad sellega kaasnevaid psühholoogilisi protsesse, mis viivad naeruni. Tabud, millest möödahiilimist nali võimaldab, on põhiliselt kahte liiki: poliitilised ja sündsustabud.

Osa uurijaid lisab neile kolmele rühmale veel neljanda.

4. Mänguteooria viitab otseselt sellele, kuidas huumor võis tekkida ja evolutsioneeruda. Selle järgi on huumor teatud mõttes loomade ja ka laste mängu edasiarendus, seega

erilist liiki mäng. Rõhuasetus on mängu ja huumori konteksti struktuurilistel sarnasustel.

Need kolm või neli peamist teooriarühma oma alateooriatega esindavad sama asja eri aspekte, kuid ei ole omavahel vastuolus, vaid pigem täiendavad üksteist. Neid võib jaotada selle järgi, millise küsimusega teooria tegeleb. Osa neist käsitlevad huumori objekti, teised tegelevad eelkõige vastusreaktsiooni iseloomustamisega, kolmandad arutlevad mõlema üle. Funktsionaalsed teooriad küsivad, mis on huumori eesmärk inimeste elus. Stiimuliteooria küsib, mis teeb mingi olukorra või asja naljakaks, teisisõnu: miks me leiame, et miski on naljakas? Mis on nendes asjades erilist?

Teooriad peaksid vastama küsimusele, mis on piisavad ja tarvilikud tingimused selleks, et midagi saaks pidada huumoriks. Mingis mõttes on see küsimus ka kõikide huumoriuuringute püha graal.

Naljadel on ühiseid jooni paljude muude elunähtustega, mille juures samuti ilmneb mingi mõisteline kaheplaanilisus. Need plaanid on ühelt poolt ühildamatud, teisalt ilmutavad teatud semantilist ühisosa. Ajaloos on paljud filosoofid tundnud huvi huumori kui nähtuse vastu ja püüdnud seda seletada.

HUUMOR JA MUU INIMTEGEVUS

Huumorimeel kuulub lahutamatuult inimkäitumise juurde. See on inimese universaalne tunnus, osa tema võimetest ja oskustest, nagu seda on keel, moraal, usk, loogika jms. Olenemata sellest, millistest stiimulitest on huumor esile kutsutud, on tulemuseks koomilise olukorra teke ja vastusreaktsiooniks enamasti naer (Apte 1985; Fry 1963).

Paljud uurijad on tähelepanu juhtinud huumoriga seotud paradoksile: selle tekkel võib täheldada põlguse või vihkamise sümbioosi rõõmuga. Ühelt poolt on naer lõõgastus, teisalt on selles tihti ka midagi õelat. Samas ei ole naer ja huumor üks ja seesama nähtus. Naer kui füsioloogiline reaktsioon on ühtpidi huumorist laiem, kuid teisest küljest ei väljendu huumor alati naerus. Huumoriaktis peavad osalema nii saatja kui ka vastuvõtja, kusjuures

nende varasemad kogemused ja taust ning nendevaheline kokkuleppeline märkide süsteem — semiootika — peavad mingis osas kattuma.

Üks klassikaline teos, millele tihti viidatakse, on Arthur Koestleri *The Act of Creation* (Loomisakt; 1964). Koestleri järgi hõlmab loovus kolme suurt ala, mis moodustavad omalaadse trip-tühhoni. Need on huumor, teaduslik avastus ja kunst. Kõigis neis on loovuse aluseks bisotsiatsioon¹ ehk kaheplaaniilisus — erinevalt assotsiatsioonist, mis toimib ühel tasandil. Bisotsiatsioon on kahest varem seostamata ja kokkusobimatuks peetud mõttemallist ehk maatriksist pärit elementide ühendamine uueks tähendusmalliks. Huumori puhul kasutatakse selliseks ühendamiseks koomilist võrdlust, teaduslik-avastuslikus loomes objektiivset analoogiat ja kunstis poeetilist kujundit. Kõigis neis iseloomustab bisotsiatiivsust eripärane emotiivne ehk emotsioone tekitav põhitoon: koomika puhul agressiivne, avastuse puhul neutraalne, kunstis vaimustunud, osavõtlik või traagiline. On ka muidugi üleminekuid. Mingi idee või sündmuse äkiline bisotsiatsioon kahe harjumuspäraselt sobimatu maatriksi vahel loob koomilise efekti eeldusel, et tekkinud uus narratiiv ning semantiline ühendus hoiab üleval vajalikku emotsionaalset pinget. Kui see ühendus on “läbi nähtud” ning meie ootused ei ole täitunud, moondub ootuspinge naeruks (Koestler 1964; Krikmann 2004).

Koomilise akti aluseks on seega idee või olukorra kujutlemine kahes seesmiselt kooskõlalises, kuid tavapärasel viisil ühitamatus taustsüsteemis. Koomiline akt on kahe omavahel sobimatu koodi ühekordne või korduv kokkupanek, seega teatavat laadi sümbioosiakt.

On seletusi, mis väidavad, et meie bioloogiline evolutsioon on vaimsest evolutsioonist ohtlikult maha jäänud (Apte 1985). Emotsioonid ei suuda mõistusega kaasas käia ja lahenduseks on naer. Olukordadele, mis on keerulised ja esmapilgul lahendamatud, tihti isegi absurdsed, pakub huumor ootamatu lahenduse ja sellega ka rahulduse. Toimub tunnetuslik nihe (Morreall 1989).

¹Tegemist on Koestleri enda uudissõnaga (ingl k *bisociation*).

Huumoris peab vastandlike elementide vahel olema mõisteline sild, semantiline ühisosa. See seos on enamasti üllatav. Inkongruentsiteoreetikud rõhutavadki tihti üllatusmomendi tähtsust naljas. Nalja teistkordsel kuulmisel see moment üldjuhul puudub. Üllatuse kutsub naljas tavaliselt esile see element, mida nimetatakse puändiks. William Fry (1963, 1994) arvab, et just puänt on see tegur, mis eristab huumorit mittehuumorist. Puänt on naljas väga eriline element. See võib sisaldada esmapilgul tähtsusetut mõistet, näida ühitamatu kõige eelnevaga, avada täiesti uue mõttesuuna või olla ootamatult ratsionaalne otsus. Huumor lõhub mõttestampe ja aitab näha asju uue nurga alt. Huumorile on seega iseloomulik teatav ettearvamatus.

Naer on enamasti huumoriakti finaal. Samas ei naera inimesed mitte ainult naljade peale, vaid ka näiteks kõditamisel ja naerugaasi sissehingamisel, lapsed ka lihtsalt liikumisrõõmust. John Morreall (1989) teeb siin vahet: naer on meeldiva psühholoogilise muutuse tulemus, samal ajal kui huumor eeldab teatud tunnetuslikku muutust. Huumoriakti tulemuseks ei ole tingimata naer; selleks võib olla ka naeratus, hea tuju, pingelangus.

Muutused huumori arengus on seotud tunnetuse arenguga, sest huumori tajumine nõuab teatud tunnetusliku arengu taset. Et suuta vastu võtta huumorit kui inkongruentset sündmust, on vaja mälu selle kohta, kuidas see kõik toimuks ja areneks tavapärastes tingimustes, samuti ümbruse taju ning kindlasti fantaasiat (Kozbelt 2018).

Primaatide käitumist uurides on järeldatud, et neil on nagu inimestelgi kõik tunnetuslikud eeldused kogeda huumori lihtsaimaid vorme (Gamble 2001; Caron 2002; McGhee 1979). Primaatide mängudes on täheldatud mitmeid huumori elemente. Nii nagu huumoril on ka mängul oma loogika, seda saadab tihti naer, vajalik on tasakaal spontaansuse ja läbimõelduse vahel ning selleks on vaja partnereid (Fry 1963, 1994). Kuid erinevalt mängust saabub huumoris puänt — hetk, mil tekib vastuolu. Inimahvid kasutavad võitluse kõrval huumorit ka selleks, et kehtestada ja hoida rühmasisest hierarhiat (McGhee 1979).

Primaatide ja inimeste käitumise uurimine on näidanud, et artikleeritud kõne ei ole huumoriks vajalik; see küll võimendab huumorit, kuid huumor ei sõltu sellest. Muu hulgas näitab see tõdemus huumori vormilist mitmekesisust: see ei pea tingimata ainult verbaalne olema (Caron 2002; Gamble 2001).

EVOLUTSIOONILINE VAADE

Naer ja huumor kuuluvad kokku. Naermine ilmselt eelnes evolutsioonis mitmesugustel põhjustel huumorile. Naerul on ühiskonnas tohtu hulk funktsioone. Need ulatuvad emotsionaalse stabiilsuse ja tervise hoidmisest negatiivsete emotsioonide ja stressi vähendamiseni; naer edendab sotsialiseerumist, kergendab suhtlust, leevendab pingeid ja võistlemist, piiritleb ja säilitab rühmaidentiteeti ning kooskõlastab ka rühma emotsioone ja käitumist. Naer toimib seega mitmel tasandil alates individuaalsest füsioloogiast ja psühholoogiast ning lõpetades rühmasuhtlusega (McGhee 1979; Polimeni, Reiss 2006). Naer on kohastumus, mis on täius-
tunud ja arenenud nii bioloogilise kui ka kultuurilise evolutsiooni käigus. Naer annab märku headest soovidest, heast tujust ja enesetundest ning võimaldab näidata nii rahulolu kui ka üleolekut (Apte 1985; Caron 2002; Fry 1963; Hewitt 2002). Loomariigis väljendatakse naeru väga mitmesuguste hääli-
stustega, nagu sisinad, kilked jm (Panksepp 1998).

Inimestel eristatakse n-ö tõelist naermist, mis on emotsionaalne ja seotud kindla stiimuliga ning tihti juhitud, ja näilist, isetekkelist ning emotsioonitut naeratamist (müet), mis on selgelt teadvuse kontrolli all. Naer näitab emotsionaalset seisundit. Enamasti kaasneb naeruga rõõm või nauding, virgutuse, igal juhul midagi positiivset. Naeru mõjul vallanduvad ajus endogeensed, s.t organismi enda sünteesitud opioidid, millel on muu hulgas valuvaigistav toime. Ei ole alati selge, kus lõpeb spontaanne naer ja algab näiline. Näiline naer areneb välja varases hominidide ehk inimeste sugukonna evolutsioonis vahemikus neli kuni kaks miljonit aastat tagasi emotsionaalses mängulaadsetes käitumises, mida harrastati üürikeses turvalistes olukordades (Gervais, Wilson 2005). Kui sellisele sotsiaalsele suhtlusele ja mängule lisan-

dusid naeru esilekutsuvad inkongruentsed elemendid (ebavõrdsus ja konfliktid ei olnud tõsised, sest tegemist oli mänguga), arenes hiljem välja inimesele iseloomulik tõeline ja emotsionaalne naer ning huumor. Näilise naeru põhjused on ettearvatavad, kuid ootamatu muutus sündmuste sotsiaalses kontekstis, mida on peetud turvaliseks, võib tekitada inkongruentse olukorra (Hewitt 2002; Viana 2017).

Spontaanne naer on mitmes mõttes sarnane loomade häälitustega. See on seotud protohuumori, mängude, köditamise, äparduste ja meeldivate üllatustega, samal ajal kui tahteline, näiline naer seda pole. Tahteline naer võib olla spontaansest märksa agressiivsem ja pilkavam.

Paljud uurijad on võrrelnud naermist loomariigis ja laste puhul täiskasvanud inimeste naeruga, samuti huumorit eri tsivilisatsioonides, ning püüdnud tuletada teadaolevatest suundumustest protohuumori teket (Caron 2002). Arvestada tuleb siin ka muutustega, mis leidsid evolutsioonis aset inimese eellaste morfoloogias, aju arengus ja käitumises. Milline võiks olla see protohuumor? Kuidas on see seotud ühe või teise kognitiivse omaduse väljakujunemisega, keele arenguga?

Üleminek kahel jalal kõndimisele vabastas inimese ülakeha, lisas uusi kasutusvõimalusi kätele ning parandas hingamise ja häälitsemise seoseid. Samuti andis see uusi võimalusi häälele, etendades sel viisil tähtsat osa kogu häälituste diapasoni ja naeru arengus. Ühtlasi eemaldas see muutus senised piirangud ning võimaldas naerul areneda selliseks dünaamiliseks signaaliks, nagu see on tänapäeval. Inimahvid suudavad naerdes hingata nii sisse kui ka välja, inimene ainult välja (Gamble 2001; Caron 2002).

Millised võiksid siis olla naeru ja huumori oletatavad evolutsioonilised eelised ning milline oli nendega seotud fülogeneetiliselt oluline käitumine?

Huumori algeid tuleks otsida inimese eellaste sotsiaalsest käitumisest, näiteks loomade mängudest, noorloomade õpetamisest, rühmakuuluvuse näitamisest või mingist muust suhtlusaktist, ka näiteks paaritumiseelsest käitumisest. Mängus aimatakse järele tegelikkust. Huumori kohastumuslik väärtus võiks seega olla sar-

nane mängu omaga. Huumori abil saab tõsta oma sotsiaalset staatust ja langetada teiste oma, samuti suurendada leitud mõttekaaslaste ühtekuuluvustunnet. Huumor väljendab ja edastab olulist sotsiaalset informatsiooni ning naer on selle positiivne tagasiside (Kozbelt 2018).

Kohastumusena võib käsitada ka konfliktises olukorras naeratamist, kui see aitab nalja tehes pinevat, ebamäära või ohtlikku olukorda enda kasuks pöörata (Polimeni, Reiss 2006).

Albert Rapp (1951) on väitnud, et inimese naer põlvneb ürgse džunglidueelli võitja triumfimõirgest. Samast ajast pärit relikvt on ka tõsiasi, et naerdes me näitame hambaid. Kuid loomariigis on levinud ka olukorrad, kus paljastatud hambad (avatud suu) näitavad heasoovlikkust ja sõbralikkust, pakuvad lahendust või kutsuvad mängule. Naer on signaal, millega antakse teistele edasi informatsioon naerja empaatiast ja sümpaatiast. See on signaal valmisolekust ja koostöövalmidusest (Caron 2002; Kozbelt 2018).

Huumori tekke ja kahel jalal käimise seosest evolutsioonis kirjutab Thomas Dramlitsch oma raamatus *The Origin of Humor and How Evolution Really Works* (Huumori päritolu ja kuidas evolutsioon tegelikult töötab; 2018). Inimese eellased, kes käisid maapinnal neljal jalal ja liikusid metsas puude vahel oksalt oksale hüpates, ise seejuures paksus lehestikus häälitsedes, naersid samuti nagu tänapäeva inimenegi. Naeruga anti edasi informatsiooni oma liikumisest ja ka ohtudest. Üleminek püstisele, kahel jalal liikumisele toimus rühmiti võrdlemisi lühikese aja jooksul. Selles protsessis ei olnud ka erilisi vaheastmeid. Dramlitschi meelest oli see teadvustatud tegu, mingis mõttes sarnane moega. Karjas hakati sotsiaalse suhtluse arenedes pilkama neid, kes olid “vanamoodsad”, liikusid neljal jalal ja tegid muidki asju, mida rühma enamik enam ei teinud. Tegu oli niisiis oma üleooleku näitamisega eellaste ja lapse moodi käitumise puhul. Kõne teke süvendas neid käitumuslikke harjumusi veelgi. Selle tendentsi ilminguid võib näha praegugi, kui nalja tehakse otsekui primitiivsemate käitumistavade ja instinktide üle või ka selle üle, kui keegi unustab, kuidas on kombeks end ühes või teises olukorras üleval pidada, ja tema käitumist ei juhi enam mitte teadvus, vaid alateadvus. Samas ei ole see ohtlik ja selle üle võib naerda.

Protohuumor ja näiline naer (naeratus) olid end juba kehtestanud, kui artikuleeritud kõne arenema hakkas. Siit võiks järel-dada, et keel pidigi arenema koos naeru ja huumoriga, pannes kokku miimika, kasutades sümboleid ja protohuumori struktuuri. Edasine oli juba keele ja huumori koevolutsoon, kui kõne-lejad omandasid vilumuse naeru esile kutsuda ja naeru mehha-nism muutus vastuvõtlikumaks mõistelistele impulssidele. Naer võis algselt inimlaste sugukonnas ritualiseeruda enam kui kaks miljonit aastat tagasi, et olla rühmasiseselt mänguliste emotsioo-nide edastamise teenistuses (Gervais, Wilson 2005; Caron 2002; Viana 2017).

Protohuumor oli seega akustiline reaktsioon (naer, pilge) millelegi vanamoodsale, teadvustamata tagasilangusele mingile juba läbitud arenguetaapile. Kui naerule lisandusid kahel jalal käi-mine ja hingamise regulatsioon, asendusid selle esilekutsujatena füüsilised stiimulid (kõditamine, kiire liikumine) semiootiliste-ga (pilkamine, narrimine ja muud heaolu demonstreerimise mär-gid). Toimus üleminek füüsiliselt stimuleeritud naljalt ja huumo-rilt vaimselt tekitatud huumorile. Reageerides kõditamisele, kait-seme oma haavatavaid kehaosi, reageerides huumorile, kaitseme oma eksimusi. Inimahvide ja inimlaste naerul, kõditamisel ning täiskasvanute huumoril on olemas mänguline (ebatõsine) ühisosa, mis on ilmselt kinnistunud nii onto- kui ka fülogeneesis; kõigis neis esineb mänguline sotsiaalne inkongruents. Kõditamise pu-hul on oluline ootamatu stiimul, ohustatud piirkonnad ja teine isik (iseennast ei saa kõditada). Charles Darwin (1899) on nime-tanud huumorit vaimu kõditamiseks (vt ka Caron 2002; Gervais, Wilson 2005; Fry 1963, 1994).

Huumori all mõistetakse katset esile kutsuda naeru täiskas-vanud inimestel. Protohuumor, milles sisalduvad algelised täna-päeva huumori elemendid, kirjeldab teisigi mängulisi vastuolu-vorme, nagu kõditamine, tagaajamine, peitus ja muud mängud, äpardused ning meeldivate tunnetega seotud üllatused. Üllatus-momendi osa naerus ja huumoris on tihti alahinnatud. Naer ja nutt on mõlemad arvatavasti iidsete inimhääletsuste jäänukid ning esi-nesid juba üsna varajastes inimese arengustaadiumides, nt austra-lopiteekusel (Viana 2017). Arthur Koestler (1964) ütleb, et huu-

mor on intellektuaalne emotsioon. Kui nutmine on vastus emotsiooni kokkukukkumisele ilma arutluskäigu ja ratsionaalsuseta, nii et tulemuseks on kurbus, siis huumor ja naer on vastus ratsionaalsuse ja arutluskäigu teatavale kokkukukkumisele, mis valandab meeldiva emotsiooni (Viana 2017).

Traditsioonilistes ühiskondades on näha huumori seost eelkõige muusika ja liikumisega. Huumor ja naermine on seal tihe-
dalt seotud laulu- ja tantsutseremooniatega kas siis midagi tähistades või millekski valmistudes. Mõlemat laadi tseremooniatel on tähtis osa naljatamisel ja rituaalsetel klounidel. Naljatamise määr ja aines on tihti seotud sugulusastmega. Lähemate sugulas-
tega nalja ei tehta, selleks on vaja distantssi; samal ajal lähtutakse eeldusest, et vastased ehk need, kelle üle naerdakse, ei ründa. Sellises kommunikatsioonis maandatakse kogunenud pingeid ja tugevdatakse omavahelisi sidemeid (Caron 2002; Gervais, Wilson 2005; Hewitt 2002).

Kõikidest loomadest on vaid inimesel kogu huumoriks vajalik tunnetuslik aparaat. Ta kasutab keerukaid mitmetahulisi ja -tähenduslikke sümboleid, universaalset süntaktilist struktuuri ja semantikat ning valdab ulatuslikku mälu, mis kõik viib keerukate mõtteseoste väljaarendamiseni — ikka selleks, et teha paremaid otsuseid. Mitmed huumori tekkega seotud käitumuslikud muutused toimusid evolutsioonis tõenäoliselt võrdlemisi lühikese aja jooksul (Viana 2017).

Henri Bergsoni järgi ei eksisteeri koomilist mujal kui vaid inimlikus maailmas. Huumori puhul on oluline inkongruentne seos inimese arukuse ja harjumuspärase, tihti mehaanilise käitumise vahel. Nauding tekib vastuolude tunnetamisest (Bergson 2009; Porteus 1988; Fry 1963, 1994).

Protohuumori tekkeajaks pakutakse 6,5 miljoni aasta tagust aega, mis viitab ajale enne tänapäevase inimese (*Homo sapiens*) väljakujunemist ja ka enne artikuleeritud kõne teket. Naer on veelgi vanem, kuni 14 miljonit aastat (Caron 2002; Polimeni, Reiss 2006). Küsimus on, kuidas ja millal arenes huumor võrdluses keelte arenguga. Kas samal ajal ja paralleelselt? Keelte teke, mis nõuab ajult teatud arengutaset, toimus arvatavasti umbes

kaks miljonit aastat tagasi. Kuid nagu öeldud, ei ole huumori edasiandmiseks sõnu vaja, ehkki vestlus suurendab oluliselt huumori väljendusvõimalusi. Vajalik on inkongruents.

Keelte edasine areng lisas huumorile veel ühe olulise aspekti, nimelt tõlkimise. Sõnad võivad olla sarnased, kuid erineva tähendusega. Esineb ka tähendusvarjundeid ehk konnotatsioone, mis on keelespetsiifilised ja teevad raskeks või isegi võimatuks paljude naljade tõlkimise, mis sisaldavad konkreetsele keelele spetsiifilisi idioome.

Veel üks huumori aluseks olev keelte eripära on sõnade mitmetähenduslikkus. Kui sõna tähendus nalja kestel muutub, tekib lauses murdekoht, kus öeldava sisu kandub ühest mõistedomeenist teise (Raskin 1985; Krikmann 2004).

Olulised tegurid, mis on mõjutanud huumori arengut evolutsioonis, on keelte teke, mütoloogiatega teke ja koos elanud inimlaste rühma suurus loomadel. Hulk inimese kõrgemaid tunnetuslikke funktsioone on seotud huumori evolutsiooniga (Polimeni, Reiss 2006; Kozbelt 2018). Kõik need seosed on aga äärmiselt keerulised.

Keele kõrval on inimese evolutsioonis teisigi aspekte, mille kohta on huvitav mõelda, kas need eelnesid või järgnesid huumorika mõtlemise tekkele või toimusid sellega paralleelselt, olgu selleks keerukate tööriistade valmistamine, kunsti alged, mis ilmselt olid seotud maagilis-religioosse mõtlemise ja spirituaalsusega, jm.

Tähtis koht on huumoril olnud rühmasuhete kujunemises (Viana 2017). Peibutamisel, mis oli vajalik sotsiaalsete sidemete tekkeks, oli naer võrdväärne puudutusega; mõlemad tasakaalustasid agressiivseid kalduvusi. Keele arenedes rõhuasetused muutusid. Hierarhilistes süsteemides esineb arusaadavalt pingeid, mida naljategemine võib väiksemate tülide korral leevendada. Antropoloogilised uuringud on näidanud (Apte 1985; Gamble 2001), et põhimõttelisi vaidlusi ei saa sel viisil lahendada, kuid argisemates erimeelsustes võimaldab huumor olukorda rahustada ja vägivalla teket vältida.

Huumor on kompleksne kommunikatsioonivorm, mida loomad jagavad rühmas teiste, ka endaga vähem seotutega (Hewitt 2002). Sama võib öelda naeru kohta. Huumorit kasutatakse selleks, et sondeerida sotsiaalseid teemasid, muu hulgas oma huvide edendamiseks. Informatsiooni, mida vahetatakse kogukonnas huumori abil, võib samas pidada ka altruistlikuks, isikliku heaolu ohverdamiseks teiste heaolu nimel.

Rühma toimimine tervikuna sõltub suurel määral sellest, kuidas rühma liikmed jagavad ja kooskõlastavad oma tegevusi. Siin võib näha otsest seost mängides ja naerdes õpituga. Oluline on eristada ausat signaali (naeratus) valest ja petlikust. Mänguline sotsiaalne vastuolulisus, mis väljendub mängudes ja kõditamises, näitab, et olukord on turvaline; sellega kaasnevad positiivsed emotsioonid. Inimese evolutsioonis mängulisus suurenes, sealt ka nimetus *Homo ludens* — mängiv inimene (Gervais, Wilson 2005).

Huumori tajumine on inimestel üsna sarnane, suuremad on erinevused huumori loomises. Klounid, narrid ja muud naljategemisele spetsialiseerunud ametid tekkisid selleks, et lahendada pingelisi olukordi huumori abil.

Narrimine on väga levinud mänguvorm noorloomadel, aga mitte ainult. See võimaldab koguda informatsiooni sotsiaalse keskkonna kohta ja välja selgitada autoriteete (Polimeni, Reiss 2006).

Lapsed naeravad ja naeravad juba esimesel eluaastal, kuid nende stiimulid erinevad märgatavalt täiskasvanute omadest. Ka laste puhul on püütud paika panna huumori arengumudeleid alates imikute naeratamisest, hilisematest peitusemängudest, tagaajamistest, kõditamisest ja liikumisest kuni huumori inkongruentsimudeliteni. On pakutud, et inkongruents (samuti olukorra keerukus) lahenebki naeratusega; ka peitusemängul, tagaajamisel ja kõditamisel (ohutu rünnak) on lahendused, mis väljenduvad pingelanguses ja naerus (Hewitt 2002; Caron 2002).

Arvamusel, et naer ja huumor on evolutsioonis kohastumusliku väärtusega, on palju põhjusi. Naer võib olenevalt asjaoludest olla käitumises nii tingitud kui ka tingimatu refleks, näitamaks

rõõmu, mõnu, tugevust, kaitset, ühtekuuluvust, kontakti. Sellel on oma kindel käitumuslik muster. Huumori kompleksne olemus eeldab väljakujunenud genofondi. Ka lihtne nali kasutab ära märkide ja keele võimalusi, teadvuse teooriat,² sümboleid, abstraktsust mõtlemist, sotsiaalset taju. Sotsiaalses käitumises aitab see lahendada vaieldavaid olukordi. Huumorit võib seega pidada üheks inimkonna kõige keerukamaks tunnetuslikuks atribuudiks. Arvatakse, et naer ja huumor võisid soodustada artikuleeritud kõne teket, tänu millele säilis sotsiaalne side ja varem teiste vahenditega toimunud suhtlus. Hoolimata oma näilisest keerukusest on huumor ka paradoksaalselt reflektorne: inimesed naeravad tihti ilma, et teadvustaksid endale kõiki selle konkreetse naljaga kaasas käivaid asjaolusid.

Huumoril on palju vorme: iroonia, sarkasm, kuiv huumor, vihje, sõnamäng, koomika, üleolek, eneseõigustus jt. Huumor vajab tihti ettekandmist. Siin on eriti olulised rõhuasetused, pausid jms. Huumor või lõbustus on vastus teatud laadi stiimulile. Vaimukust võib võtta haritud jultumusena. Harimatu nali on tihti labane, kuid teravmeelsus võib muuta samalaadse olukorra humoorikaks. Huumor on ka ohu naljaks keeramine, piiripealne mäng sellega.

Teatud olukordades tekib mõistete segunemine või sulandumine (Coulson 2001). Kombinatsioonidel, mis tekivad mitme sissendi liitumisel, on kalduvus toita fantaasiat ja toota huumorit. Anekdootidest tuttavad ratastega tädid ja küüntega põrsad on oma olemuselt just sellised sulamid. Kokkupanduna eri allikatest, millel on niihästi struktuurseid sarnasusi kui ka vastuolusid, saadakse uued elemendid ja suhted. Sellistes kombinatsioonides sünnib uus tähendus ja selles võib näha analoogiat sümbioosiga. Kõik sulamid ei ole loomulikult naljakad, kuid segunemine kui selline tundub olevat huumorile omane.

Huumori inkongruentsiteooriad ning kognitiivsed jm metafoorteooriad on suutelised usutavalt konstateerima metafoori ja nalja sarnasusi. Ka paljudes üleolekunaljades on inkongruentsi aspekte (Caron 2002; Hewitt 2002).

²Ingl k *theory of mind* — nii nimetatakse võimet tajuda ümbrust, jätta meelde sündmusi, kujundada oma tegevusi jne.

Huumori mõistmisel ei teki häireid, kui suhtlusosalised on teadlikult naljalainel. Huumorielamus ei teki mitte seetõttu, et nali suudab oma struktuuriomaduste tõttu humoristliku tõlgenduse kuulajale peale suruda, vaid seetõttu, et kuulaja kui sotsiaalne olend on juba loomuldasa häälestatud otsima huumorit kõikjalt, kus võimalik. See tähendab, et huumorielamuse tekitamine on kahepoolne, kooperatiivne protsess.

Heas huumoris ei tohi lahendus olla ilmne, kuid peab enamasti olema loogiliselt võimalik (Caron 2002; Fry 1963, 1994). Puändiga nali on huumori põhivorm. Sel naljal on enamasti objekt, kelle või mille suhtes on nali kriitiline. Samas on puändile orienteeritud naljad nauditavad vaid esmakuulmisel. Hea nali murrab tabusid. Kõige tugevamalt trotsivad ühiskondlikke konventsioone ja stereotüüpe absurdinaljad. Nende kõrval on ülekaalus sotsiaalsed, poliitilised, etnilised ja obstsöönised, sh seksuaalsed ja ropud absurdinaljad (Legman 1971).

Hoolimata naermise ja huumori bioloogilisest taustast ei ole kahtlust, et naeru esilekutsumise kontekst ja naeru tõlgendamine on kindlalt seotud kultuurinormide ja õppimisega. Huumor ja naer on iidsed inimõistuses kehastunud märgid, mis sisaldavad endas osavõtlikkust ja kujundlikkust ning on endiselt tegevad muusikas, tantsus, laulus ja kirjanduses (Koestler 1964; Kozbelt 2018).

Vanad, mängu ja rõõmu sümbolid, mida võib huumoris kõikjal täheldada, võisid tunnetuslikus ja semiootilises raamistikus olla tekkinud suures hulgas assotsiatsioonides. Seda siis uute ühenduste tasemel, kus sümbolid avasid tee uutele tähendustele ja võimalustele, mida aga endiselt juhtis ühendatud sotsiaalsete sanktsioonide ja solidaarsuse muster. Iidse mitmemodaalsuse kajastusena sarnanevad naer ja huumor osaleva ja müütilise mõtlemise viisidega, mis olid laialt levinud tänapäevaste inimkogukondade arengu alguses; neis oli metafoore ja kujundlikkust (Kozbelt 2018).

Naerus ja huumoris on jälgi inimkeele ja -mõistuse pikast ajaloost. Kui naeru puhul on leitud viiteid selle keele-eelsele päritolule ja primaatide väljenduslikkusele rõõmus ja mängus,

siis huumori puhul tulevad mängu ratsionalistlikumad argumendid (Viana 2017). Ühe tõlgenduse järgi on huumor tekkinud loogilise tulemusena protsessis, mille käigus mängulised käitumisvormid laienesid abstraktsemate intellektuaalsete ideede sfääri (McGhee 1979).

Huumor ja naer on sootsiumis samas maastikus kujundlikkusega, ühenduvusega ja osalemisega, olles seega hominisaatsiooni varajaste märkide jäljed. Huumor on seotud analüüsi, taiplikkuse ja loomingulisusega, mis arenes kokkupuutes mitut laadi teadmistega. Evolutsioonis ei ole need seosed kaugeltki kadunud ning läbistavad paljusid valdkondi ühiskonnas. Harjumuspärasel algse kontekstis väljendub huumor endiselt meile teatava loomingu vormina, nagu kirjandus, muusika või tants, kuid erinevalt neist on huumor vältimatult seotud naeruga (Viana 2017).

Naer on keele-eelne nähtus, mis oli seotud mängu ja rõõmuga. Huumori vormid, mida lubasid sotsiaalsed keelud (naeruvääristamine) ja vastuolud (inkongruents), arenesid arvatavasti imiteerimise ja käitumusliku kohanemise teel ammu enne artikuleeritud kõne teket (Gervais, Wilson 2005). Võib järeldada, et naer, mis nagu kõnegi nõudis meie eellastelt teatud laadi hingamist, ja huumor (naeruvääristamise ja inkongruentsi kaudu) evolutsioneerusid koos sümbolite kasutamise aktiivsusega. Nende eripärades on meil võimalik eristada sotsiaalset, jälgendavat naeratamist ja naeru spontaanselt naerupurskest ning ka huumorist, millel on tunnetuslik mõõde ja mis sisaldab vastuolusid ning alavääristamist.

KOKKUVÕTTEKS

Naeru ja huumori rolli inimese evolutsioonis on kahel jalal käimise, aju arengu, keele ja kultuuri kõrval ilmselt alahinnatud.

Naer on inimese universaalne käitumismuster, mida on tähelestatud kõikides kultuurides ja peaaegu kõikide inimeste juures. Arengulooliselt on see üks esimesi sotsiaalseid häälightsusi, mida imikud teevad. Võrdlevad fülogeneetilised uuringud viitavad sellele, et naer on arenenud instinkt, mille alged tekkisid inimese

ja kõrgemate ahvide ühistel eellastel vähemalt 6,5 miljonit aastat tagasi (Fry 1994).

Protohuumor kujunes välja sotsiaalses keskkonnas, suhtluses, teatud rituaalide täitmisel. Ilmselt ei olnud nii keerulise ja mitmetahulise nähtuse tekkel ja kujunemisel ühtainust põhjust või tingimust ning vaja oli paljude tegurite koostoimet sobivas järjekorras pikema aja jooksul.

Huumori teke ja areng võis olla väga oluline tegur inimese varases arengus ning nüüdisaegse inimese kujunemises kõrvuti teadvuse jõudmisega teatud tasemele ning teiste kultuuriliste ja psüühiliste suhtlusvahendite väljakujunemisega (keel, kunst, religioon, moraal jt). Ilmselt on toimunud muutusi ka huumoris endas. Käitumuslikult on huumor tihti altruistlik ja toetav ning lahendab muidu konfliktseks kippuvaid olukordi. Evolutsioonis on peale võitluse ja konkurentsi tähtis ka koostöö ehk sümbioos, mida evolutsiooni uurimisel kiputakse alahindama. Koostöö ja sümbioosi üheks väljenduseks tuleks pidada naeru ja hiljem ka huumori teket. Naer ja huumor võisid olla muidu lootusetutes olukordades vajalikud õlekõrred. Huumori mõte on soodustada inimestevahelist suhtlust. Naer on signaal, millega antakse teistele edasi informatsiooni naerja empaatiast, vaimsest seisukorrast ja sümpaatiast. See on signaal, et ollakse valmis ja võimeline koostööks.

Seega on toimunud tunnetuse, huumori ja naeru koevolutsioon. Mängul ja fantaasial võis olla uuenduslik roll inimmõistuse tunnetuslikus ja pragmaatilises arengus. Naljategemine ja huumor olid nende ammu väljakujunenud vajalike omaduste ja varjatud võimete hulgas, millega inimese areng sai uusi võimalusi ja paindlikkust.

Suhtlemine multimodaalse semiootika abil, milles on peale keele veel hulk häälightsusi ja märke, kujundas inimese elu pikka aega enne tänapäevaste kõnekeelte tekkimist. Kasutati žeste, miimikat ja kehaväliseid objekte, mis kõik kokku moodustasid kompleksse suhtlussüsteemi.

Huumor on seotud keelega väga mitmetahuliselt ja keerukalt. Naeru laiendatud kasutamisele sotsiaalses suhtluses, enesetead-

vuse arengule ning spontaanse ja kontrollitud naeru eristumisele järgnes preverbaalne huumor. Seejärel arenes sümbolite kasutamine mitmesugustes seostes ning artikuleeritud kõne. Huumor on üldistatult inimese võime olla võlutud millestki nähtust, kuuldust või mõeldust, millestki sellisest, mis põhjustas naeratamist või naeru, või millegi omadusest, mis põhjustas sellise emotsiooni.

Mõlemad, nii huumor kui ka naer, mitmekesisitasid evolutsioonis oma funktsioone, kuid otsustava tähtsusega oli kohanemine kujundlikkusega kui areneva võimega arenevas mõistuses. Mõistuse areng rõhutab spontaanset, piiramatute seoste loomise võimet, avatud sümbolite kasutust, kokkuvõttes ka piiramatut tõlgendust. Huumor, mida võimendab keel, ongi märk fantaasiarikkusest mõtlemises ning ta on häälestatud inimese sotsiaalsete ja tunnetuslike võimete parandamisele. Huumoris on ühendatud illusioon, fantaasia ja emotsionaalne osalus (Fry 1963).

Huumor on väga mitmekesine ja avaldub väga mitmeti. Kui algselt võis huumor olla ajendatud eeskätt soovist halvustada, oma üleolekut näidata, siis nüüd tundub, et naljategemine on liikunud pigem olukordadesse, milles avaldub inkongruents. Samas on selge, et huumor, olles kord tekkinud, on inimkultuuri lahutamatu osa ega kao enam kuhugi.

Kirjandus

- A p t e, Mahadev L. 1985. *Humor and Laughter: An Anthropological Approach*. Ithaca & London: Cornell University Press
- B e r g s o n, Henri 2009. *Naer: essee koomika tähendusest*. Tlk Margus Ott. Tartu: Ilmamaa
- C a r o n, James E. 2002. From ethology to aesthetics: Evolution as a theoretical paradigm for research on laughter, humor, and other comic phenomena. — *Humor*, Vol. 15, No. 3, pp. 245–281
- C o u l s o n, Seana 2001. What's so funny? Conceptual integration in humorous examples. — Vimala Herman (ed.). *The Poetics of Cognition: Studies of Cognitive Linguistics and the Verbal Act*. Cambridge: Cambridge University Press

- Darwin, Charles 1899 (1872). *The Expression of the Emotions in Man and Animals*. New York: D. Appleton and Company; www.gutenberg.org/files/1227/1227-h/1227-h.htm#link2HCH0008
- Dramlitsch, Thomas 2018. *The Origin of Humor and How Evolution Really Works*. Independently published
- Freud, Sigmund 2008. *Nali ja selle seos teadvustamatusesega*. Tlk. Mari Tarvas. Tallinn: Tänapäev
- Fry, William F. jr 1963. *Sweet Madness: A Study of Humor*. Palo Alto: Pacific Books.
- Fry, William F. jr 1994. The biology of humor. — *Humor*, Vol. 7, No. 2, pp. 111–126
- Gamble, Jennifer 2001. Humor in Apes. *Humor*, Vol. 14, No. 2, pp. 163–179
- Gervais, Matthew, David Sloan Wilson 2005. The evolution and functions of laughter and humor: A synthetic approach. — *Quarterly Review of Biology*, Vol. 80, No. 4, pp. 395–430
- Hewitt, John 2002. *The Architecture of Thought: A New Look at Human Evolution*. Bedfordshire: Holmhurst House Press
- Koestler, Arthur 1989 (1964). *The Act of Creation*. London: Arkana
- Kozbelt, Aaron 2018. Evolutionary explanations for humor and creativity. — Sarah R. Luria, John Baer, James C. Kaufman (eds.). *Explorations in Creativity Research: Creativity and Humor*. Cambridge, MA: Academic Press, pp. 205–230
- Krikmann, Arvo 2004. *Koestler, Raskin, Attardo ja teised: lingvistiliste huumoriteooriate uuemaist arenguist*. (“Reetor”, nr 4.) Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum
- Laineste, Liisi 2003. Suunad huumori uurimises. — *Keel ja Kirjandus*, nr 11, lk 793–804
- Legman, Gershon 1971 (1968). *Rationale of the Dirty Joke: An Analysis of Sexual Humor*. New York: Grove Press
- McGhee, Paul E. 1979. *Humor: Its Origin and Development*. San Francisco: W. H. Freeman & Co.
- Morreall, John 1989. Enjoying incongruity. — *Humor*, Vol. 2, No. 1, pp. 1–18
- Panksepp, Jaak 1998. *Affective Neuroscience: The Foundations of Human and Animal Emotions*. New York: Oxford University Press
- Polimeni, Joseph, Jeffrey P. Reiss 2006. The first joke: Exploring the evolutionary origins of humor. — *Evolutionary Psychology*, Vol. 4, No. 1, pp. 347–366

- P o r t e u s, Janice 1988. Humor as a process of defense: The evolution of laughing. — *Humor*, Vol. 1, No. 1, pp. 63–80
- R a p p, Albert 1951. *The Origins of Wit and Humor*. New York: E. P. Dutton & Co.
- R a s k i n, Victor 1985. *Semantic Mechanisms of Humor*. Dordrecht—Boston—Lancaster: D. Reidel Publishing Company
- V i a n a, Amadeu 2017. Humour and laughter as vestiges of evolution. — *The European Journal of Humour Research*, Vol. 5, No. 1, pp. 1–18

TOOMAS TIIVEL (1952) on lõpetanud Tartu Ülikooli bioloogina (1975); bioloogiakandidaat (PhD; NSVL TA Tsütoloogia Instituut, Leningrad). Töötanud 1975–1989 Eesti NSV Teaduste Akadeemia Eksperimentaalbioloogia Instituudis ning Keemilise ja Bioloogilise Füüsika Instituudis teadurina, 1989–1992 Eesti TA kirjastuse direktorina, 1993. a-st Tallinna Pedagoogika Ülikooli professorina ja bioloogia õpetooli juhatajana, samuti õppejõuna Audentes ja TTÜs; 1992–2006 Eesti Vabariigi Välisministeeriumis bürojuhataja, peainspektori ja protokollülemana, 1994–1998 suursaadikuna Läti Vabariigis, 2000–2004 suursaadikuna Rootsi Kuningriigis ja 2008–2010 EXPO 2010 Shanghai Eesti peakomissarina.

ARVUSTUS

SUURRAAMAT EESTI LINNADEST

Kaur Alttoa, Lilian Hansar, Villu Kadakas, Tiina Kala, Ragnar Nurk, Oliver Orro, Anton Pärn, Toomas Tamla. *Eesti linnaehituse ajalugu: Keskajast tsaariaja lõpuni*. Peatoimetaja ja koostaja Lilian Hansar, toimetaja Anneli Randla. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2019. 616 lk.

Eesti heitlikus ajaloos paistavad erilise püsiga silma meie linnad. Kõik meie suuremad keskused on kujunenud ristsõja-järgselt tulnukate tugi-punktidenä (jättes siin kõrvale küsimuse muinasasustuse kohta, nagu on tehtud ka kõnealusel raamatus) ning isegi linnade pingerida pole sajandite vältel muutunud: ikka kõige ees Tallinn, siis Tartu ning nende järel tihedas rebimises Narva ja Pärnu. Piisab vaid pilgust naabritele, mõistmaks, et see pole sugugi tavaline. Helsingist “suurlinnana” saab kõnelda alles 19. sajandil, samuti on lugu soodesse rajatud Peterburiga, mille algus jääb 18. sajandisse. Tartust Riiga sõitjale võivad kunagise hansalinna Raupa (sks k Roop, lt k Straupe) parkümmend laialipillatud maja sootuks märkamatuks jääda.

Lilian Hansari eestvedamisel, Eesti Kunstiakadeemia kirjastamisel ning kultuurkapitali ja kultuuriministeeriumi toel on ilmunud rohkem kui 600-leheküljeline suureformaadiline koguteos, mis annab pildi Eesti linnade kujunemisloost siinse keskaja koidikust tsaariaja lõpuni.

Ülesehituselt jaguneb raamat kolmeks kronoloogiliselt järjestatud osaks, mis käsitlevad vastavalt keskaega, Rootsi aega ning Vene aega. Esimese maailmasõjani välja. Kuigi periodiseering ise pärineb Hurda ja Jakobsoni ajast, on see linnaehituse ajaloole päris sobilik. Teab ju iga koolipoiss, et keskaeg ehitab linnamüürid, Rootsi aeg ümbritseb need omakorda bastionidega ning Vene aeg toob linna raudtee koos kõige sellest tulenevaga.

Raamat on hästi käsitletav, peatükkide piirid on kõites ka praktiliselt kergesti eristatavad jne — aitäh, Andres Tali! Tubli lehitsemise tagajärjel — kui teost käsiraamatuna kasutada — kipub raske raamat kõitest küll pisut järele andma, kuid üldiselt liigitub teos oma taotlusele kohaselt juba väliselt meie ajalooramatute ja koguteoste esitsa, esindades EKA kujunduskunsti parimat klassikalist taset.

Tsaariaja lõpuks oli praegusel Eesti alal 12 linna (Tallinn, Tartu, Narva, Pärnu, Viljandi, Valga, Kuressaare, Haapsalu, Paide, Rakvere, Võru ja Paldiski): kõiki neid raamatu kolmes osas ka käsitletakse (kaks viimati nimetatut rajamisaega arvestades küll vaid Vene aja peatükis, ning Pärnu puhul on keskaja kontekstis juttu kahest linnast, Vana- ja Uus-Pärnust). Peale nende on kõigis kolmes osas juttu ka Lihulast ning kolmandas osas Narva-Jõesuust.

Raamatu kolmest osast on kõige põhjalikum keskaja käsitus. Kaur Altoa, kes on selle osa põhiautor, ei esita ainult omaenese seisukohti, vaid avab ka historiograafilisi keerdsõlmi, mida keskaegne linnaehitus küllaga pakub. Muu hulgas leiab siit näiteks põhjaliku analüüsi Tartut läbivate transiitteede paiknemise kohta, ja lugeja saab kaasa mõelda, kas kulgeti siis Emajõe üle Toome või altlinna kaudu, jpm.

Üheks keskajaga seotud probleemipuntraks senises ajalookirjutuses on olnud Tallinna linnaks kujunemine. Seegi sasipundar harutatakse raamatus kenasti lahti, autoriteks Tiina Kala, Villu Kadakas ja Toomas Tamla. Mitme sajandi ajaloolasi painanud põletava küsimuse kohta, kust sai Tallinna linn alguse, kirjutab Tamla näiteks: “Muinas-Tallinna vanim sadamakoht [paiknes] varjatud Härjapea jõe suudmes” (lk 40), kus tänapäeval kõrguvad Tornimäe pilvelõhkujad. Nii on 1950. aastate hurraaoptimistlikust “juba 12. sajandil rahvusvaheliselt tuntud linnalisest keskusest” samm-sammult tagasi tõmbunud saksa *Stadtgründung*’i joonele. Ühtlasi saame siit tõdemuse, et meie teadmised linnade varasemast ajaloost pole paaril viimasel aastakümnel saadud mitte arhiivides, vaid maapinnas tuhnimisest ning et just linnaarheoloogialt oodatakse linnade vanima ajaloo veel varjatud osa päevavalgele toomist.

Nii paistavad raamatu lehekülgedeltki arheoloogilise ainese alusel tehtud järeldused kindlamad ja toekamad kui näiteks hilisema Rootsi aja uuringute põhjal väidetut. Seda iseloomustab ka uurimise olukord ja autorite esitatavate järelduste kindlus ning ka raamatus vastavale teemale pühendatud maht: nii on näiteks Rootsi-aegsele Viljandile ja Valgale kummalegi raamatus vaid kaks, Rakverele kolm lehekülge jne. See ilmestab ka tööka, et raamatu teises ja kolmandas osas on jäänud uurimis- seisutuvustamine palju vaoshoitumaks kui keskaja käsitluses.

Raamatu teise, Rootsi aega käsitleva osa põhiautor on varauus- aegsete linnakindlustuste tuntud uurija Ragnar Nurk, kes jätkab seda tööd ka vaadeldavas koguteoses, alustades põhjaliku ülevaatega linnade planeerimisest ja kindlustamisest toonases Rootsi riigis. Siin peatükis keskendub jutt asjaolude sunnil põhiliselt suurtele linnakindlustuslikele plaanidele (seda nii kavatsuste kui ka jooniste mõttes), vähem on juttu tegelikust linnaehituslikust arengust sellal. Olgu Rootsi suurejoonelis-

te plaanide ja nende tegeliku elluviimise kohta toodud raamatust paar tüüplauset: “ette nähtud 11 bastionist saadi valmis vaid kolm” (lk 203, Tallinn) või “Tartusse kavandati kokku kaheksa bastioni. [...] Tegelikult jõuti [...] valmis ehitada vaid neli” (lk 231–232) või lausa: “Kirjeldatud projektide järgi midagi ei ehitatud” (lk 245, Pärnu).

Tsaariaja peatüki sissejuhatavas osas annab selle põhiautor Lilian Hansar ülevaate linnade kaardistamisest (lk 312–321). Linnade ehitusliku ehk siis füüsilise kujunemise kirjeldamise kõrval on üks raamatu väärtusi muu hulgas ka sissevaate andmine mitme ajastu linnakartograafiasse, siia ritta kuulub ka Ragnar Nurga peatükk “Esimesed linnavaated ja -plaanid” (lk 175–181) ning Hansari enda “Linnaplaanide” peatükid raamatu kolmandas osas. Hansari kirjutatud tsaariaegsete linnade ülevaated põhinevadki kaartidel nähtu analüüsil. Paraku jäävad need küllap eeskätt mahulistel ja toimetuslikel põhjustel üsna napiks — et peatoimetaja on pidanud ise kõikide linnade ülevaated kokku kirjutama, on need käsitlused paratamatult ka ülimalt kokkusurutud: näiteks Tartule on 18 lk, Narvale 8 lk jne. Need ei saa võistelda Oliver Orro ülimalt põhjaliku käsitlusega Tallinnast, mis võtab enda alla peaaegu sada lehekülge (lk 323–416). Orro kirjutatud Tallinna arengulugu paistab silma ka mitmekülgse poolest. Selle ajajärgu Tallinnast huvituv lugeja, kellele äsja ilmunud *Tallinna ajaloo* kolmanda, Vene aega vaatleva köite nelisada lehekülge võib tunduda liiast, võiks rahumeeli piirduda siinse ülevaatega — lugemine on mõnusam ja saadav pilt ehk ülevaatlikumgi, sisaldades rankeliku *wie es eigentlich gewesen* kõrval ka arengu teiste võimaluste väljapakumist.

Täiesti omaette peatüki raamatust moodustab Oliver Orro ülevaade “Tööstusasulatest Eestis 18. sajandi lõpust 1918. aastani”, kus on juttu tööstusasulatest — Kärblast üle Kunda Narva Kreenholmini ja Pärnu Papiniidust läbi Meleski ja Rõika Räpinani. Niisiis saavad linnaliste asulate tekkimisel olla ka hoopis teistsugused alused ja põhjused kui keskaega ulatuvatel linnadel. Selline vaade avardeb linnauurimuslikku käsitust mõistagi olulisel määral, samas on see peatükk raamatu ajalist ulatuvust arvestades tervikpildi jaoks vältimatu. Orro kirjutatud osa lõpetab ka Vene aja vaatluse ning kogu raamatu tekstiosa.

Üldkäsitluste puhul on alati valikuprobleem, kas eelistada temaatilist või kronoloogilist ülesehitust. Enamasti on kõnealuses raamatus leitud nende vahel sobiv tasakaalupunkt, vaid ehk tsaariaja peatükis võinuks kronoloogias järjekindlam olla. Näiteks Rakvere-peatüki alajaotused “Hoonestus”, “Linna laienemine” ja “Linnailme muutumine” ei ütle tegelikult ju midagi: nii on see juba kord seatud, et linnas ongi hoones-

tus, enamasti kipub see ikka laienema ning pole vähimatki kahtlust, et sellega muutub ka linnailme.

Kiitust väärrib raamatu väga hea pildimaterjal — ajaloolised linna- plaanid, kindlustuste skeemid, maketid, maalid ja gravüürid, fotod. Esile tuleb tõsta maa-ameti aerofotosid. Vaadake või tänapäevast Narvat (lk 220), kus alles linnulennuvaates avaneb pilt vanalinnast — Carl Sarapi kahe maailmasõja vahel tehtud fotodega kõrvutades — selle praeguses tõelises troostituses. Ülevaatlikud on ka linnade arengut kujutavad skeemid koos tänapäevase tänavavõrgustikuga, mis võimaldavad ka asjatundmatul inimesel näiteks tänapäevasest Pärnust keskaega üles leida.

Raamat tervikuna tõstatab mitu laiemat küsimust. Kui palju on meie linnade tekkimist ja arengut mõjutanud loodus (Tallinna puhul näiteks asend mere ja Ülemiste järve vahel, Haapsalu laienemine merest tõusnud alale, Tartu kui ülepääsukoht Emajõeest (jne), kui palju majandus, kui palju halduspoliitilised otsused. Eks ole need muidugi omavahel põimunud, ometi näib, et just halduspoliitilisi otsuseid on alahinnatud ja mitte ainult raamatus vaadeldava ajaloo perioodi puhul. Ometigi on just 13. sajandil langetatud otsused, kuhu rajada või rajamata jätta piiskoplik toomkirik, täpselt samamoodi nagu 1950. aasta määrused, millisest alevist teha rajoonikeskus ja millisest mitte, määranud paljuski meie linnalise asulastiku tänapäevase pildi. Raamatust järeldub, et keskaegne Paide oleks kindlasti võitnud, kui Taani aeg Põhja-Eestis poleks 14. sajandi keskpaigas otsa saanud. Ehk oleks kestvam Taani võim Saaremaal kasvatanud ka varauusaegse Kuressaare vägevust? Kas Narva arengule tuli rohkem kasuks Vene piiri kaugemale nihutamine Rootsi ajal või hoopiski otse kubermangupiirile paigutamine Vene ajal?

Eesti linnade püsi, millele alguses osutasime, on igal juhul tähelepanuväärne seik meie urbanistika loos. *Eesti linnaehituse ajaloost* saame sellele kinnitust, näiteks asjaolust, et enamikul juhtudel on läbi aja linnaehituslikud püüdlused uuendada linna teedevõrku ja tänavate skeemi jooksnud liiva, ja sellepärast on enamikus meie linnades läbi sajandite üldjoontes säilinud keskajal välja kujunenud tänavavõrk. See annab väga tugeva aluse meie ainelisele linnakultuurile ja peaks meile, tänapäevastele otsustajatele, ühtlasi sisendama pieteeditunnet tuleviku tasakaalukaks kujundamiseks.

Peale puhtalt linnaehitusliku poole tasub lugejate tähelepanu juhtida ka kasutatud terminoloogiale. Sümpaatne on, et autorid pole põlanud kasutada *muistse vabadusvõitluse* mõistet — tõik, mis asetab koguteose pikka eesti ajaloo omakirjutuse traditsiooni.

Kõige küsitavam osa terminoloogiast — aga see ei ole mitte koguteose koostajate probleem, vaid laiem küsimus meie eestikeelse traditsiooni tugevusest või nõrkusest — puudutab hoopiski kohanimedid ja nende kirjutust. Leiame, et aeg oleks ühtlustada ja julgesti taas kasutusse võtta eestikeelsed kohanimed paikadele meie geograafilises (lähil)ümbruses. Kui näiteks *Ojamaa* ja *Riia* on kõnealuses raamatus läbivalt kasutusel, siis on õieti arusaamatu, miks kirjutatakse *Daugava*, *Valmiera*, *Jelgava*, *Ventspils* jt, selmet kirjutada *Väina jõgi*, *Volmari*, *Miitavi*, *Vindavi* jt, ning koguni *Võnnut* pole *Cēsis*e asemel julgetud tarvitada. Kusagil julguse piiril asub eestikeelne *Ruhja*, mida raamatus läbivalt koos lätikeelse nimega paarirakendina tarvitatakse: *Ruhja* (*Rūjiena*). Uhkuse asi võiks olla kasutada eestipäraseid nimesid võõrkeelsete diakriitiliste märkide (ē, ū jt) asemel.

Kokkuvõttes tuleb tunnustada ilmselt parimat mõeldavat autorite kollektiivi, kes on lugejate ette toonud meie linnauurimise viimase seisuga. Raamatut väärtustab esinduslik kirjandusnimestik, puudust võib tunda nii isiku- kui ka kohanimede registrist. Tegu on ülivajaliku käsiraamatu-ülevaateosega nendele, kes tahavad tunda Eesti lugu.

Toomas Kiho, Mati Laur

TOOMAS KIHO (1963) on *Akadeemia* peatoimetaja.

MATI LAUR (1955) on Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituudi üldajaloo osakonna juhataja ning uusaja professor.

Gilbert Ryle. *Vaimu mõiste*. Tlk Uku Tooming; järelsõnad Julia Tanney ja Uku Tooming. (Avatud Eesti raamat.) Tartu: TÜ Kirjastus, 2020. 484 lk.

Algselt 1949. aastal inglise keeles ilmunud *Vaimu mõistet* nimetatakse vahel nüüdisaegse vaimufilosoofia alustekstiks. Kronoloogilises ja mingil määral ehk ka põhjuslikus plaanis võib sellega isegi nõustuda. Tõepoolest, alles 1950. aastatest peale saab rääkida selgelt eristuvast aladistsipliinist filosoofias, mis keskendus kitsamalt inimpsühholoogiaga seotud probleemide ringile, ja tihti reageeris see kujunemisejärgus aladistsipliin just sedalaadi vaadetele, mida Gilbert Ryle (1900–1976) kaitses (või mida teda arvati kaitsvat). Ometi mõjub selle raamatu parga-

mine alusteksti tiitliga mõneti ka kummaliselt. Esiteks, vaimufilosoofia keerleb teadupoolest (olgu siis selle ontoloogilisel või keelelisel kujul) keha ja vaimu probleemi ümber: mismoodi suhestuvad meie vaimuseisundid, millel näib olevat rida isevärki omadusi, nagu subjektiivne tundumisviis, ühe isiku privilegeeritud ligipääs, esituslik sisu jne, meie kehade ja üldisemalt füüsilise maailmaga, millel sedalaadi omadusi ei paista? Ryle'i *Vaimu mõiste* ei püüa aga seda probleemi mitte lahendada, vaid on hoopis üks tuntumaid katseid seda *lahustada* — näidata, et selletaolised küsimused, ehkki grammatiliselt korrektsed, on siiski mingis mõttes keelelises lubamatud, absurdsed. Nõnda osutub vaimufilosoofia üpris iseäralikul kombel distsipliiniks, mille väidetav alustekst juba ette selle mõttekust eitab! Teiseks, Ryle on sõna algupäraseimas tähenduses analüütiline filosoof. Ta nägi ette ranget intellektuaalset tööjaotust filosoofia ja empiiriliste teaduste vahel, milles filosoofi ülesandeks saab olla üksnes *mõistete analüüsimine*, mõisteid sisaldavate propositsioonide järeldussuhete kaardistamine (Ryle ise kutsubki seda nimelt “loogiliseks geograafiaks”) — ühesõnaga, tegelemine keele, mitte (tõsi)asjadega. Enamgi veel, ta oli üks peamistest nn Oxfordi koolkonna analüütilistest filosoofidest, huvitudes mitte positivistide kombel keele puhastamisest ja korrastamisest loodusteaduste tarbeks, vaid just meie argisest, loomulikust keelekasutusest. Ent mõeldes nüüd Ryle'i raamatule järgnenud enam kui poole sajandi pikkusele vaimufilosoofia ajaloole, siis valdavat osa sellest ma ranges tähenduses mõisteanalüüsiks ja ammugi mitte tavakeelefilosoofiaks liigitama ei kipuks. Väidetav alustekst esindab niisiis nišši nišis.

Nagu ka tõlkija Uku Tooming oma järelsõna lõpus märgib, annab selline tavakeelele keskendumine *Vaimu mõiste* tõlkimiseks ja tõlke lugemiseks teatud lisaimpulsi või -huvi. Raamatus Ryle eri keelte küsimust küll otseselt ei puuduta ning ma pole kursis, kas ta seda mujalgi teeb, kuid kahtlustan, et ta keelduks end vaimu suhtes keeleliseks relativistiks tunnistamast ja möönmast, et tema “loogiline geograafia” on õigupoolest üksnes 20. sajandi keskpaiga inglise kõnekeele geograafia. Ryle'i (ja teisi tavakeelefilosoofe) näib tihti saatvat vaikiv eeldus, et “tavaline kõnepruuk” on vähemalt paljudes keeltes struktuuriliselt piisavalt sarnane, et erikeelsete sõnade taga võiks peituda suuresti needsamad uskumuse, soovi, mõtte, emotsiooni jm mõisted (kuidas iganes nad siis täpsemalt ka “mõiste” mõistet parajasti käsitavad). Ometi on mind Ryle'i originaalkeeles lugedes tihtipeale kummitanud aimdus, et mitmed neist väidetavatest iseenesestmõistetavustest, mida mööda ta nii elegantselt ja enesekindlalt uisutab, võivad küllaltki inglise keele spetsiifiliseks osutuda. Nüüd on siis tänu tõlke ilmunisele viimaks võimalik suurema vaevata kontrollida, kuidas sellega täpselt on. Aga sellest pisut

hiljem. Esmalt tutvustan ja kommenteerin põgusalt raamatu sisu ning seejärel mõningaid väiteid Ryle'i võimalikust positsioonist tänapäevalsel filosoofiaaastikul.

1.

Vaimu mõiste põhieesmärk on destruktiivne. Ryle'i sõnutsi on vähemalt Descartes'ist peale enamik "filosoofe, psühholooge ja jutlustajaid" (lk 11) püüdnud vaimseid võimeid ja toiminguid kirjeldada ja seletada teatud üldise arusaama raames, mida ta nimetab *ametlikuks doktriiniks* (aga ka kartesiaanlikuks müüdiks, paramehaaniliseks hüpoteesiks, masinakummituse dogmaks, intellektualistlikuks legendiks, kahe maailma kontseptsiooniks jne). Selle baasarusaama järgi näib maailmas olevat kaht fundamentaalselt eri liiki asju või sündmusi, kui mitte lausa kaht liiki olemasolu. On sündmused, mis leiavad aset füüsilises ruumis, mille seaduspärasid saab füüsikaseaduste abil kirjeldada ning mis on meile kõigile ühtviisi meelte vahendusel põhimõtteliselt jälgitavad ehk siis avalikud. Samas on aga teine hulk asju või sündmusi — näiteks need, mida me nimetame sõnadega "mõte", "soov", "kujutlus-pilt" või "meenutus" —, mida me ruumi ei paiguta ja millest füüsikaseadused vaikivad. Samuti pole need nn vaimusündmused mitte avalikud, vaid privaatsed — nad on ligipääsetavad üksnes sellele, kes neid parajasti teadvustab, ehkki too ligipääs on küll absoluutne —, ja olgugi et vaim pole ametliku doktriini järgi ranges mõttes koht ega asu mitte kuskil, väljendatakse seda privaatsust tihti siiski poolkujundlikult nii, nagu leiaksid vaimusündmused aset meie "sees", ühes või teises "vaimus". Teistes "vaimudes" toimuvat pole seega võimalik näha; näha saame üksnes "väljas" asuvaid kehi ja nende liigutusi. Liigutusi on sealjuures jällegi kaht eri tüüpi. Osa neist — näiteks refleksidest tulenevaid — peame nii-öelda puhtmehaaniliseks; teisi aga tahtlikeks *tegudeks*, kirjeldades neid ühtlasi kas rumala või targana, osava või kohmakana, kiidu- või laiduväärsena jne. Mis neid kaht tüüpi eristab? Ametlikul doktriinil on sellele põhimõtteline vastus olemas — vahe on selles, kas ühe või teise liigutuse on põhjustanud füüsikaline sündmus või eelkirjeldatud privaatne vaimusündmus (nt kavatsus, tahteakt, propositsiooni haaramine, eelnevalt kujutletud plaan vaimusilmas vms). Küll aga ei kaasne ametliku doktriiniga iseenesest selgitust, kuidas me neil praktikas ühel või teisel juhul vahet teeme, sest näeme ju ka teiste puhul üksnes liigutusi.

See kõik viib mitmesugustesse teada-tuntud filosoofilistesse kimbatustesse, mida siis vaimust teoretiseerijad usinalt ükshaaval lahendada

on püüdnud. Ent Ryle leiab, et nende töö on olnud suuresti tühi, sest kogu raamistik, milles need probleemid kerkivad, on juba ise põhimõtteliselt vildakas. See ilmnevat hästi siis, kui pöörame pilgu ära teoreetikute ponnistustelt ja vaatame hoopis lähemalt, kuidas tavainimesed igapäevaselt teadmisest, tahtmisest, tundmisest ja muudest vaimunähtustest räägivad. Selgub, et teoreetikud on lasknud end eksitada kolmest asjast: 1) keele pindmisest vormist, 2) mehhanistsitliku seletusviisi ahvatlusest ja samas ka 3) hirmust läbinisti mehaanilise maailma ees. Võtame näiteks sellise sõna nagu “mõtlemine”. Kuna sellest on võimalik tuletada nimisõna “mõte”, siis on teoreetikutele tundunud, et peab leiduma mingi mõtte-nimeline asi, sündmus või episood, millele see osutab. Ja kuna millegi seletamine saab nende arvates seisneda üksnes *põhjuslikus* seletamises, siis tuleb neid mõtte-nimelisi asju käsitada lülidenähtustena põhjuste ja tagajärgede ahelas. Ent kuna tundub uskumatu ja vastuvõetamatu, et meie mõtted võiksid olla pelgalt ühed n-ö passiivsed piljardipallid teiste reas, siis tuleb neid käsitada füüsikalistest nähtustest siiski põhimõtteliselt erinevana — mitte asjadena, vaid mitte-asjadena; mitte mehaaniliste, vaid *paramehaaniliste* põhjuste ja tagajärgedena. Kui nüüd aga vaadata, kuidas mõtlemisest nn tavakeeles räägitakse, siis peaks meile Ryle’i sõnul ilmneva, et ühtki neist kolmest eeldusest omaks ei võetaks. Lühidalt, teoreetikud on teinud semantilise vea, mida Ryle nimetab *kategooriaveaks*. Ehkki nad tihtilugu eitavad, et mõtted on sama laadi asjad nagu kohvitassid või suitsupausid, kasutavad nad sõna “mõte” ometi teatud mõttes sarnaselt sõnadega nagu “kohvitass” või “suitsupaus”. Teoreetikute kõnepruugist järeldub näiteks, nagu oleks sarnaselt küsimusega “Kas laual on üks või kaks kohvitassi?” mõistlik küsida ka “Kas mu vaimus on parajasti üks või kaks mõtet?”, või siis öelda lisaks sellele, et “Suitsupaus põhjustas suitsuandurite käivitumise”, ka seda, et “Tema mõte suitsupausist põhjustas ta suitsupausile mineku”. Igapäevaselt me aga mõtlemisest niimoodi ei räägi — mõtlemise mõiste kuulub teistsugusesse n-ö semantilisse kategooriasse. Niisiis, *Vaimu mõiste* destruktiivne eesmärk on kategooriaveal põhinev mõtteviis filosoofiast ja teadustest välja juurida.

Kaks märkust. Esiteks meenutab vaade, mida Ryle ametliku doktriini pähe kirjeldab, eeskätt mõistagi Descartes’i substantsidualismi, mis 20. sajandi keskel filosoofilistes ringkondades enam ammu mingi “ametlik” ega ülepea väga tõsiselt võetav õpetus polnud. Ent Ryle ei tegele siin (üksnes) laibatümitamisega — ametlik doktriin ja selle kategooriaviga on tema nägemuses midagi substantsidualismile eelnevat, sellest sügavamalt või üldisemat. Kategooriavea teevad samamoodi materialistid, kes püüavad keha ja vaimu probleemi lahendada nii, et kuulutavad mõtted kohvitassidest ja suitsupausidest siiski laias laas-

tus sama tüüpi asjadeks kohvitasside või suitsupausidega, pidades neid näiteks teatud sorti neuronaaalse aktiivsuse mustriteks ajus. Igasugused dualismi ja monismi, materialismi ja idealismi vahelised metafüüsilised vaidlused on Ryle'i kui klassikalise analüütiku vaatevinklist lihtsalt nonsenss ja keele kuritarvitamine. Teiseks, ehkki Ryle ravib filosoofide kategooriaviga oma sõnutsi õige "loogilise geograafiaga", ei maksaks *Vaimu mõistet* lugema hakates oodata, et tulekul on süstemaatiline ja ammendav nimekiri mingitest semantilistest kategooriatest, mille vahel siis vaimumõisted ühemõtteliselt ära jagataks. Veel kord: raamat on pigem destruktiivne kui konstruktiivne ning lammutustöös on Ryle'i tööriistaks vestluslik ja mänguline retoorika — asjaolu, mida võib muidugi veidi ulakamalt väljendada ka nii, et oma jutuga kategooriatest "tulistab ta enamasti puusalt" (Dennett 2002: 6).

2.

Ametliku doktriini ja selles peituva kategooriavea üldkirjeldusele esimeses peatükis järgneb (minu meelest raamatu keskne) peatükk "Teadmine-et ja teadmine-kuidas", mis annab (jällegi küll täiesti mitteformaalses esituses) retsepti, mille järgi Ryle edasises kõiksugu vaimunähtuste mõisteid n-ö de-kartesianiseerima asub. Kui näiline ummikseis igipõliste filosoofiliste probleemidega kõrvale jätta, siis on Ryle'il nimelt kaks peatükist peatükki korduvat lemmikargumenti näitamaks, kuidas ametliku doktriini kõnepruuk meid absurdi viib. Esiteks seadvat see meid silmitsi lõputu regressiga. Kartesiaan (siinkohal mitte üksnes substantsidualisti, vaid üldisemalt kategooriavea teinu tähenduses) mudeldab meie elutegevust nii, et igale meie avalikule teole peab selleks, et seda üldse *teoks* saaks lugeda, eelnema mingi (teistele) varjatud vaimne tegu. Näiteks selleks, et saaks öelda, et ma käesolevat lauset tõepoolest kirjutan, mitte aga lihtsalt sõrmi suvaliselt klahvidele ei kukuta, pidanuks antud lause mul esmalt mõtte kujul n-ö vaimusilmas esinema, ja just *see* pidanuks mu sõrmed mingil salapärasel kombel liikuma panema. (Etteruttavalt võin Ryle'i toetuseks — või siis enda häbiks — öelda, et ise ma midagi sellist trükkimise eel ei täheldanud.) Tegutsemise korral leiab kartesiaani järgi aset kaks asja: esmalt mõtte mõtlemine ja siis tegu; ainult siis on meil võimalik hinnata, kas tegu oli mõttekas, õnnestus vastavalt tegija kavatsusele jne. Nüüd kerkib aga see probleem, et mõtte mõtlemine on ise samuti tegu, mille puhul me samuti eeldame, et on võimalik hinnata, kas ja kuidas see on mõttekas, vastab mõtleja kavatsustele jne. Näib, et mõtte mõtlemine eeldab siis, et see on põhjustatud mõne eelneva mõtte poolt — ja nõnda edasi. Samasugusesse

regressi libiseme ka teiste vaimumõistetega — näiteks siis, kui nõuame kartesiaani kombel, et tahtlikule teole peab eelnema mingisugune nn vaimne tahteakt. Siis hakkab näima, et tahtliku teo korral ei saa ka too tahteakt *ise* olla juhuslik või kuidagi väljast peale sunnitud, vaid peaks olema omakorda tahtlik akt, eeldades niimoodi järgmist tahteakti — ja nõnda edasi.

Üks ametliku doktriini absurdne järelem on niisiis see, et selle järgi tuleks ühe lihtsa teo sooritamiseks sooritada enne lõpmatu arv teisi tegusid. Teine Ryle'i argument seostub kartesiaane kummitava nn teistest vaimudest teadmise probleemiga, ent on sõnastatud semantiliselt võttes. Mäletatavasti on meil ametliku doktriini järgi ligipääs üksnes omaenda vaimuseisunditele; seda, milliseid (või kas üldse mingeid) vaimuseisundeid teistel on, võime üksnes oletada. Ent eeldades, et vaimuväljendid nimetavad midagi sedavõrd privaatset, muutub äärmiselt mõistatuslikuks, kuidas too vaimusõnavara ise igati avalik ja jagatud saab olla — ja seda ta ju paratamatult on; lõppude lõpuks me oleme kõik selle lapsepõlves “väljastpoolt” mingite avalike rakenduskriteeriumide näol omandanud ja kasutame seda ülejäänud elu teiste inimestega suheldes suuremate skeptiliste kõhklusteta, sujuvalt ja igati edukalt. Siin võib märgata teatud kaudset sugulust Wittgensteini (2005) kuulsa privaatkeele argumentiga (aga seda võimalikku seost pole praegu kahjuks mahti pikemalt lahti pakkida).

Need kaalutlused peaksid meid Ryle'i arvates tüürima tagasi keeleväljendite harilikele kõnelejatele tuntud rakenduskriteeriumide juurde. Ent millest me siis harilikult vaimusõnavara kasutades räägime kui mitte sündmustest kummituslikes teadvusvooludes? Siin võib Ryle'i positiivse vaate kiirelt kokku võtta nii, et valdavat osa vaimuväljendeid (ehkki mitte kõiki!) me kasutame hoopis selleks, et esitada teatud keerukaid hüpoteetilisi või poolhüpoteetilisi väiteid. Öeldes näiteks “Ta kirjutas selle lause *teadlikult* ja *veendunult*”, me väidame küll tõepoolest ka ühe (avaliku) sündmuse, nimelt klaviatuuril kirjutamise toimumist (sestap on öeldu üksnes *poolhüpoteetiline*), aga lisaks pakime öeldusse terve rea tingimuslikke väiteid selle kohta, mida inimene ühel või teisel juhul *teeks* — teisisõnu, me ütleme sellega, et tal on hulk *dispositsioonide* teatud tingimustel teatud viisidel käituda. Öeldu toetus ei eelda, et inimesel esines kirjutatu esmalt mingil iseäranis eredal ja selgel kujul kuskil vaimusilmas või -kõrvas — küll aga eeldab see, et ta oleks valmis kirjutatut põhjendama ja kaitsma, kui temalt seda palutaks; et ta poleks lasknud end kirjutamise ajal sellest häirida, kui keegi kirjutatavat kahtluse alla seadnud oleks; jne. On tõsi, et millegi teadlikult ja veendunult tegemine tähendab tehtavast ühtlasi teadmist omada. Ent too teadmine ei ole tingimata propositsiooniline teadmine ega eelda mingi proposit-

sioonilise sisu mõlgutamist mõtlemisaktis, vaid oskusteadmine, mida omistades räägime jällegi üksnes käitumiskalduvustest, nii et lõputute mõtlemisaktide regressiohtu siin ei kerki. (Nn teadmise-et ja teadmise-kuidas eristus on sealjuures Ryle'i pärandi üks püsivamaid tükikesi ja üks väheseid, mis filosoofide kitsast ringist vast ka kaugemale on jõudnud.) Ja viimaks: kui (tava)inimesed küsivad selliseid asju nagu "Mis mõttega sa selle lause kirjutasid?", siis ei küsi nad mitte teo põhjust, vaid tegija õigustust teole. Vastus "Tolle mõttega, mida mõtlesin eile kell 18:52" ei oleks tavakeeles kohane. Mehhanitsistlik põhjuste ja tagajärgede kirjeldus on vaid üht tüüpi seletus, millest inimesed huvituvad. Niisiis, sedalaadi tähelepanekutega relvastatult asub Ryle teele ja käsitleb raamatu jooksul oma dispositsioonilisest vaatenurgast terve hulga vaimuteemaliste omadus-, nimi- ja tegusõnade ("tahtlik", "emotsioon", "kujutlema" jne) õiguspärasest kasutust. Tee on siiski päris kääneline ning selle käigus teeb Ryle intrigeerivaid kõrvalepõikeid igasugu külgnevate filosoofiliste probleemide juurde, mida on liiga palju, et neid siin üles lugema hakata.

Veel paar üldist märkust. Ryle'i näidete ja analoogiate retooriline jõud, millega ta meid väidetava tavalise keelekasutuse suhtes dogmaatilisest filosoofiunest äratada püüab, varieerub juhtumiti päris palju. Parimatel juhtudel suudab ta olla ühtaegu üllatav ja veenev. Näiteks Ryle'i käsitus sellest, kuidas me predikaate "tahtlik" ja "tahtmatu" tavakeeles rakendame — s.o et selline eristus on ülepea mõttekas üksnes laiduväärsete tegude puhul —, näib esmapilgul kummastav, kuid järelemõtlemisel päris tähelepanelik ja teravmeelne. Teistel juhtudel mõjuvad tema väited juba vaieldavamalt — näiteks siis, kui ta kuulutab, et "järeldamine" ja "mäletamine" ei nimeta protsesse või seisundeid, vaid on saavutustegusõnad. Vähemalt minu keeletaju ja -kogemuse järgi on küll täitsa loomulik ja tavaline küsida, kaua võttis aega järelduseni jõudmine (vrd lk 358), või öelda kellelegi "Sa mäletad valesti!". Vahel läheb see tavakeele apologet aga loomulikust keelekasutusest juba selgelt päris kaugele. Näiteks neljanda peatüki teemaks peaksid olema emotsioonid, aga selle sildi alla mahutab Ryle ka iseloomujooned, motiivid ja soovid, pühendadeski enim aega just nendele (juhtumisi või mittenii-juhtumisi sulaselgelt puhtdispositsioonilistele) nähtustele ning käsitlemata esmasemaid või rahvapärasemaid näiteid, nagu näiteks millegi üle rõõmustamine või kellegi vihkamine. Ryle'i sealse taksonoomia ebaloomulikkus pole minu hinnangul tõlke küsimus; ka originaalkeeles mõjub emotsioonide peatükk kunstlikult. Sellistel puhkudel oleks hea teada, kellega täpselt Ryle ikkagi vaidleb, et välistada võitlus õlemehikestega, kuid konkreetseid vastaseid ta peale Descartes'i, Locke'i ja Hume'i raamatus ei nimeta. Siit hargnebki sedalaadi tavakeelefilo-

soofiale veel terve rida üldisemaid lahtisi otsi. Võime küsida (Ryle'i retoorikat jäljendades), kas loomulikkuseteemaliste lahkarvamuste kerkimisel räägitakse üht või mitut eri keelt? Kes ja kuidas otsustab? Kas tavakeel võib ajas muutuda ja kuidas? Mis hetkest võiksime öelda, et kartesiaanlik müüt on imbunud ka tavakeelde? Sellised küsimused ei tundu tavakeelefilosoofidele meelt mööda olevat ja ka Ryle läheb neist kaarega mööda.

Raamatu lõpetab lühike peatükk psühholoogiateaduse ja toona domineerinud *metodoloogilise* (ehk psühholoogilise) biheiviorismi suhtes positsioneerimisest. Oieti piirdub Ryle nentimisega, et metodoloogilistel biheivioristidel on võimalik ametlikule doktriinile suuresti truuks jääda, näiteks pooldades materialismi, ja tihti nad ongi seda teinud; nad lihtsalt hoiduvad oma teadustöös igasugustele siseseisunditele viitamast. Teisisõnu näib, et metodoloogilised biheivioristid ei lähe Ryle'i arvates piisavalt kaugele. Ryle'i (ja sageli ka teiste tavakeelefilosoofide) suhe psühholoogiasse (ja hilisemate puhul ka ajuteadusesse) on üldsegi kahetine. Ühelt poolt annab Ryle läbivalt mõista, et igapäevase vaimusõnavara tähenduste analüüsimine ja meie dispositsioone põhistavate põhjuslike mehhanismide empiiriline uurimine on lihtsalt kaks eraldi seisvat, autonoomset, ehkki võrdväärselt mõttekat üritust. Ometi ütleb ta vahel ka asju, mis teist tüüpi ürituste mõttekust siiski althõlma justkui õhnestada püüaksid. Näiteks siis, kui ta kritiseerib kujutluse ("nägemise näimise") käsitlemisel n-ö "traatide ja plokkide" küsimusevormi kui sellist (lk 297), või kui ta näib eitavat, et meie arutlustegevust saab mõttekalt liigendada arutluselaadseteks alaprotsessideks, välistades niiviisi justkui möödaminnes kogu hilisema kognitiivteaduse (lk 344–345), või kui ta ütleb, et "teod ja reaktsioonid, mida tegijad [ise] oskavad seletada, ei vaja täiendavat ja teistsugust [s.o psühholoogide] seletust" (lk 385). See kõik jätab omakorda lahtiseks mõningat poleemikat tekitanud küsimuse, kuidas Ryle positsioneerub *analüütilise* (ehk filosoofilise ehk loogilise) biheiviorismi suhtes. Sellest peagi lähemalt.

3.

Klassikaliste tekstide tõlgete arvustustes on kombeks rääkida ka teose "relevantsusest tänapäeval". Käesoleva tõlke kaante vahele on mahtunud aga lausa kaks järelsõna, mis selle eest õnneks juba põhjalikult hoolt on kandnud. Ühe autoriks on Ryle'i-tundjast filosoof Julia Tanney, teisel tõlkija. Tõlkija annab hea panoraamse ülevaate, mis seis erinevate Ryle'i käsitletud teemade uurimisega nüüdisaegses filosoofias on. Tanney on poleemilisem ja üritab vaidlustada paari laialt levinud arusaama

Ryle'ist. Minu meelest jääb ta paiguti ebaveenvaks, mistap vaidlen siin omakorda (tõsi küll, väga põgusalt ja pealiskaudselt) temaga.

Tanney võtab südameasjaks rõhutada, et *Vaimu mõiste* pole tõhus vastumürk mitte üksnes varauusaegsele substantsidualismile, nagu sageli arvatakse, vaid kannab endas unustatud õppetundi ka näiteks tänapäevastele omadusdualistidele, funktsionalistlikele vaimufilosoofidele ja üldse kõigile, kes endiselt mingist keha ja vaimu probleemist räägivad. Näiteks funktsionalism, mis on viimase 50 aasta vaimufilosoofias olnud ilmselt populaarseim hoiak, näeb ette, et vaimuseisunditest rääkides peame silmas mis iganes siseseisundeid, mis aistingutest käitumiseni kulgevates põhjuslikes ahelates teatud laadi põhjuslikke rolle täidavad (nn realiseerija-funktsionalism), või siis neid rolle endid, mida siis üks või teine siseseisund konkreetses organismis kehastab (nn rolli-funktsionalism). Niisiis, vaimuseisundeid mõistetakse läbinisti nende *põhjuste ja tagajärgede* kaudu — aistinguliste sisendite, käitumuslike väljundite ja vaimuseisundite vaheliste põhjuslike seoste kaudu — ning see, millele me vaimuväljendeid kasutades osutame, võib meile kui kasutajatele täiesti läbipaistmatuks jääda, iseäranis sellise realiseerija-funktsionalismi puhul, mille järgi on osutuseks üks või teine (parimal juhul vaid neuroteadlastele teadaolev) ajuseisund. Need on aga täpselt sedalaadi arusaamad vaimusõnavarast, mida Ryle naeruvääristas ja kritiseeris. Meie kaasaegne filosoofia on Tanney (ja Tanney suu läbi ka Ryle'i) arvates endiselt omaloodud "varjatud põhjuste" müüdi kütkeis.

Ent nagu juba ülalpool viidatud sai, on siin ruumi kahelda, kas ryle'ilik lähenemine mitte ise harilikust keelekasutusest eemale ei triivi. Vaimuseisundite põhjuslikkuse üldine eitamine viib sellest minu meelest ikka küllaltki kaugele. On tõsi, et suur osa vaimusõnavarast leiab kasutust erilist laadi normatiivsetes, ratsionaliseerivates, õigustavates seletustes, mida võib käsitada põhjuslikust seletusest eraldiseisvana ("Ma tegin seda sellepärast, et ma usun seda-ja-seda ning soovin toda-ja-toda"). Aga näib, et vähemasti *paralleelselt* me kasutame neid samu sõnu (rääkimata paljudest teistest vaimuväljenditest, mille normatiivne sisu on niikuinii ebaselge) tihtipeale siiski ka täiesti tavalistes põhjuslikes seletustes — kasvõi näiteks siis, kui seletame kellegi käitumist talle *irratsionaalse* uskumuse omistamisega, mida too ise omaks ei võta, mis tema teiste uskumustega ei haaku, jne. Küsimus taandub niisiis pigem sellele, kuivõrd veenvad on Ryle'i kaks põhilist argumenti substantsidualismist erinevate, tänapäevaste, laiemas mõttes "kartesiaanlike" seisukohtade vastu. Mulle tundub, et mitte eriti. Lõputu regressi argument (vähemasti *Vaimu mõistes* esineval kujul) on funktsionalismi suhtes täiesti lennuvõimetu — funktsionalist ei käsita vaimuseisundeid üldiselt tegudena, nii et mingit regressi ei teki. Ka Ryle'i

semantiline argument on 20. sajandi teisel poolel vohama hakanud semantilise eksternalismi valguses (mis asetab kõneldud väljendite tähendust määravad tingimused kõneleja kavatsustest, teadmistest ja tegevusest osalt väljapoole) oma sära mõnevõrra kaotanud. Nimelt ei tundu eksternalistlikust vaatenurgast selles midagi ülearu salapärast, et inimesed võivad olla igati edukad keelekasutajad ilma, et nad ise teaks, millest nad täpselt räägivad. Õigupoolest näib, et suurt osa keelest me just niimoodi kasutamegi — näiteks siis, kui räägime nn loomulikest liikidest (nt keemilised elemendid) nende pindmiste ja võib-olla ka satumuslike tunnuste alusel, jättes nende loomuse omalt poolt lahtiseks ja lastes selle paika panna n-ö keelevälisel maailmal. Tavakõneleja eest varjatud loomus poleks seega midagi vaimuseisunditele eriomast.

Teine Tanney vaidluspunkt puudutab küsimust, kuivõrd õigustatud on pidada Ryle'i analüütiliseks biheivioristik. Selline liigitus on Ryle'i puhul küllaltki tüüpiline, kuid Tanney kulutab omajagu võhma näitamaks, et see on täiesti vale. Esiteks protesteerib Tanney juba Ryle'i analüütiliseks filosoofiks nimetamise vastu. See protest on minu arust üsnagi eksitav — Tanney peab siin silmas üksnes seda, et Ryle ei käsita keeleväljendite tähendusi Frege või Russelli platonistlikul moel abstraktsete objektidena, vaid keelekasutuse poolt konstitueerituna; ent see ei välista ju siiski tähenduste analüüsimisele keskendumist ja seeläbi metafüüsikale vastandumist. Edasi ütleb Tanney, et Ryle'i ei saa pidada analüütiliseks *biheivioristik*, kuna ilmselgelt ei ürita ta vaimuseisundeid jäägitult avalikule käitumisele taandada. Analüütilise biheiviorismi all näib Tanney mõistvat nimelt spartalikku seisukohta, mille järgi *iga* meie vaimuteemaline väide ("Kujutlen parajasti kolme roosat kaelkirjakut", "Ta tunneb salajast kahjurõõmu", "Nad usuvad, et eimiski poleb", ...) on analüütilises seoses ehk siis samatähenduslik mõne puhtalt käitumisdispositsioone puudutava väitega. Sellise seisukoha kaitsja peaks püüdma seega näidata, kuidas isegi kõige jonnakamat vaimujuttu tundevärelustest ja muust säärasest saab *a priori* ja tähenduskadudeta tõlkida sellisteks tingimuslauseteks, kus mainitakse üksnes seda, kuidas meie kehad end ühel, teisel või kolmandal juhul liigutaksid. Ent on selge, et Ryle'il sedavõrd suurejoonelisi püüdlusi pole. Tema selgitused selle kohta, mis juhtudel üht või teist vaimuväljendit tavakeeles kohane on kasutada, ei loetle puhtalt tähendusetaid *liigutusi*, vaid hõlmavad tihtipeale viiteid tähenduslikele (s.o intentsionaalselt kirjeldatud) *tegudele* ja edasistele *vaimuseisunditele*. Taandamishimuline biheiviorist kirtsutaks selle peale nina ja süüdistaks Ryle'i tsirkulaarsuses. Taandamishimutu Ryle võiks sellega rõõmsasti leppida. Enamgi veel, Ryle ei lakka rõhutamast, et käitumiskalduvused, mida me kellelegi tema vaimuseisunditest rääkides omistame, pole eri kontekstides

stabiilsed ja ühetaolised (nagu näiteks suhkru lahustuvus vees), vaid ülimalt keerukad “mitme seosega”, õigupoolest lõputute seostega dispositsioonid. Ryle annab endale väga hästi aru, et kellegi hirm kitsaste kohtade ees või soov praemuna süüa võivad sõltuvalt taustatingimustest avalduda lõpututel eri viisidel. Nõnda ei jäta ta meile mingit lootust, nagu oleks meil võimalik mõni vaimuväljend ammendavalt piiratud arvu käitumiskalduvuste näol ära defineerida. Seda kõike arvestades olevat biheivioristi silt Ryle'i puhul kohatu.

On tõsi, et vahel esitatakse entsüklopeediate, õpikutes või sissejuhatavatel kursustel analüütilise (ehk filosoofilise ehk loogilise) biheiviorismi pähe just eelkirjeldatud jäika positsiooni ning Ryle selle piiresse hästi ei mahu. Ent samas on biheiviorismi sellisel viisil sõnastamise juures midagi rahutuks tegevast. Lisaks sellele, et niisuguse jäiga programmi elluviimine oleks ilmselgelt täiesti lootusetu ettevõtmine, on üsna raske leida ajaloost autorit, kes seda sellisel moel üritanudki oleks. Väga sageli tuuakse selliste biheivioristide näitena Viini ringi loogilisi positiiviste, nagu Rudolf Carnap või Carl Hempel, ent seegi osutub viimaste lähemal lugemisel ekslikuks (vt Crawford 2013). Positivistid rääkisid pealtnäha küll vaimusõnavara “tõlkimisest” rangelt loodusteaduslikku, avalikult vaadeldavate füüsikaliste sündmuste keelde, kuid sellega ei pidanud nad silmas, nagu meil oleks võimalik loodusteaduslikke vasteid *a priori* vaimuväljendite endi tähendusest tuletada. Seosed vaimuväidete ja füüsikaliste väidete ja sealjuures mitte üksnes välist käitumist, vaid ka ajuseisundeid puudutavate väidete vahel polnud nende arvates mitte analüütilised, vaid sünteetilised — nende taga on teaduste abil *a posteriori* avastatavad samasused. Seega viljelesid nad pigem midagi sellist, mida tänapäeval nimetatakse aju ja vaimu samasusteooriaks ning mida biheiviorismist põhimõtteliselt eristatakse. Kas on üldse olnud mõnda analüütilist biheivioristi? Kui me selle nimetusega päris tühja hulka tähistada ei soovi, siis tundub, et peame veidi pehmemdama seda, mida me “analüütilise biheiviorismi” all silmas peame, loobudes eeldamast, et see hõlmab tingimata reduktsionismi, s.o soovi vaimusõnavara tervenisti millelegi muule taandada. Analüütiline biheiviorist oleks niisiis keegi, kelle arvates on 1) vaimusõnavara (vähemalt valdava osa) kasutamise ja mõistmise juures keskseks selle seostamine eri käitumisdispositsioonidega ja 2) need seosed on analüütilised — s.o tulenevad puhtalt vaimuväljendite endi tähendusest. Ja sellise kirjeldusega klapib Ryle ehk paremini kui keegi muu.

4.

Tuleme nüüd lõpuks keeleküsümuse juurde. Tuleb tunnistada, et võib-olla õhutasin sellega seoses eespool liiga suuri ootusi. Ryle'i tavakeele-filosoofia on osutunud üldjoontes siiski täitsa tõlgitavaks. Vähemalt valdav osa tema viidetest selle kohta, "kuidas tavaliselt räägitakse", on siinses tõlkes sama veenvad (või väheveenvad) kui originaalkeeles. Mingitel juhtudel tõusevad keelte erinevused siiski esile. Tõlkija ise toob välja näiteks aistingusõnade nominaliseerimise, mis inglise keeles loomulikumalt mõjub ja inglise keele kõnelejat seega kergemini ametliku doktriini teatud pettekujutelmadesse peibutada võib (lk 244–245). Teistel juhtudel on tõlkija käed olnud suhteliselt seotud ja Ryle'i mõtte säilitamiseks on tulnud teha mõõndusi eestikeelse kõnepruugi osas. See kajastub siin ennekõike toimetaja Andres Luure arvukates allmärkustes, mis nendivad lihtsalt, et "eesti keeles nii ei öelda". Illustreerigem seda ühe täiesti suvaliselt valitud näitega. 8. peatükis kujutlust käsitledes kritiseerib Ryle ametliku doktriini seda *hume'ilikku* aspekti, mis väidab, et kujutlemine tähendab suhet mingi puhtvaimse objektiga, mida võiks nimetada kujutluspildiks, ning et tajumist vahendab umbes samalaadne pilt, ainult et "eredam", "elavam" või "elutruum". Ryle'i sõnul tajul ega kujutlusel selliseid kummituslikke objekte loomulikult ei ole — on üksnes n-ö välised objektid, mida võib kas tajuda või kujutleda — ja see tuleb hästi välja muu hulgas näiteks siis, kui mõelda nägemistaju ja visuaalse kujutlemise asemel sellele, kuidas teistest meeltest ja teistes modaalsustes kujutlemisest tavakeeles räägitakse. Näiteks haistmismeelest, millega seoses ütlevat me nii aistimise kui kujutlemise korral, et haistame midagi, ainult et teisel puhul ütleme seda justkui mängult: "[k]ui keegi on äsja viibinud põlevas majas ning ütleb, et ta seniajani "haistab" suitsu, siis ta ei arva, et põleb see maja, kus ta seda räägib. Ükskõik kui elavalt ta suitsu ka ei "haistaks", teab ta ikkagi, et ta ei haista suitsu" (lk 299). Siin märgib toimetaja allmärkuses, et "[e]esti keeles öeldakse mõlemal juhul tavaliselt "tunneb suitsulõhna", seega pole üldse selge, kas suitsust üldse juttu on" (lk 299, allmärkus 50). See on õige (nii et teatud juhtudel on seega aistingu nominaliseerimine eesti keeles just loomulikum), ja ometi ei saaks siin toda loomulikumat eestikeelset sõnastust kasutada, õõnestamata sellega nimelt mõtet, mida Ryle antud peatükis arendab — et tavalise keelekasutuse korral *ei ole* kujutlemisel ja aistimisel üht ja sama tüüpi vaimset objekti (suitsulõhna), mis erineb kuidagi kujutletavast või aistitavast välisest objektist (suitsust). Seesuguseid näiteid on siin omajagu. Valdavalt on aga Ryle siiski tõlkes sujuvalt säilinud ja see on tegelikult isegi üllatav. Kuidas siis ikkagi on nii, et kaks sõnavaralt ja struktuurilt märgatavalt erinevat kõnekeelt (lk 471)

lasevad end nii hästi reastada, eriti kui näiliselt lihtsate kõnekeelsete väidete taga on veel ülikeerukad ja avatud loomuga dispositsioonivõrgustikud, nagu Ryle väidab? Väärrib pikemat vaagimist.

5.

Niisiis, erinevalt Tanneyst kaldun ma arvama, et Ryle'i tasub tänapäeval lugeda (muu hulgas) just selle pärast, et ta esindab sedalaadi analüütilise biheiviorismi vormi, mis erinevalt õpiku-biheiviorismist *otsekohe* vaele ei tundu, ja sellise vaate läbikaalumine on kahtlemata vähemasti õpetlik. Ning *Vaimu mõiste* tõlget tasub lugeda selleks, et nii saab enda jaoks päevavalgele tirida teatud vaikivaid eeldusi, mis sedalaadi tava-keelefilosoofiat tihti näivad saatvat.

Taavi Laanpere

Kirjandus

- Crawford, Sean 2013. The Myth of Logical Behaviourism and the Origins of the Identity Theory. — M. Beaney (ed.). *The Oxford Handbook of The History of Analytic Philosophy*. Oxford: Oxford University Press, pp. 621–655
- Dennett, Daniel C. 2002. Re-Introducing The Concept of Mind. — *The Electronic Journal of Analytic Philosophy*, No. 7, pp. 1–10
- Wittgenstein, Ludwig 2005 [1953]. *Filosoofilised uurimused*. Tlk Andres Luure. Tartu: Ilmamaa

TAAVI LAANPERE (1986) on lõpetanud Tartu Ülikooli filosoofia erialal 2008. aastal, magistrikraad sealsamas 2011, alates 2011 olnud sealsamas doktorant. *Akadeemiale* varem tõlkinud Charles B. Martini ja Max Deutscheri artikli “Mäletamine” (2016, nr 6, lk 1004–1039) koos järelsõnaga “Saateks: Martini ja Deutscheri põhjuslik mälu teooria — vaevuline ettevõtmine näitamaks ilmselget?” (lk 1039–1047).

ABSTRACTS

MARTIN MÖLDER. **The authority and the word of the President of the Republic of Estonia**

The current analysis of Estonian presidents consists of two parts. First, a general overview is given of the president's institution in the political system of Estonia. Then, the most essential of our presidents' authority — their word — is analysed.

Estonia is a parliamentary state, which means that the authority to make everyday decisions lies with the leader of the executive power or the prime minister and the government. In addition to the head of the government, the Estonian political system also includes the head of the state or the president. While, through the parliament, the government represents the political will of the electorate, what is the authority of the Estonian president and how does s/he acquire it?

The president of Estonia is elected by the political parties in the parliament (Riigikogu) or a by special electoral body formed for this purpose. Currently, the electoral body consists of members of the parliament and representatives of local governments in nearly equal proportions. Although the constitution stipulates that the primary mode of election is election by the parliament, the elections in the parliament have failed as a rule because of the requirement of a 2/3 majority. As the parliamentary parties dominate the electoral body too, the president of Estonia is first of all the president of the parties.

The president's most significant task results from the role of his/her institution in the parliamentary system. S/he must not interfere in everyday politics that is conducted by the parliamentary parties, as, differently from the government and the parliament, s/he has no democratic legitimacy for it. In the parliamentary system, the president must be the carrier of the joint values of the state and the people, a political conciliator and balancer. His/her word has the greatest authority in this.

The Estonian presidents' word has been analysed here based on their public speeches and addresses from 1992–2020. The speeches have been analysed by statistical means that automatically find words and expressions occurring together to constitute a semantic whole or a theme. So, it is possible to get an overview of how our presidents have used their most essential authority.

The model found 40 themes in presidents' speeches. The repertoire of President Lennart Meri included the greatest number of unique themes. In his speeches, he divided his attention quite equally between the themes concerning Estonia and the themes of international relations. The attention of later presidents smoothly moved towards the themes concerning only Estonia. Thus, the presidents have become much more focussed on domestic policy and Estonian issues. The choice of themes for speeches has greatly met the needs of the time. For example, while President Lennart Meri's speeches greatly dealt with building up the Estonian state, Presidents Toomas Hendrik Ilves and Kersti Kaljulaid have paid great attention to cyber security and Estonia as a digital country. (Auth.)

**MIHKEL MUTT. New and old books of wisdom:
Bibliomemoir**

Books unite and separate people in time and space. The reading matter of different generations differs greatly and for various reasons. This has miscellaneous consequences which also reveal broader structures of the human world.

The common ground is mostly belles-lettres in the form of so-called absolute and modern classics. The difference is the greatest in scientific literature. There is a gradation here too. In natural sciences, the "interruptions" are the most noticeable and natural, as there exists progress in sciences, and the objective truth does not depend on who has worded it. In the humanities, including history, the author's subjectivity has greater weight. Therefore, it is also possible to appreciate the treatments dating from earlier times to a certain extent. They also have added value: a representative library or bookshelf from an era also provides an insight into the mental cosmos of that time's intellectuals' and people's broader worldview. In the genres between science and belles-letters, e.g., biogra-

phies, the author's role is even greater and the progress more dubious, particularly, if almost no new facts are added about the objects of the biography. Therefore, the latest publication need not be the best.

In the humanities, too, the number of publications is constantly increasing, and it is more and more difficult to manage them mentally. This facilitates the proliferation of compilations and dilutions. A great part of the humanities of the last centuries keeps rewording the same things; authors invent patent phrases that become their trademarks, etc. Undoubtedly, masterpieces are created nowadays as well, but because of the "noise" it is relatively more difficult to recognise them.

What is read does not depend only on the quality of the book — the market and one's social circle do their work. The market always presents a new book as a new top achievement drawing conclusions on some theme; the people of the same generation read the authors of their own circle, as they have a common background, solidarity and other interests. The conflicts between generations also arise on this ground.

The young reproach the older that they are not aware of the latest trends, that they have remained in their own time (which, under our conditions, is combined with the constraints caused by Soviet censorship). The old, on the other hand, accuse the young of not knowing the real truth and putting up with superficiality, dilutions and colourful politically correct futility.

Even the representatives of a relatively narrow speciality cannot imbibe everything new, to say nothing of intellectuals with broader interests. One has to draw a limit for oneself somewhere. One can keep up with the main questions of the human world and the answer variants given to them through various libraries. For this, knowing the so-called last word is not always inevitable. Relationships and systems are more important. The people seeking for truth must still continue thinking with their own heads. (Auth.)

**JAAC URMET. "I dared to do things that others didn't":
An interview with Voldemar Miller**

In an interview given in 2006, at the evening of his life, Voldemar Miller, a meritorious book historian and archivist, looks back at his life, particularly at his work in archives. He speaks

*about his studies at the University of Tartu and work for different newspapers in the Republic of Estonia of the 1930s, the Second World War and the following repressions during which the scholar had to work as an oil shale miner for some time. This period did not last long, and soon Miller could resume archive work. He was senior bibliographer and later head of the Baltica and rare books department at the Library of the Estonian SSR Academy of Sciences from 1952–1977 and worked at the National Library of Estonia from 1978–1996. From the viewpoint of Estonian national culture, a significant aspect in Miller's work was bringing the libraries left behind by refugees to the west during the war to archives and salvaging many valuable volumes during the Stalinist purge but also a specialist's role in referring to old sources necessary for researchers in different fields. In his work, he constantly had to meet political (or less political) opposition in the case of which Miller showed his skill at solving problems but also his aptitude to take risks. "Now, afterwards, I have wondered several times whether I was foolish because I dared to do things that others didn't," he says, adding elsewhere, "I've felt all the time that if work is pressing hard, I forget myself." Miller's activity as a children's writer is also worth mentioning, particularly his books *Stories of an Old Salt* (Merehundi jutud, 1984) and *Tiny Princess* (Tilleprintsess, 1989). In the former, Miller greatly realises his childhood dream — to become a seaman. The conversation also reveals events of a more personal nature, e.g., getting acquainted with his wife Ester-Adele Simon and dangerous borderline situations experienced during his long life. (Auth.)*

ALBRECHT DIHLE. New ideas on the tradition of St Thomas

When the Portuguese reached South-India in the 15th and 16th centuries, they found Christian congregations that had already been mentioned by earlier European travellers who had visited India.

These Christians considered Thomas, one of the disciples of Jesus, their apostle; therefore, they are called St Thomas Christians even now. According to heritage, Thomas had acted as a missionary in India and died there as a martyr.

Researchers have argued a lot over the heritage concerning Thomas' missionary work in India. As the Roman state and India communicated closely in the 1st century, the early spread of Christianity in India is entirely possible.

In the 3rd century, close contacts between India and Rome broke off. The province through which Rome communicated with India by sea was Egypt. It is, however, noteworthy that the whole heritage related to Apostle Thomas does not refer to Egypt but to Syria. A. Dihle holds the view that Christianity reached India from Syria through the mission of the Syrian church, and he places the emergence of Christian congregations in India into the 3rd century. While earlier Christian heritage considers Bartholomew the apostle of India, in the 3rd century heritage, Thomas becomes the apostle of India. As such, he is first mentioned in the Acts of Thomas dating from the 3rd century. In Dihle's opinion, this was written in Syria and reflects the image of India as it was spread there. That image of India was mediated to Syrian Christians through Parthians who had their states in North-western India in the 1st century. In Dihle's opinion, the aim for writing the Acts of Thomas was to substantiate the apostolic origin of Indian Christianity, as, from the 2nd century, only the Christian congregations founded by an apostle were considered legitimate. The heritage of Thomas that originated in the Syrian church replaced the earlier heritage of Bartholomew because this heritage was connected with Egypt, but its contacts with India broke off in the 2nd century and were replaced in the 3rd century with contacts with Syria. Thus, the legend of Thomas' journey to India could be viewed as an expression of Syrian cultural and religious dominance in India in the 3rd and 4th centuries. (Transl.)

TOOMAS TIIVEL. Humour: what is it and how did it evolve?

The question how and when humour arose and evolved in evolution can be approached in many ways — to study humour in animals, to analyse its emergence and formation in the development of children, to study the genetic background of humour and neurobiology, to compare humour in different cultures and to analyse the nature of humour as such.

What could protohumour be like? In the social behaviour of our human ancestors, there must have been situations where we could look for germs of humour, in the various games of animals, teaching of youngsters, showing of group membership, or some other communication acts, as for example in pre-mating behaviour. While playing we simulate the reality. The adaptational value of humour could be similar to that of play. Protohumour and apparent laughter (smiling) had established themselves when articulated language began to develop. The further development was a coevolution of language and humour.

Of all animals, only humans possess the full cognitive apparatus for humour. They use complex multifaceted and ambiguous symbols, universal syntactic structure, semantics and also possess an extensive capacity for memory.

Laughter can be both conditioned and unconditional reflexes to show joy, pleasure, strength, protection, cohesion, contact. Even a simple joke uses the potential of signs and language, the theory of mind (the ability to perceive surroundings, remember events, shape one's activities), symbols, abstract thinking, social perception. So, one can consider humour one of the most complex cognitive attributes of mankind.

Laughter is a universal behavioural pattern of humans, which we can find in all cultures and practically all humans. Protohumour developed in a social environment, in communication, in performing of certain rituals (games, rituals, celebrations).

The origin and evolvement of humour was probably a very important factor in the early development of humans and the formation of today's people along with other cultural and psychic communicational tools (language, art, religion, morals etc.).

The idea that humour is behaviourally often altruistic, supportive and solves situations that tend to otherwise lead to conflicts, seems important here. Beside fighting and competition, symbiosis or mutual cooperation is important in evolution. Laughter is the signal that gives information to others of the empathy, mental state and sympathies of the one that laughs. It is a signal that one is ready and able for cooperation. (Auth.)

Review

TOOMAS KIHU, MATI LAUR. **A grand book on Estonian towns**

Kaur Altoa, Lilian Hansar, Villu Kadakas, Tiina Kala, Ragnar Nurk, Oliver Orro, Anton Pärn, Toomas Tamla. Eesti linnaehituse ajalugu: Keskajast tsaariaja lõpuni. [History of Urban Construction in Estonia: From the Middle Ages to the End of the Tsarist Period.] Editor-in-chief and compiler Lilian Hansar, editor Anneli Randla. Tallinn: Estonian Academy of Arts, 2019. 616 pp.

TAAVI LAANPERE. *Gilbert Ryle. Vaimu mõiste. [The Concept of Mind.] Transl. Uku Tooming; afterwords by Julia Tanney and Uku Tooming. (Avatud Eesti raamat.) Tartu: University of Tartu Press, 2020. 484 pp.*

Serial

HERBERT NORMANN. **Dancing into the unknown: Diary 1944–1961. Part XXXVI**

The diary of Herbert Normann, who worked in Estonia as a doctor and lecturer, reflects events related to his life and work, impressions about people. The text conveys the personal and social tensions caused by the communist regime of the Soviet Union. At that time, the publication of the diary would have brought about repressions. (Edit.)

AUTHORS

ALBRECHT DIHLE (1923–2020), German classical philologist

TOOMAS KIHU PhD (1963), editor-in-chief of *Akadeemia*

TAAVI LAANPERE MA (1986), doctoral student of philosophy at the University of Tartu

MATI LAUR PhD (1955), professor of modern history at the Institute of History and Archaeology, University of Tartu

VOLDEMAR MILLER (1911–2006), Estonian historian and bibliographer

MIHKEL MUTT (1953), Estonian writer, essayist and critic

MARTIN MÖLDER PhD (1983), researcher at Johan Skytte Institute of Political Studies, University of Tartu

HERBERT NORMANN (1897–1961), Estonian medical scientist

TOOMAS TIIVEL PhD (1952), Estonian biologist and diplomat

JAAK URMET MA (1979), Estonian writer, editor and scriptwriter, teacher of Estonian language and literature at Saue Gymnasium

URMAS VIIK (1961), Estonian artist

TANTS TEADMATUSSE

Päevik
1944–1961

Herbert Normann

XXXVI

2. jaanuar. Ülikooli õpetatud nõukogu koosolek. Kinnisel hääletusel 58 häälega poolt ühegi hääleta vastu valitakse ajaloo-keeleteaduskonna vene keele kateedri juhatajaks dots. Vassili Iljitš Lõtkin¹⁷²⁵ (sünd. 1895. a.) Moskvast.

¹⁷²⁵ Vassili Lõtkin (ps. Ilja Vas, komi k Илья Васъ; 1895–1981) lõpetas Moskva I Riikliku Ülikooli vene keele osakonna 1925 ja ekstermina Budapesti Ülikooli soome-ugri filoloogia alal 1927, filosoofiadoktor samas 1927, filoloogiakandidaat 1943, filoloogiadoktor 1946, Soome TA akadeemik 1969. Võttis osa Esimesest maailmasõjast ja Vene-maa kodusõjast, a-st 1926 Ida Rahvaste Teadusliku Uurimise Instituudi aspirant (stipendiaat) soome-ugri keelte alal Soomes (1926) ja Ungaris (1927–1928), külastas 1926. a lõpul ka Eestit, Moskva Riikliku Ülikooli dotsent 1930–1933, ühtlasi Komi Riikliku Pedagoogilise Instituudi õppejõud ning komi keele ja kirjanduse kateedri juhataja Sõk-tõvkari 1932–1933, samuti NSVL Kesktäitevkomitee juures asunud Põhjarahvaste Teadusliku Uurimise Instituudi teadur 1929–1933; fabritseeritud Soome-Ugri Rahvaste Vabastamise Liidu “süüasja” piires vangistati süüdistatuna “Soome fašistide agendiks” olemises 1933 ja saadeti viieks aastaks Habarovski krai vangilaagrisse, karistust vähendati kolme aastani, oli seejärel asumisel; Tškalovi (praegu Orenburg) Pedagoogilise Instituudi dotsent (a-st 1947 professor) ja üldkeeleteaduse kateedri juhataja 1939–1948, Moskva Riikliku Pedagoogilise Instituudi vene keele kateedri juhataja 1948–1949, Rjazani Riikliku Pedagoogilise Instituudi vene keele kateedri juhataja 1949–1959, Sõk-tõvkari Riikliku Ülikooli komi keele õppejõud 1975–1979; a-st 1959 NSV Liidu Teaduste Akadeemia Keeleteaduse Instituudis Moskvast, soome-ugri keelte sektori teadur ja ühtlasi juhataja 1962–1972; NSV Liidu Kirjanike Liidu liige 1958, Emakeele Seltsi auliige 1974, Tallinna III rahvusvahelise fennougristide kongressi korraldustoimkonna liige 1970.

Lõtkin, rahvuselt komilane ja Moskva ning Budapesti ülikoolide filoloogiateaduste doktor, on avaldanud rea keeleteaduslike töid ja valdab vene, saksa, soome, ungari, komi ja udmurdi keelt.

56 häälega poolt ühe häälega vastu otsustatakse esitada Kõrgema Hariduse Ministeeriumi Kõrgemale Atestatsioonikomisjonile ümberatesteerimiseks dots. Ilo Sibul'i 19([36]). a. Tartus omandatud arstiteaduse doktori kraad.¹⁷²⁶

Lõpuks avaldab rektor A. Koort tunnustust Tartu Riikliku Ülikooli professor- ja dotsentkonnale, kes nurisemata ja distsiplineeritult talus möödunud aasta kogu detsembrikuu majanduslikke raskusi palga mitte saamise tagajärjel, mida ülikoolist sõltumatuil, seni veel selgitamata põhjusil, ei suudetud seoses äsjase rahareformiga välja maksta.

5. jaanuar.¹⁷²⁷ Anatoomia kabinet Vanas Anatoomikumis, avar ja kõrge luitunud ruum 3 suure aknaga, laia valge kahhelahjuga ja vanade auväärsete erialaliste raamatutega täidetud kõrgete klaaskappidega ümberringi. Aknalaudadel anatoomilisi kuivpreparaate ja kuhjad igasuguseid luid. Keset tuba kirjutuslaud ja selle kõrval teine laud samuti preparaatide ja luudega. Laua taga vanamoodne ümmara toega ja suurelillelise kollakaspruuni siidiga kaetud tool, vähe eemal samasugune tool ja diivan, laua ees mõned musta vahariidega ületõmmatud, sissevajunud istmetega veel tsaariaegsed toolid... Tähtsuseta muutustega on see ruum säärasena püsinud mälu järgi juba palju aastakümneid...

Laua taga istub lillelisel toolil dekaan A. Valdes, temast vähe eemal anatoomia dots. V. Pärtelpoeg, piki seinu aga professorid A. Raatma, V. Hiie, G. Kingisepp ja nende ridade kirjutaja, ning dotsendid E. Siirde, A. Rulli, J. Ennulo, V. Põkk...

¹⁷²⁶Ilo Sibula doktorikraad väitekirja eest "Histamiini suhtumisest kopsu: Eksperimentaalne uurimus" (1935; säilib Tartu Ülikooli raamatukogus) kinnitati 1949. aastal.

¹⁷²⁷Tärniga märgitud kuupäevadel tehtud sissekanded pärinevad Herbert Normanni isikuarhiivi säilikust TÜR KHO F 77, s. 42, mis sisaldab sündmuste mustandmärkmeid.

Rektori käskkirjaga 19. dets. 1947 on määratud riigi-üleminekueksamite läbiviimiseks arstiteaduskonna meditsiini- ja stomatoloogiaosakonna II kursusel inimese normaalses anatoomias ja histoloogias ühes embrüoloogiaga neli komisjoni koosseisus I komisjon: prof. A. Raatma (esimees), dots. K. Kõrge ja dots. E. Siirde; II komisjon: prof. G. Kingisepp (esimees), dots. V. Savi ja dots. A. Rulli; III komisjon: prof. H. Normann (esimees), dots. J. Ennulo ja dots V. Põkk; ja IV komisjon: prof. V. Hiie (esimees), van.-õpet. G. Veerma ja dots. K. Kaur. Ja nüüd on dekaan komisjonid kokku kutsunud, et neile nende ülesanded selgeks teha. . .

Eksamineerida tuleb pileтите järgi, üliõpilastel lasta enestel rääkida ja võimalikult vähe neid segada küsimustega, teadmisi hinnata rangelt, nõrke kõhklemata läbi kukutada. Eksami kohta tuleb koostada protokoll, protokollijaks on komisjoni esimees. Üks komisjoni liikmeist kutsub eksaminande nimestiku järgi eksamiruumi. Sellal kui üks neist vastab, võtab teine järjekorda, kasutades oma ootamisega mõtlemiseks oma pileti üle. On 5 üliõpilast eksamineeritud, teeb komisjon nende kohta otsuse ja siis alles teeb tulemused teatavaks.

Järgneb suurima pedantsusega toolide asetamine eksaminaatorile — komisjoni esimehele — ja liikmetele, eksaminandile ja järjekorda ootavale üliõpilasele. . .

“Kuna täna on anatoomias esimene tähtpäev,” teatab lõpuks dekaan, “siis algame eksami ühiselt. Palun eksaminaatorit kohale. Prof. Raatma, palun Teid asuda protokollima, ma dikteerin Teile sissejuhatava osa; dots. Siirde, palun kutsuda sisse esimesed kaks eksaminandi. . .”

Ja algabki eksam, mida vaatavad pealt komisjonide esimehed ja liikmed, nagu nad poleks elus veel iialgi eksamineerinud.

Kahe üliõpilase vastused ära kuulanud, katkeb kannatus ja lahkun omavoliliselt eksamilt.

8. jaanuar.* Tänase postiga, nagu minule teatas ülikooli asjavalitseja A. Maaroos, läks ometi viimaks tee Moskva Kõrgeima Hariduse Ministeeriumi Ülikoolide Peavalitsusele rektori A. Koorti ja kaadrite osakonna juhataja J. Nõu allakirjutatud esitis kinnitada mind sisehaiguste propedeutika kateedri juhata-

jaks. Esitis, mis järjekordselt — sedapuhku 3-ks kuuks — rektori kätte seisma oli jäänud, pandi käiku kaadrite osakonna nõudel koosseisude selgitamisel, ülikooli õpetatud nõukogust läbi laskmata. Ainult kirjutati minu — A. Valdese koostatud — iseloomustus ümber ja varustati — kuuldavasti uue nõude kohaselt — rektori ja kaadrite osakonna juhataja allkirjadega. Muutusi selles tehtud ei olnud. 12. veebruaril oleks saanud aasta A. Valdese vastava esitise tegemise päevast. Asjaajamine TRÜ-s liigub aeglaselt, võib-olla aga seetõttu osutub õigeaks vanasõna “Тише едешь, дальше будешь”...¹⁷²⁸

9. jaanuar.* Rektori otsusega 8. jaan. 1948 on kinnitatud — minu soovil — dekaani esitisel 31. dets. 1947 sisehaiguste propedeutika kateedri uueks laborandiks 5. kursuse üliõpilane, kadunud Heli Valdese sõbratar Sigrīd Lagastik,¹⁷²⁹ arvates 16. detsembrist 1947 (rektori kskk. nr. 1 § 3, 8. I 48).

12. jaanuar.* Kateedrijuhatajate informatsioonikoosolekul teeb prorektor¹⁷³⁰ prof. E. Karu, kes koosolekut juhtas, teatavaks, et kevadsemestrist 1948 algavad loengud täistundidega ja lõpevad veerand tundi enne järgnevat täistundi. Seega on kaotatud iga-nenud “akadeemiline veerand”, mis õppetöösse toonud vaid segadust. Samast ajast peale peavad ka üliõpilased õppejõu auditooriumi ilmumisel ja lahkumisel püsti tõusma. Sama on nõuetav õppejõuga rääkimisel. Seega kaotatakse teine igand Tartu ülikoolis — kraapimine jalga-dega. Praktikumidel võib püsti tõusmine, sõltuvuses töö iseloomust, ära jääda.

Edasi loeb — prodekaani palvel — vanemõpetaja G. Veerma kateedrijuhatajaile ette kõrgema hariduse ministri Kaftanovi käskkirja 24. nov. 1947 ideelis-kasvatuslikust tööst riiklikudes ülikoolides, milles mõistetakse hukka paljude ülikoolide õppejõudude orjameelsus (раболепство) ja lõmitamine (низкопоклонство) Lääne teaduse ees ja nõutakse nende nähtude välja-juurimist. Käskkirjas on muide nimeliselt mainitud rida Mosk-

¹⁷²⁸Vn k tasa sõuad, kaugele jõuad.

¹⁷²⁹S.t Sigrīd Aru (Lagastik).

¹⁷³⁰Nii tekstis, p.o prodekaan.

va, Leningradi ja teiste ülikoolide õppejõude, kelle trükis ilmunud töodes on toodud peamiselt vaid välismaa kirjandust, oma eesrindlikud, välismaistest autoritest võrratult kõrgemal seisvad teadlased aga on jäetud nimetamata... Eriti puudutab see alasid, nagu ajalugu, kirjandusajalugu, füüsika, keemia, matemaatika ja mõned teised. Nõrk on mitmel pool ka marksismi ja leninismi õpetamine, eriti Moskvast...¹⁷³¹

[16. jaanuar.]* Rooksi väitekirja ümberhindamine 16. I 48. Retensioonikomisjon: Raatma, Karu, Bernakoff. Häältelugemiskomisjon: Lepp, Siim, Vadi. 47 poolt + 1 rikutud, 2 vastu.¹⁷³²

20. jaanuar. Tuiskab... Näkku paiskab peent torkivat lund nagu teravaid nõelu, paiskab silmi ja suhu...

Karmid kalmistu kuused ja raaglikud vahtrad varjuvad tuisus nagu läbimatus udus. Segaselt eralduvad lähedased ristid...

Hoogus talvine tuul keerutab ja mässab. Külmetavad puud kummarduvad ja kõiguvad, valjusti oiates. Kõrgetelt kuuskedelt libiseb suuri lumelahmakaid. Oksalt oksale langedes muutuvad nad peenjaks tolmuks. See liitub samas tuisuga...

Okstes käib katkematult tuule võidutsev sahin valjuse kõikides varjundeis. Ärevalt pekslevad kõikuvad raod...

On ema surmapäev ja ligilähedane surmatund...

Naaberkalmu sirelis einestavad tuisu kiuste kaks paaris leevikest, vilunult oma tõmpide nokkadega seemnepäid avades...

Lumi aga lendab, keerleb, langeb...

28. jaanuar.* "Pirogov" "Ateeni" ekraanil, "Lenfilmi" 1947. a. parim teos[/]toode[/]looming, mis esitab (vaatajale) mõned tähtsamad episoodid tuntud vene kirurgi, endise Tartu ülikooli ja hili-

¹⁷³¹ Selle kuupäeva sissekande järel on dateerimata märkus: "Lektooriumiks soovitud ruum Uues Anatoomikumis on propse täis."

¹⁷³² Gerhard Rooks sai arstiteadise doktoriks 1932. a väitekirjaga "Veregruppide jaotusest ja väljavaadetest paterniteedi määramiseks veregruppide abil Eestis" (töö säilib Tartu Ülikooli raamatukogus).

sema Peterburi Mediko-kirurgilise Akadeemia kirurgia-prof. Ivan Pirogovi tegevusest.¹⁷³³

Film algab Pirogovi võitluse kujutamisega Peterburis 1848 möllanud koolerataudi vastu, esitab siis Pirogovi katsetamised tema poolt pioneerina Venes tarvitusele võetud eeternarkoosiga kirurgilises tegeluses ja tema välikirurgilise abi organiseerimistööd haavatuile Sevastopoli kaitsemisel Krimmi sõjas.

Filmi on lavastanud J. Germani¹⁷³⁴ kirjutatud stsenaariumi järgi G. Kozintsev¹⁷³⁵, saatemuusika loonud tuntud helilooja D. Šostakovič¹⁷³⁶.

Pirogovi, keda kujutab VNFSV rahvanäitleja K. Skorobogatov,¹⁷³⁷ on esitatud tõelise humanistina, kes pühendab oma elu rahva ja inimkonna hüvaolule, seejuures tulvavana moraalsest jõust, julgusest ja loovast energiast.

Liigutav on stseen, milles Pirogov vestleb — tema poolt õpetatud arstide kogu ees opereeritud — soldati Tarassoviga ja selle lihtsate südamlikkude sõnade mõjul ootamatult nutma puhkeb.

Tagasihoidlik oma riietuses, kasutab ta ka vaid lihtsat sõidukit, millega oma kutsari Lukitši sõnade järgi läbi sõitnud “pool

¹⁷³³Vt youtu.be/MnviiHNqPc.

¹⁷³⁴Juri (Georgi) German (1910 Riia – 1967), kirjanik, dramaturg ja filmistsenarist, Stalini preemia laureaat 1948, mil see anti *Pirogovi* võt-tegrupile. Eestikeelses tõlkes on ilmunud tema noortele mõeldud kogumik *Jutustusi Dzeržinskist* (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1951; Tallinn: Eesti Raamat, 1965), ajalooline romaan *Noor Venemaa* (I–II; Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1960) ja romaan *Üks aasta* (Tallinn: Eesti Raamat, 1972). German oli ka filmi *Valgus Koordis* (1951) kaasstsenaarist Hans Leberechti kõrval.

¹⁷³⁵Grigori Kozintsev (Kozintsov; 1905–1973), teatri- ja filmilavastaja, stsenaarist ja publitsist, kahe Stalini preemia (1941, 1948) ja Lenini preemia (1965) laureaat.

¹⁷³⁶Dmitri Šostakovič (1906–1975), helilooja, pianist ja muusikatege-lane, viie Stalini preemia (1941, 1942, 1946, 1950, 1952), Lenini preemia (1958) ja NSVL riikliku preemia (1968) laureaat.

¹⁷³⁷Konstantin Skorobogatov (1887–1969), teatri- ja filminäitleja ning teatrilavastaja, viie Stalini preemia laureaat (1941, 1948, 1949, 1951 kaks korda), VNFSV rahvakunstnik 1940, NSVLi rahvakunstnik 1953.

maailma". Selles lihtsas sõidukis võtab ta osa ka "gulänjest"¹⁷³⁸ Strelkali¹⁷³⁹ Peterburis, kusjuures tal kujuneb huvitav vestlus suure praksisega ja jõuka elunautija prof. Ipatoviga¹⁷⁴⁰, kes räägib vaid elumõnudest ja naerab selle üle, mis ootab inimest hauakünka taga.

"Usud sa tõesti surematusse," küsib ta Pirogovilt. "Usun," vastab see lihtsalt.

"Seal?," osutab naeratades Ipatov taevale.

"Ei, siin," lausub rahulikult Pirogov. "Surematu on inimene oma tegudes", ja tähendab teisel: "Teadlase kuulsus on tema maa kuulsus."

Muide, "gulanje" esitamiseks Strelkal olid "Lenfilmile" kasutada antud *Ermitage*'is säilitatavad töllad, landood ja kabrioletid.

Sügav patriootiline on filmi lõpus Pirogovi kohtumine Sevastoopoli kaitse ülemjuhataja admiral Nahhimoviga, keda ka seekord¹⁷⁴¹ esitab A. Diiki.

"Ilma Teieta oleme justkui käteta," tähendab Nahhimov haigestunud Pirogovile ja kõneleb siis siira armastusega Venemaast. "Ta vajab Teid... siin... mürskude ja pommide all... ilmneb eriti selgesti, keda ta vajab. Meil Teiega on aga üks Venemaa."

Filmis on esitatud ka aristokraatne, energiline ja alati abivalmis, vabatahtlik haavatute ja haigete abistaja Katjuša,¹⁷⁴² jättes aga ütleмата, et see on Jekaterina Mihhailovna Bakunina,¹⁷⁴³ esimesi vene abivalmid naisi, kes ruttasid ilma erilise ettevalmistuseta lahinguväljale haavatute ja haigete põetamiseks, Vene Flo-

¹⁷³⁸Вн к гуляние 'jalutuskäik'.

¹⁷³⁹Strelka on Vassili saare idapoolseim tipp Peterburis, mille hoones-
tus kuulub tänapäeval UNESCO kultuuripärandi hulka.

¹⁷⁴⁰Ipatovi tegelaskuju prototüübiks oli Moskva Ülikooli professor ki-
rurg Fjodor Inozemtsev (1802–1869).

¹⁷⁴¹Aleksei Diiki oli admiral Nahhimovi osas ka filmis *Admiral Nah-
himov*, mida Herbert Normann käis 30. märtsil 1947 vaatamas.

¹⁷⁴²Filmis on halastajaõe nimi Jekaterina Ivanovna Bakulina.

¹⁷⁴³Aadlisoost Jekaterina Bakunina (1810–1894), kes osales halastaja-
õena Krimmi sõjas (1853–1856) ja 1877–1878 Vene-Türgi sõjas ning
keda teiste hulgas ka Nikolai Pirogov on väga tunnustavalt hinnanud.

rence Nightingale,¹⁷⁴⁴ nagu teda on nimetatud. Bakunina oli hiljem “Крестовоздвиженская община начальницей”.¹⁷⁴⁵ Katjušat esitas filmis veenvalt näitlejanna O. Lebzak.¹⁷⁴⁶

Haruldaselt hästi esines Pirogovi lihtsameelne kutsar Lukitš,¹⁷⁴⁷ põhjendades Pirogovi puhkeaja nappust uute töödega: “Enne oli meil koolera, nüüd š’hips (kips)”, osutades seega kipskõidiste rakendamisele Pirogovi poolt.

Liigselt karikeerituna pakkus I. Novski¹⁷⁴⁸ prof. Martin Wilhelm v. Mandti kuju,¹⁷⁴⁹ kes 1840–1855 teotses Peterburis Nikolai I ihuarstina ja koolerataudi puhul hoidus kokku puutumast inimestega, liikus Peterburis vaid tõllas, mida saatis ratsaeskort, ja kaitses end taudi vastu tule abil. Oma haigeid ravis ta “taevakehade mahлага, arvestades Kuu faase”. (Vt. “Biograf. Lek.”¹⁷⁵⁰)

¹⁷⁴⁴“Inglanna Florence Nightingale (1820–1910), Krimmi sõja kan gelane, tegutses ja esines sõjas eeskujulise vabatahtliku haigepõetaja na (halastajaõena) ja reformaatorina haavatute abistamise teenistuses lahinguväljal. Teda peetakse õpetatud haigepõetuse loojaks (Voogas).” *Herbert Normanni märkus*. Sulgudes viide Eesti Punase Risti asutaja ja selle peavalitsuse abiesimehe (1922–1940) sanitaarkapten Boris Vooga se (1897–1973) mõnele tööle kui andmete allikale.

¹⁷⁴⁵S.t Ristiülendamise Seltsi juhataja. Seltsi loomise algatas Krimmi sõja algul Nikolai Pirogov, et aidata haavatuid sõja ajal, tema juhtis ka 163 vabatahtlikust koosnenud seltsi sõjatandril. Pärast Krimmi sõ da tegutseti Peterburis, sh 1860. aastani Jekaterina Bakunina juhtimisel, seltsi osakond oli hiljem ka Tallinnas. Selts likvideeriti 1920. aastal.

¹⁷⁴⁶Olga Lebzak (1914–1983), teatri- ja filminäitleja, Vene NFSV rahvakunstnik 1957.

¹⁷⁴⁷Filmis kehastas Lukitšit teatri- ja filminäitleja Georgi Gumilevski (1902–1975).

¹⁷⁴⁸Ippolit Semenovski (ps Novski; 1881–1960), Leningradi Teatriins tituudi õppejõud 1936–1942, A. Puškini nimelise Riikliku Akadeemilise Teatri näitleja Leningradis.

¹⁷⁴⁹Martin Wilhelm von Mandt (1799 – 1858), Saksa arst, Greifswal di ülikooli kirurgia- ja silmahaiguste professor 1830–1835, kaks kor da arstiteaduskonna dekaan ning ülikooli kirurgiakliiniku üks asutajaid; suurvürstinna Jelena Pavlovna ihuarst 1835–1840, keiser Nikolai I ja tema abikaasa Aleksandra Fjodorovna ihuarst 1840–1855, seejärel elas Frankfurdis Oderi ääres.

¹⁷⁵⁰Tuvastamata väljaanne.

Filmis ei nähtu kusagil, et Pirogov kasutas narkoosi esmakordselt tegevvaes ja laialdaselt rakendas luumurdude raviks kipssidemeid; seda võib järeldada vaid kõrvalosaliste sõnadest, mis on kahtlemata filmi puuduseks. Ebausutav on samuti, et Pirogovil õnnestus taaselustada südamemassaažiga — õpetatud arstide kogu ees opereeritud — haiget, kel narkoosi vältel kadus pulss, põhjusel, et Pirogovile oli tema vaenlaste [poolt] salaja poetatud ebapuhast, mingisuguse mürkainega segatud eetrit.

Üldiselt aga jättis film igati nauditava mulje, seda enam, et Pirogov on omal ajal rida aastaid elanud ja teotsenud Tartus ja maja Kalevi ja Soola tänava nurgal, milles ta elas,¹⁷⁵¹ tähistas veel kuni Tartu põlemiseni 1944. a. vastav valgest marmorist sellekohane mälestustahvel. Maja hävis tules täiesti.

23. veebruar.* “Olge tuttavad!” pöördub A. Räni minu astumisel polikliiniku juhataja dr. E. Muraševi kabinetti түseda halkjate juustega ja rohkete kuldhammastega juudi soost naisarsti poole ja osutab käega minule. — “Prof. Normann — dr. Oblonskaja,¹⁷⁵² tervishoiuministeeriumi esindaja.” — Ma kummardun. “Väga rõõmustav,” tähendab minule naisarst, “olen Teist palju

¹⁷⁵¹Vt fotot majast Soola tn 2, kus Nikolai Pirogov elas 1828. a Professorite Instituudis õppides, ajapaik.ee/photo/98750/tartu-nikolai-pirogovs-residence-on-karlova, tema kõiki elupaiku Tartus vt www.muis.ee/museaalview/3327317.

¹⁷⁵²Cecilia Ustinova (Katzmann; Oblonskaja; Sisilia U.; Tsetsi(i)lia U.; 1903 – 27. III 1988) lõpetas Leningradi I Meditsiiniinstituudi arstina 1927. Laste ja Noorukite Tervise Kaitse Instituudi arst Leningradis 1927–1928, Tšeljabinski oblastis mäetööstuskooli arst ja Kizili tervishoiuosakonna inspektor 1928–1931, Magnitogorski metallurgiakombinaadi kõrgahjutsehhide ravi-profülaktilise koondise peaarst 1931–1934, Usbeki NSV Vabariikliku Noorukite Sanatooriumi peaarst ja Samarkandi linna tervishoiuosakonna lasteasutuste inspektor 1934–1937, Luutuberkuloosi Instituudi filiaali peaarst Leningradis 1937–1941, rajooni tervishoiuosakonna juhataja ja haigla peaarst Puškinis 1941 (paanilise ja loata põgenemise pärast Leningradi Saksa vägede lähenedes heideti septembris välja kommunistlikust parteist, võeti tagasi 1942), Leningradi rinde 55. armee 262. sorteerimis- ja 260. evakuatsioonihospidali ülem, meditsiiniteenistuse major, Volodarski rajooni tervishoiuosakonna juhataja Leningradis 1944–1946, Lenini rajooni tervishoiuosa-

kuulnud. Üliõpilased on Teiega väga ja väga rahul. Nad armastavad Teid." Siis teevad nad koos Räniga minule teatavaks, et on reserveerinud propedeutika kateedri tarvis kaks suurt tuba polikliiniku neljandal korral, kus seni töötas hambahaiguste ambulatooriumi Veski tänavale üle kolinud hambahaiguste osakond. Kasutada jääb kateedrile ka auditoorium ja polikliiniku laboratoorium. Ühtlasi palutakse mind meditsiiniliselt juhtida polikliiniku kogu terapeutilist osakonda, kuna peaarsti ülesanded jäävad endiselt dr. Muraševi hooleks.

Olen sellega nõus. Õppetööd takistab aga minu assistendi dr. N. Grozdova määramine II Sisehaiguste Kliiniku kasutusse tundidel, mil teda kateedri huvides vajan. Lubatakse leida teid küsimuse lahendamiseks sääraselt, et õppetöö ei oleks takistatud. III Sisehaiguste Kliinik kui õppebaas langeb kokkuleppel dr. Oblonskajaga lõplikult ära.

25. veebruar.* Kliiniliste kateedrite juhatajate mitteametlik koosolek Vabariikliku Kliinikute Valitsuse direktori prof. A. Linkbergi kabinetis I Haavakliinikus kliinikute ja polikliiniku töö kooskõlastamise asjus. Arvatakse, et minu assistendid siiski ravitasu ei saa, kuna puudub kliiniline baas. Vadi on nõus mõlemad assistendid võtma oma kliiniku ordinaatoriteks, millega neil on kindlustatud töö kateedri juures polikliinikus, samaaegselt aga ka kliinikus.

Vaatan ringi: avar tuba kõrgete raamatukappidega ja suure kirjutuslauaga keskel juba kulunud linoolvaibal, paar vana-

konna riikliku sanitaarinspeksiooni ülem Leningradis 1946–1947, Tallinna Linna TSN Täitevkomitee tervishoiuosakonna ravi-profülaktiliste asutuste inspektor 1947–1948, ENSV tervishoiuministri asetäitja 1948–1951 (vabastati ametist ja Tervishoiuministeeriumi kolleegiumi liikme kohustest vormiliselt omal soovil, tegelikult aga igapäevatöö "deklaratiivse iseloomu", kaadrivalikus "teatud rahvuse" eelistamise jm põhjustel), Tallinna tervishoiuosakonna tervishoiupunkti juhataja 1951–1953, Nõmme tuberkuloosidispanseri arst 1953–1954, Tallinna laste luutuberkuloosisanatooriumi osakonnajuhataja 1954, Tallinna linna Nõmme rajooni täitevkomitee tervishoiuosakonna juhataja 1955; Tallinna Linna Laste Tuberkuloosihaiгла peaarst, Tallinna Linna Lastehaiгла peaarst, Tallinna Merimetsa Haiгла kooliarst.

moodsat rohelise plüüšiga tugitooli, puhta linaga kaetud kušett. Seintel suurtes kulunud mustades ovaalsetes raamides musta habemega veel noor Ernst v. Bergmann ja halli põskhabemega Ed. v. Wahl, vähemates raamides Pirogov ja Adelman¹⁷⁵³. Eemal kuldraamides Zoege¹⁷⁵⁴ ja Konik¹⁷⁵⁵. Olen vanemaid maale juba sisehaiguste kliiniku assistendina näinud. Head on Koniku portree ja Listeri¹⁷⁵⁶ sõejoonis. Kochi¹⁷⁵⁷ näopilti ei mäleta.

Vaatan ringi ja kuulen parajasti V. Vadit seletamas, kuidas ta dr. Oblonskajale rääkinud, et teda hüütakse "dr. Oblava"¹⁷⁵⁸, kes temale ja mitmeile teistele kliiniku juhatajaile peapesu teinud nende kliinikuis leitud puuduste pärast, nagu see kombeks...

¹⁷⁵³S.t Georg Adelman.

¹⁷⁵⁴S.t Werner Zoege von Manteuffel.

¹⁷⁵⁵Konstantin Konik (1873 – 3. VIII 1936 Tartu) lõpetas TÜ arstiteaduskonna 1899, *dr. med.* 1908, EÜSi liige. Arst Podoolia ja Harkivi kubermangus 1898–1899, Evangeelse Haigla haavajaoskonna assistent Odessas 1900–1904; Vene-Jaapani sõjas 1904–1905 Odessa Punase Risti osakonna ordinaator; TÜ haavakliinikus professor Werner Zoege von Manteuffeli assistent 1905–1908, arst Tallinnas 1908–1920, Eesti Arstide Erakliiniku juhataja 1909–1912, Vene-Balti laevatehase vanemarst 1913–1918, ühtlasi Tallinna linna tervishoiubüroo juhataja 1915–1917, Eesti Ajutise Maavalitsuse liige ja ühtlasi tervishoiuosa-konna juhataja 1917, Päästekomitee liige 24. II 1918, Saksa okupatsioonivõimude vang 1918. augustist kuni oktoobrini, Tervishoiu Peavalitsuse juhataja 1918–1920; TÜ haavakliinikute juhataja ja kirurgiaprofessor 1920–1936, arstiteaduskonna dekaan 1920–1931; Jaan Tõnissoni valitsuse haridus- ja sotsiaalminister 1933; Asutava Kogu liige Eesti Tööerakonna rühmas 1919–1920, V Riigikogu liige Rahvusliku Keskerakonna rühmas 1932–1933; Vabadusristi III/1 kavaler 1920.

¹⁷⁵⁶Joseph Lister (1827–1912), Inglise kirurg, professor Glasgow's, Edinburghis ja Londonis, pani aluse antiseptikale.

¹⁷⁵⁷Wilhelm von Koch (1842–1919(?)) õppis Breslau, Leipzigi, Würzburgi ja Berliini ülikooli arstiteaduskonnas 1862–1866, *dr. med.* 1866 (Berliin). BÜ eradotsent a-st 1866, võttis kirurgina osa Preisi-Austria (1866) ja Preisi-Prantsusmaa (1870–1871) sõjast; TÜ kirurgiakliiniku dotsent 1879–1889, korraline kirurgiaprofessor 1890–1905, seejärel elas Berliinis; a-st 1897 aadliseisuses.

¹⁷⁵⁸Vn k *облава* 'haarang, ringhaare'.

Läbi akende paistavad peensusteni tuttavad I Sisehaiguste Kliiniku õuepoolsed seinad, katuse nurk ja osa õue... Koosolek kestab.

26. veebruar.* ENSV Teaduste Akadeemia (end. Tartu Ülikooli juures oleva) Loodusuurijate Seltsi 800. teaduslik koosolek.

Astun geoloogiaauditooriumi Aia tänava suures hoones. Kuulajaid on kogunud rohkesti, kuid näod kõik noored, tundmatud. Õppejõududest on kohal vaid G. Rägo, A. Vaga, H. Haberman, A. Karu, konservaatoreid Eichwald¹⁷⁵⁹ ja nende ridade kirjutaja. Tulevad juurde V. Üprus ja Rõigas¹⁷⁶⁰.

Koosoleku avab esimees prof. Orviku, ei puuduta aga ühegi sõnaga, et on kokku tulnud seltsi 800. teaduslikuks koosolekuks, mis on auväärne ja harukordne sündmus, vaid annab kohe sõna ettekandeks metsateadlasele O. Hennole¹⁷⁶¹ teemal "Lehtpuude diameetri kasvu olenevus lehtede arengufaasidest ühel vegetatsiooniperioodil".

Ettekanne, mis põhjeneb referendi enese 1945–1946 teostatud uurimustel, pakub ka võhikule palju huvitavat ja on nagu puhkuseks keset igapäevaseid muresid ja askeldusi. Nimetab ju põhjendatult tervishoid puhkuseks seda, mida teeme väljaspool oma igapäevast tööd...

¹⁷⁵⁹S.t Karl Eichwald.

¹⁷⁶⁰S.t Peeter Rõigas.

¹⁷⁶¹Olev Henno (1914 – 1. IV 1994 Tartu) lõpetas T(R)Ü põllumajandusteaduskonna metsaosakonna 1942 ja 1945, bioloogiakandidaat 1956, põllumajandusdoktor 1974 (lisakaitmine 1977, Leningradi Metsatehniline Akadeemia), korp! Fraternitas Livienensis liige. TÜ metsandusliku uurimisinstituudi abijõud 1939–1941, metsakorralduse kabineti abijõud, maaparanduse ja sookultuuri kabineti assistent 1941–1942, metsanduse uurimisinstituudi assistent 1942–1943; Saare metsakonna metsnik 1943–1944; TRÜ metsataktiseerimise kateedri assistent 1944–1950; Kuremaa Metsakooli õpetaja 1950–1956; EPA metsakorralduse kateedri vanemõpetaja 1956–1963, dotsent 1963–1978, professori kt 1978–1980, professor 1980–1983, konsultantprofessor 1983–1989, emeriitprofessor 1993.

28. veebruar.* Täna toimus polikliinikus sisehaiguste propedeutika kateedril määratud ruumide üleandmine kateedril, millest võtsid osa tervishoiuosakonna juhataja A. Räni, polikliiniku peaarst E. Murašev, õppeprorektor H. Haberman, kes targu kaasa oli palunud ka haldusprorektori A. Prink'i, ja nende ridade kirjutaja.

Ruumid leiti sobivad olevad, kusjuures H. Haberman palus A. Prinki lasta neis teha kiirremont, muretseda esialgne sisustus ja varustada auditoorium laudade, toolide ja uue seinatahvliga.

Külastati ka üliõpilasambulatooriumi, mille töö järelevalvet õppeprorektor palus teostada kateedril.

1. märts.* Arstiteaduskonna poliitilises seminaris esines küllalissetekandega "Elanikkonna meditsiinilise teenindamise ja teadusliku töö puudustest Eestis" Üleliidulise Ametiühingute Keskkomitee¹⁷⁶² esindaja Dubinski¹⁷⁶³, pisike süsimust juut tumedas ülikonnas ja beežis vestis, lihava ümmarja ninaga ja tumedais sarvraames prillidega, kes ütles enese olevat mitte arsti, vaid "humanisti".

Ta naelutas soravas kõnes kinni eesti arstide oskamatus õigeaegselt diagnoosida vähihaigust ja tuberkuloosi, oskamatus kirjutada retsepte, teostada nõukogude meditsiini iseloomustavat profülaktikat ja teha kollektiivselt teaduslikku tööd, rakendudes eluliste, üleriigilise tähtsusega probleemide lahendamisele. Eriti nõrga leidis ta aga olevat arstide bolševistliku enesekriitika ja ideelis-poliitilise kasvatuse.

Ettekandele järgnevad läbirääkimised, mis toimusid V. Hioni juhatusel, olid loiud. Esitatud süüdistuste mõjul olid kõik nagu enesesse tõmbunud. See aga leidis Hioni poolt teravat arvustamist. Meie arstid olla õiglase kriitika vastu liig hellad, selle asemel et tunda tänu tähelepanu juhtimise eest esinevatele puudustele meditsiinilises töös.

Referenti tänas lõpuks dekaan A. Valdes, töötades, et arstiteaduskonna liikmed mitte üksnes ei arvesta tema näpunäiteid, vaid teevad kõik, et kujuneda tõelisteks nõukogude arstideks.

¹⁷⁶²S.t Üleliidulise Ametiühingute Kesknõukogu.

¹⁷⁶³Isikuandmed teadmata.

A. Valdes räägib juba sama hästi kui A. Uibo.

3. märts.* Kursuste hooldajate ülesandeks on, nagu nüüd selgunud, poliitiline informatsioon, milleks määratud 1 nädalaltund. Tööjuhiste saamiseks olid kõik hooldajad käsutatud täna marksismi-leninismi kateedri kuuldesaali, kus dots. Antons tegi teatavaks, et lähemate nädalate vältel tuleb tutvustada üliõpilasi NSV Liidu Ministrite Nõukogu juures asuva Nõukogude Informatsioonibüroo poolt päevalehtedes avaldatud ajaloolise ülevaatega "Ajaloo võltsijad" ja seda täiendavalt kommenteerida. Ülevaade ilmus eesti päevalehtedest "Rahva Hääles" 1948 (aastakäik IX, nr. 34 (1564) (11. veebr.), lk. 2; nr. 36 (1566) (13. veebr.) lk. 2; nr. 39 (1569) (17. veebr.), lk. 2 ja nr. 40 (1570) (18. veebr.), lk. 2–3), ja "Postimehes" 1948 (nr. 35 (12. veebr.), lk. 2; nr. 37 (14. veebr.), lk. 2; nr. 40 (18. veebr.), lk. 2–3 ja nr. 41 (19. veebr.), lk. 2–3)¹⁷⁶⁴ ja ka teistes, ja oli vastuseks jaanuari lõpul 1948 Ameerika Ühendriikide Riigidepartemangu poolt koostöös Inglise ja Prantsuse välisministeeriumiga avaldatud hitlerlike diplomaatiliste ametnike ettekannete ja nende päevikutest pärinevate mitmesuguste märkmete koguteosele pealkirjaga "Natside ja Nõukogude suhted 1939–1941",¹⁷⁶⁵ mis Informatsioonibüroo andmeil ei vasta tegelikkusele.

Tõe jaluleseadmiseks vajalikke seletusi edasiandmiseks üliõpilasile esitaski Antons ligi tunniajalises ettekandes.

7. märts.* Algava päeva, minu 51. sünnipäeva esimesed minutid. Istun alles veel oma töölaua taga süvenenult kirjasse haldusprorektorile A. Prink'ile, milles tungivalt palun kiirustada remondi algusega minule määratud ruumes polikliinikus, kui äkki kuulen suletud ukse tagant eesruumist mingisugust ebamäärast kröbinat. Tõusen, et kröbina põhjust selgitama minna, kuid uks osutub suletuks, eesruumist aga kostab paljuliikmeliselt segakoo-

¹⁷⁶⁴Vt ka *Ajaloo võltsijad: (Ajalooline ülevaade)*. Tallinn: Ajalehtede Kirjastus, 1948. 80 lk.

¹⁷⁶⁵Vt *Nazi-Soviet Relations 1939–1941: Documents from the Archives of the German Foreign Office*. Ed. by Raymond James Sontag, James Stuart Beddie. Washington: Department of State, 1948.

rilt meeldivalt-üllatavalt H. Wetterlingi¹⁷⁶⁶ "Hele täht, sa vaikselt vilgud", ja sellele järgnevalt "Miks magad sa nii kaua". Siis kuulub ülemeelik hüüd "Ki-ke-ri-ki!", uks paiskub lahti ja ees seisavad professorid V. Hiie, E. Karu, akad. A. Kipper, dotsendid K. Kõrge ja Riho Roots ning matemaatik Harald Keres — kõik abikaasadega, seltskond, kellega alles tund või kaks tagasi viibisin prof. E. Karu 45. sünnipäeva pidustustel.

Leitakse, et ma olevat kombe vastu eksinud ja laua taga istunud, selle asemel et äratuslaulu ajal juba magada.

Pean tunnistama, et sünnipäeva äratuslauluga on mind "äratatud" esimene kord minu elus...

Õhtul aga istun V. Vadi, R. Bernakoffi, V. Hiie, E. Aunapi, K. Kõrge ja A. Odratsiga koos...

Vadi seletab, et kadunud H. Koppeli perekonnas omal ajal samuti nagu teisteski eesti haritlaste perekondades saksa keelt on räägitud. Sagedaseks külaliseks on Koppelil olnud J. Tõnisson. Kord ilmunud ta jälle, teenija aga, kes tema nime oli unustanud, teatanud, et on tulnud "das, was "Postimees" schreibt"¹⁷⁶⁷.

17-aastaselt on Vadi mänginud Tartu Tuletõrje orkestris Alba¹⁷⁶⁸ juhatusel...

8. märts.* Seekordses arstiteaduskonna poliitilises seminaris esinesid ettekandega "Nõukogude sotsiaalhügieeni põhiprobleemid ja kodanlikud tervendamise teooriad" prof. A. Raatma ja tema assistent, polikliiniku juhataja E. Murašev.

Ettekannet arvustades leidis seminari juhataja V. Hion, et prof. A. Raatma sotsiaalhügieenikäsitus olnud liig akadeemili-

¹⁷⁶⁶Helilooja Hampus G. W. Wetterling (1830–1870).

¹⁷⁶⁷Sks k see, mida *Postimeest* kirjutab.

¹⁷⁶⁸Daniel Alba (1862 – 13. VII 1925 Tartu) õppis Tartu Kreisikoolis ja Varssavi konservatooriumis. Teenis Vene sõjaväe 7. suurtükiväebrigadis muusikuna 1884–1889, Tartu-Võru Rahukogu krepostijaoskonnas (kinnistusjaoskonna) käskjalg 1891–1910, ühtlasi Tartu linnakooli (hilisem XV akgkool) puhkpillimuusikaõpetaja ja orkestri dirigent 1900–1917, soomusrongide divisjoni (brigaadi) kapellmeister 1919–1921; Elva puhkpilliorkestri, Vanemuise suveorkestri, Tartu linnakooli puhkpilliorkestri ja Tartu Tuletõrjeühingu puhkpilliorkestri dirigent.

ne, E. Muraševi kodanlike tervendamise teooriate esitus aga hea. Nõudis seejärel elavat sõnavõttu, ähvardades vastasel korral ise seminarist osavõtjaille nimeliselt küsimusi esitada.

Küsitati siis nii mõndagi, kuigi küsimustel sageli puudus otsene seos ettekandega. N. Veiderpass küsis, miks on tänavatel laialdasele invaliidide hoolekandele vaatamata palju kerjuseid; V. Üprus, miks alkohol peaaegu igas poekeses müügil ja seega liig kergesti kättesaadav; A. Linkberg, millisesse rassi kuuluvad mustlased. . . Neile küsimustele V. Hion ei vastanud, küll aga selgitas Nõukogude sotsiaalhügieeni põhiprobleeme, esitades rohkesti sm. Stalini, Marxi ja Engelsi tsitaate.

Seminari lõppedes ja osavõtjate juba äraminekuks valmistudes võttis veel dekaan sõna ja tänas alandlikult¹⁷⁶⁹ V. Hioni antud selgituste eest.

10. märts.* Teatasin 6. kursuse üliõpilastele, et olen määratud käesolevaks semestriks nende hooldajaks ja palusin neid oma murede ja raskuste puhul minu poole pöörduda, ja kuigi võib-olla sageli on raske neid realselt abistada, omab elukogemustel põhjenev heasoovlik nõu ka oma väärtust.

Mu sõnad võeti elavate poolehoiuavaldustega teatavaks.

Siis järgnes mu esimene poliitiline informatsioon, mis seisnes "Ajaloos võltsijate" esimese peatüki ettelugemises "Postimehest". Kuulati vaikselt, distsiplineeritult. Sõna ei võetud.

Järgmisel päeval tähendas mulle R., kelle tütar 6. kursusel, ma olla ka päris ajaloolaseks hakanud. . .

18. märts.* Tervishoiu- ja sotsiaalministeeriumi kolleegiumi koosolekul 17. märtsil Raekoja saalis oli V. Üprusele (Uibo poolt) ette heidetud ideoloogilisi vigu (kummardumist Lääne-Euroopa ees ja vaenulikkust slaavluse vastu) tema kodanlise aja töödes, eriti tema tööd prof. Puusepp'a kohta ("Eesti Arst" 1943).¹⁷⁷⁰ Etteheiteid oli tehtud ka A. Valdesele, kes ikka veel polevat õiendanud oma eksimusi.

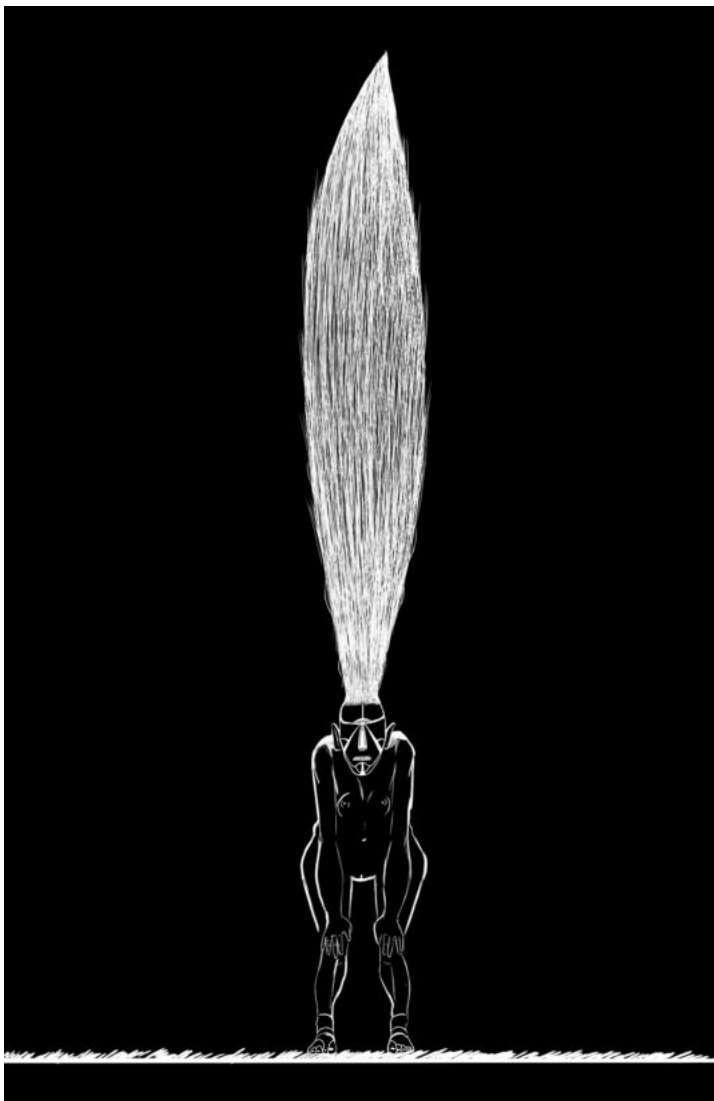
¹⁷⁶⁹ Selle sõna kohale on kirjutatud "südamlikult".

¹⁷⁷⁰ Vt Voldemar Üprus, "Prof. dr. med Ludvig Puusepp. (3. XII 1875 – 19. X 1942.)" — *Eesti Arst* 1943, nr 1, lk 1–22.

19. märts.* A. Valdese kirjutis "Postimehes" "Saavutustest ja puudustest T. Riikliku Ü. arstiteaduskonna töös" ("Postimees" nr. 66, lk. 2 (1948) (19. märtsil)).¹⁷⁷¹

(Järgneb)

¹⁷⁷¹Märkmeraamatus puuduvad kaks järgmist lehekülge.

URMAS VIIK. Libarebased II A (2021)